

अंतर्गत सुरक्षा

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - III
Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

Internal Security
GENERAL STUDIES - III
(Class Notes)

Year 2025-26

Features of Internal Security Notes (UPSC Focused)

1. PYQ-Driven Structure

- Exhaustive analysis of Previous Year Questions (2013–2024)
 - Trend-based approach to identify core themes and recurring topics
 - Integrated insights on changing UPSC pattern to predict future questions
-

2. Conceptual Clarity through Key Terms

- Concise definitions of 100+ critical terms (e.g., cyber terrorism, hybrid warfare, left-wing extremism, coastal security, etc.)
 - Linked with real-world examples and recent policy updates
 - Keywords crafted for direct use in answers and introductions
-

3. Point-Wise Topic Breakdown

- All syllabus topics (both static and dynamic) broken down into easy-to-absorb bullet points
 - Ideal for quick revision, answer writing, and retention
 - UPSC-optimized structure for faster recall and crisp presentation
-

4. Syllabus Mapping + Mains-Oriented Categorization

- All content aligned with GS Paper-III syllabus
 - Subtopics tagged with their relevance: National Security, Cybersecurity, Extremism, Border Management, etc.
-

5. Current Affairs Integration

- Case studies and examples from post-2023 developments (e.g., recent data breaches, AI in surveillance, drone attacks, etc.)
- Government schemes, acts, and committee recommendations added where relevant

6. Answer Writing Enablers

- Mini-notes under each topic tailored for 10-marker and 15-marker answers
 - Embedded with directive-based framing: Examine, Analyze, Critically evaluate, etc.
 - Sample intro and conclusion templates included
-

7. Revision Friendly & Exam Ready

- Structured for pre-mains revision in 5–6 hours
 - QR codes or index tags for cross-referencing key topics (optional feature if you're digitizing)
 - Handy for open-book tests and quick note-adding
-

8. Value Addition Booklet

- Exclusive “Ready Reckoner” pages: Quotes, Committees, Supreme Court Judgments, and IR links to Internal Security

अनुक्रमणिका

युनिट १

“उग्रवादाचा विकास आणि प्रसार यांच्यातील संबंध”

१. सुरक्षिततेचा परिचय किंवा सुरक्षितता म्हणजे काय?	2
२. विकास आणि उग्रवादीपणा यांच्यातील संबंध	4
३. डाव्या विचारसरणीचा उग्रवादी (LWE) किंवा नक्षलवादी बंडखोरी	7
४. ईशान्येकडील बंडखोरी	14

युनिट २

“अंतर्गत सुरक्षेला आव्हाने निर्माण करण्यात राज्य बाह्य आणि राज्येतर घटकांची भूमिका.”

१. बाह्य राज्य आणि बिगर-राज्य घटक	26
२. दहशतवाद	29

युनिट ३

“संघटित गुन्हांचे दहशतवादाशी संबंध.”

१. संघटित गुन्हे	39
२. संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंध	44

युनिट ४

“संप्रेषण नेटवर्कद्वारे अंतर्गत सुरक्षेला आव्हाने, अंतर्गत सुरक्षेत मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सची भूमिका आव्हाने, सायबर सुरक्षेची मूलतत्त्वे; मनी-लाँड्रिंग आणि त्याचे प्रतिबंध.”

१. कम्युनिकेशन नेटवर्क, मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्स आणि त्यांच्याशी संबंधित अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने	52
२. सायबर सुरक्षेची मूलतत्त्वे	56
३. सायबर सुरक्षेची मूलतत्त्वे	63

युनिट ५

“सीमावर्ती भागात सुरक्षा आव्हाने आणि त्यांचे व्यवस्थापन”

१. जमीन सीमा व्यवस्थापन	74
२. सागरी सीमा व्यवस्थापन	78
३. दबाव गट आणि औपचारिक/अनौपचारिक संघटना आणि राजकारणातील त्यांची भूमिका.	

युनिट ६

“विविध सुरक्षा दल आणि एजन्सी आणि त्यांचे आदेश.”

अभ्यासक्रम माहिती करून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे ?

विकास आणि उग्रवादाचा प्रसार यांच्यातील संबंध.

- उग्रवाद म्हणजे काय..??
- उग्रवादाच्या प्रसारासाठी जबाबदार घटक
- उग्रवादाच्या प्रसारामुळे अंतर्गत सुरक्षेसमोरील आव्हाने
- उग्रवादाचा प्रसार कमी करण्यासाठीची आवश्यक पावले

यूपीएससीचे मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
दहशतवादग्रस्त भागात 'मन आणि हृदय' जिंकणे हे लोकांचा विश्वास पुनर्संचयित करण्यासाठी एक आवश्यक पाऊल आहे. जम्मू आणि काश्मीरमधील संघर्ष निराकरणाचा भाग म्हणून सरकारने या संदर्भात घेतलेल्या उपाययोजनांवर चर्चा करा. (२०२३)	संघर्ष निराकरण + धोरणात्मक उपाययोजना	जम्मू आणि काश्मीरमध्ये सरकारने घेतलेल्या विश्वास निर्माण आणि पोहोच/ लोकोपयोगी उपाययोजनांवर चर्चा करा.
नक्षलवाद हा एक सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक मुद्दा आहे जो हिंसक अंतर्गत सुरक्षेच्या धोक्याच्या रूपात प्रकट होतो. या संदर्भात, उदयोन्मुख समस्यांवर आणि या धोक्याला तोंड देण्यासाठी बहुस्तरीय रणनीतीवर चर्चा करा. (२०२२)	अंतर्गत सुरक्षा + प्रशासन	उदयोन्मुख समस्यांवर चर्चा करा आणि नक्षलवादाचा सामना करण्यासाठी बहुस्तरीय रणनीतीची रूपरेषा तयार करा.
पूर्व भारतात डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद कारवायांचे निर्धारक घटक काय आहेत? सरकारने, नागरी प्रशासन आणि सुरक्षा दलांनी कोणती रणनीती स्वीकारावी? (२०२०)	मूळ कारणे + धोरणात्मक प्रतिसाद	नवजात उलथापालथीची कारणे ओळखा आणि राज्य आणि सुरक्षा दलांसाठी धोरणे शिफारस करा.
LWE मध्ये घट होत आहे, परंतु तरीही देशाच्या अनेक भागांवर त्याचा परिणाम होत आहे. यासंदर्भात भारत सरकारचा दृष्टिकोन थोडक्यात स्पष्ट करा. (२०१८)	सद्य स्थिती आधारित + योजनांवर आधारित	सध्याच्या परिस्थितीत LWE ला तोंड देण्यासाठी सरकारचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा.
जमावाकडून होणारा हिंसाचार हा कायदा आणि सुव्यवस्थेचा एक गंभीर प्रश्न म्हणून उदयास येत आहे. उदाहरणांसह कारणे आणि परिणामांचे विश्लेषण करा. (२०१७)	सामाजिक समस्या + कायदा आणि सुव्यवस्था	संबंधित उदाहरणांसह जमावाकडून होणाऱ्या हिंसाचाराची कारणे आणि परिणामांचे विश्लेषण करा.
मागास भागात मोठ्या उद्योगांसाठीच्या मोहिमेमुळे आदिवासी आणि शेतकरी वेगळे पडले आहेत. मलकानगिरी आणि नक्षलबारी यावर लक्ष केंद्रित करून, सुधारात्मक धोरणांची चर्चा करा. (२०१५)	विकास विरुद्ध अलगाव/ परकीयपणा(Alienation)	LWE झोनमध्ये प्रभावित नागरिकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे सुचवा.
कलम २४४ अनुसूचित क्षेत्रांशी संबंधित आहे. पाचव्या अनुसूचीची अंमलबजावणी न केल्याने LWE वर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करा. (२०१३)	संवैधानिक + प्रशासनातील अपयश	पाचव्या अनुसूचीतील तरतुदीकडे दुर्लक्ष केल्याने LWE वाढीस कसे हातभार लागतो याचे विश्लेषण करा.

प्रस्तावना

राष्ट्र-राज्याच्या संदर्भात, सुरक्षा म्हणजे त्याच्या सार्वभौमत्वाचे, प्रादेशिक अखंडतेचे आणि मुख्य राष्ट्रीय हितांचे धोक्यांपासून संरक्षण करणे. त्यात अंतर्गत सुरक्षा - दहशतवाद, बंडखोरी आणि सीमांमधील सायबर गुन्हे यासारख्या आव्हानांना तोंड देणे आणि बाह्य सुरक्षा, ज्यामध्ये परकीय आक्रमण, सीमापार संघर्ष आणि भू-राजकीय धोके यांच्यापासून संरक्षण करणे समाविष्ट आहे - दोन्ही समाविष्ट आहेत. एकत्रितपणे, ते राष्ट्रीय स्थिरता आणि धोरणात्मक स्वायत्ततेचा पाया तयार करतात.

राष्ट्रीय सुरक्षा संरचना

अंतर्गत सुरक्षा म्हणजे काय?

- अंतर्गत सुरक्षा म्हणजे राज्याच्या आतून उद्भवणाऱ्या धोक्यांपासून संरक्षण करून त्याच्या सीमांमध्ये शांतता आणि स्थिरता राखण्याची क्षमता - मग ती दहशतवाद, बंडखोरी, सांप्रदायिक हिंसाचार, सायबर गुन्हे किंवा संघटित गुन्हेगारी या स्वरूपात असो.
- हे जीवन, मालमत्ता, लोकशाही संस्था आणि कायद्याचे राज्य यांचे संरक्षण सुनिश्चित करते, ज्यामुळे प्रशासन आणि विकासासाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण होते.

अंतर्गत सुरक्षेचे प्रमुख घटक

घटक	वर्णन
कायद्याची अंमलबजावणी	पोलिस दल आणि निमलष्करी संस्थांद्वारे कायदा आणि सुव्यवस्थेची अंमलबजावणी करणे.
गुप्तचर आणि पर्यवेक्षण	अंतर्गत धोके रोखण्यासाठी कृतीयोग्य गुप्तचर माहिती गोळा करणे; यामध्ये HUMINT आणि TECHINT यांचा समावेश आहे.
सीमा व्यवस्थापन	सीमापार घुसखोरी, तस्करी आणि तस्करी रोखण्यासाठी जमीन आणि सागरी सीमा सुरक्षित करणे.
दहशतवादविरोध	दहशतवादी नेटवर्क आणि कट्टरतावाद प्रक्रिया शोधण्यासाठी, रोखण्यासाठी आणि नष्ट करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
सायबरसुरक्षा	साथीच्या रोगांसह नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींसाठी नियोजन आणि प्रतिसाद देणे.

सामुदायिक पोलिसिंग	स्थानिक बुद्धिमत्ता वाढविण्यासाठी आणि परकेपणा कमी करण्यासाठी पोलिस आणि नागरिकांमध्ये विश्वास आणि सहकार्य वाढवणे.
आपत्कालीन तयारी आणि आपत्ती प्रतिसाद	साथीच्या रोगांसह नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींसाठी नियोजन आणि प्रतिसाद देणे.
कायदेशीर-संस्थात्मक चौकट	UAPA, NSA आणि NIA कायदा सारख्या कायद्यांची अंमलबजावणी आणि अंमलबजावणी; न्यायपालिका आणि पर्यवेक्षण यंत्रणेद्वारे समर्थित करणे.

बाह्य सुरक्षा म्हणजे काय?

- बाह्य सुरक्षा म्हणजे राष्ट्राचे त्याच्या सीमेबाहेर उद्भवणाऱ्या धोक्यांपासून आणि आक्रमकतेपासून संरक्षण.
- यामध्ये प्रादेशिक सार्वभौमत्वाचे रक्षण करणे, धोरणात्मक प्रतिबंध राखणे आणि जागतिक क्षेत्रात राष्ट्रीय हितसंबंध सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे.
- बाह्य सुरक्षा केवळ भौगोलिक सीमांचे रक्षण करण्यासाठीच नाही तर सागरी, हवाई आणि अवकाश क्षेत्रे सुरक्षित करण्यासाठी देखील महत्त्वाची आहे.

बाह्य सुरक्षेचे प्रमुख घटक

घटक	वर्णन
लष्करी संरक्षण	बाह्य आक्रमण रोखण्यासाठी आणि परतवून लावण्यासाठी सशस्त्र दलांना बळकट करणे. यामध्ये लष्कर, नौदल आणि हवाई दलाचे आधुनिकीकरण समाविष्ट आहे.
धोरणात्मक प्रतिबंध	विरोधकांना रोखण्यासाठी विश्वासाह अणु आणि क्षेपणास्त्र क्षमता (उदा. अणु त्रिकोणाद्वारे) राखणे.
सीमा सुरक्षा	जमीन, सागरी आणि हवाई सीमांवर, विशेषतः LOC, LAC सारख्या संघर्षग्रस्त प्रदेशांमध्ये दक्षता राखणे.
संरक्षण कूटनीति	प्रादेशिक सुरक्षा बळकट करण्यासाठी धोरणात्मक भागीदारी (उदा. QUAD, भारत-अमेरिका संरक्षण करार) आणि लष्करी सहकार्य निर्माण करणे.
सागरी सुरक्षा	संपर्काचे समुद्री मार्ग (SLOCs), विशेष आर्थिक क्षेत्र (EEZ) सुरक्षित करणे आणि चाचेगिरी किंवा नौदल धोक्यांचा सामना करणे.
अवकाश आणि सायबर संरक्षण	हेरगिरी, तोडफोड आणि सायबर युद्धापासून महत्त्वाच्या अंतराळ पायाभूत सुविधा आणि सायबरस्पेसचे संरक्षण करणे.
गुप्तचर ऑपरेशन्स	आंतरराष्ट्रीय एजन्सींच्या सहकार्याने बाह्य धोक्यांना रोखण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय बुद्धिमत्ता गोळा करणे.

संरक्षण उत्पादन आणि	स्वावलंबीता 'आत्मनिर्भर भारत' सारख्या उपक्रमांद्वारे आयात अवलंबित्व कमी करणे आणि स्वदेशी संरक्षण उत्पादनाला प्रोत्साहन देणे.
---------------------------	---

अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेमधील फरक

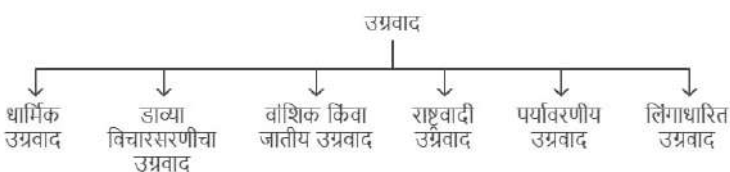
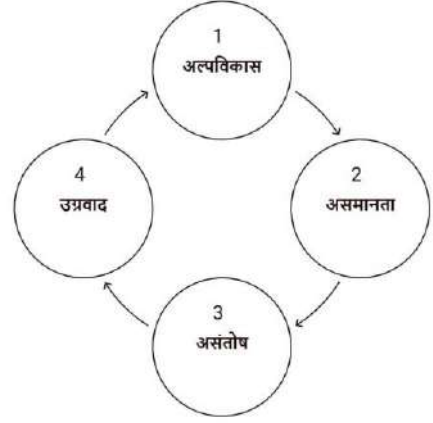
पैलू	अंतर्गत सुरक्षा	बाह्य सुरक्षा
व्याख्या	देशात उद्भवणाऱ्या धोक्यांपासून संरक्षण (उदा. बंडखोरी, दंगली).	देशाबाहेर उद्भवणाऱ्या धोक्यांपासून संरक्षण (उदा. युद्ध, आक्रमण).
मुख्य धोके	दहशतवाद, डाव्या विचारसरणीचा अतिरेकीपणा, सांप्रदायिक हिंसाचार, संघटित गुन्हेगारी, सायबर धोके.	सीमापार दहशतवाद, लष्करी आक्रमकता, प्रादेशिक वाद, हेरगिरी.
सहभागी एजन्सी	पोलिस दले, गुप्तचर विभाग (IB), केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दल (CAPF).	सशस्त्र दल (लष्कर, नौदल, हवाई दल), RAW, DRDO, स्ट्रॅटिजिक फोर्सेस कमांड.
अधिकार क्षेत्र	प्रामुख्याने गृह मंत्रालय (MHA) अंतर्गत कार्यरत आहे.	संरक्षण मंत्रालय (MoD) आणि परराष्ट्र मंत्रालय (MEA) अंतर्गत कार्यरत आहे.
धोक्याचे स्वरूप	अपारंपारिक, अनेकदा गैर-राज्य/ राजकीय घटक आणि अंतर्गत असंतोष यांचा समावेश असतो.	पारंपारिक आणि अपारंपारिक, राज्य आणि गैर-राज्य घटकांचा समावेश असतो.
कायदेशीर चौकट	आयपीसी, सीआरपीसी, यूएपीए, एनएसए, एनआयए कायदा, इ.	संरक्षण सेवा कायदे, राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा, आंतरराष्ट्रीय करार, जिनिव्हा अधिवेशने.
उदाहरण	२६/११ मुंबई हल्ला, माओवादी बंडखोरी, २०२० दिल्ली दंगली.	कारगिल युद्ध (१९९९), २०२० गलवान खोऱ्यातील संघर्ष, भारत-पाक युद्धे.
दृष्टिकोन	समुदाय सहभाग, गुप्तचर यंत्रणा, पोलिसिंग, कायदेशीर कारवाई, सायबर पाळत ठेवणे.	लष्करी तयारी, मुत्सद्देगिरी, संरक्षण युती, धोरणात्मक प्रतिबंध करणे.
प्रभाव क्षेत्र	बहुतेक अंतर्गत प्रदेश आणि नागरी लोकसंख्येपुरते मर्यादित आहे.	सीमा क्षेत्रे, सागरी क्षेत्रे आणि राष्ट्रीय संरक्षण पायाभूत सुविधा.

प्रस्तावना:

भारतात, विशेषतः डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद आणि बंडखोरींनी प्रभावित झालेल्या प्रदेशांमध्ये, उग्रवाद हा केवळ कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न नाही तर समतापूर्ण विकासाच्या अपयशात खोलवर रुजलेला आहे. जेव्हा प्रशासनातील कमतरता, सामाजिक-आर्थिक वंचितता आणि मुख्य प्रवाहातील प्रगतीपासून बहिष्कार कायम राहतो, तेव्हा निराशा निर्माण होते - अतिरेकी विचारसरणीसाठी सुपीक जमीन तयार करते. अशाप्रकारे, विकासाचा अभाव अंतर्गत संघर्षाचे कारण आणि परिणाम दोन्ही बनतो, ज्यामुळे सुरक्षा प्रतिसादांसह अतिरेकीपणाच्या विकासात्मक मुळांना संबोधित करणे अत्यावश्यक बनते.

उग्रवाद म्हणजे काय?

- उग्रवाद म्हणजे असा विश्वास, विचारसरणी किंवा कृती ज्या स्वीकृत सामाजिक नियमांपासून लक्षणीयरीत्या विचलित होतात आणि बहुतेकदा लोकशाही, बहुलवाद आणि शांततापूर्ण सहभागाच्या तत्वांना नाकारतात.
- हे अनेकदा असहिष्णुता, हिंसाचार किंवा उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी बेकायदेशीर मार्गांच्या वापराद्वारे प्रकट होते आणि विद्यमान सामाजिक-राजकीय व्यवस्थेला व्यत्यय आणण्याचा प्रयत्न करतात.
- भारतीय संदर्भात, अतिरेकीवादामध्ये डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद (LWE), धार्मिक कट्टरतावाद आणि वांशिक-राष्ट्रवादी बंडखोरी यासारख्या चळवळींचा समावेश होतो ज्या राज्याच्या अधिकाराला आव्हान देतात आणि अंतर्गत सुरक्षेला धोका निर्माण करतात.
- **पीटर टी. कोलमन आणि आंद्रिया बार्टोली यांच्या मते:**
 - "उग्रवाद ही एक जटिल घटना आहे... सर्वात सोप्या भाषेत, ती सामान्यांपासून दूर असलेल्या व्यक्तींखेच्या क्रियाकलाप (श्रद्धा, दृष्टिकोन, भावना, कृती, रणनीती) म्हणून परिभाषित केली जाऊ शकते. संघर्षाच्या परिस्थितीत, ती संघर्षाच्या तीव्र स्वरूपाच्या स्वरूपात प्रकट होते. तथापि, क्रियाकलाप, लोक आणि गटांना 'अतिरेकी' म्हणून लेबल करणे आणि कोणत्याही परिस्थितीत 'सामान्य' काय आहे हे परिभाषित करणे नेहमीच एक व्यक्तिनिष्ठ आणि राजकीय बाब असते."

विविध प्रकारचे उग्रवाद**उग्रवादाचे प्रकार****विकास आणि उग्रवादाचा चक्र**

भारतातील उग्रवाद , विशेषतः डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद (LWE) प्रभावित प्रदेशांमध्ये, केवळ सुरक्षेची चिंता नाही तर ती सर्वसमावेशक विकास, प्रतिसाद न देणारी प्रशासन आणि सामाजिक-आर्थिक वंचिततेच्या अपयशांमध्ये खोलवर रुजलेली आहे. अविकसितता आणि अतिरेकीपणा यांच्यातील संबंध एका स्वयं-मजबूत चक्राच्या रूपात प्रकट होतो जिथे न्याय आणि संधीचा अभाव परकेपणाला प्रोत्साहन देतो आणि मूलगामी एकत्रीकरणाला चालना देतो.

● स्थानिक लाभाशिवाय संसाधनांचे संकलन

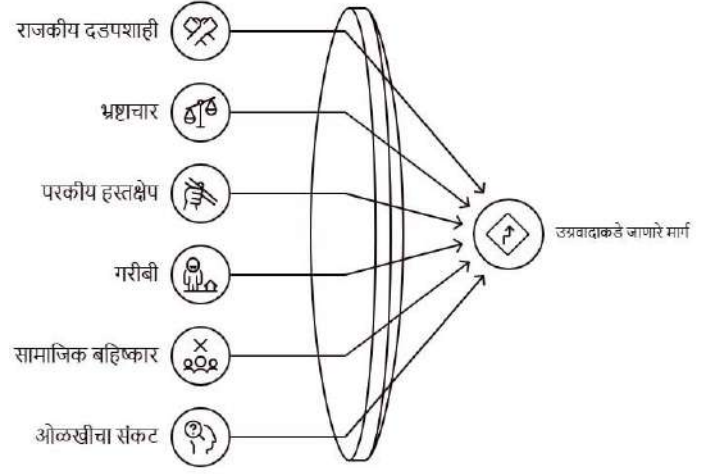
- अनेक वामपंथी-प्रभावित जिल्हे खनिजांनी समृद्ध आहेत परंतु विकासाच्या बाबतीत ते गरीबच राहतात. स्थानिक समुदायांना अनेकदा खाणकाम किंवा औद्योगिक प्रकल्पांसाठी योग्य भरपाई किंवा पुनर्वसन न करता विस्थापित केले जाते.
- **उदाहरण:** दंतेवाडा आणि बस्तर (छत्तीसगड) - लोहखनिजांने समृद्ध जिल्हे - एनएमडीसी खाणकाम सारख्या प्रकल्पांमुळे आदिवासींना वारंवार विस्थापित केले गेले आहे, तर मानवी विकास निर्देशक भारतातील सर्वात कमी आहेत (एनएफएचएस-५, २०२१: बस्तरमध्ये आदिवासी साक्षरता <५०%; महिलांमध्ये तीव्र अशक्तपणा ~२८%).
- आर्थिक वाढ आणि मानवी विकास यांच्यातील हा दुरावा संताप वाढवतो आणि "राज्याकडून शोषण" बदलच्या अतिरेकी कथनाला बळकटी देतो.
- जमिनीची असुरक्षितता आणि वन हक्कांच्या कमकुवत अंमलबजावणीमुळे वेगळे होणे
 - जमीन ही ओळख आणि उपजीविकेचे साधन आहे, विशेषतः आदिवासी लोकसंख्येसाठी. योग्य कायदेशीर पाठिंब्याशिवाय विस्थापित झाल्यावर, लोकांना विश्वासघात झाल्यासारखे वाटते.
 - **उदाहरण:** आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाच्या २०२२ च्या अहवालात असे नमूद केले आहे की झारखंड आणि ओडिशामध्ये वन हक्क कायदा (२००६) अंतर्गत ४७% पेक्षा जास्त वन हक्क दावे नाकारण्यात आले - बहुतेकदा योग्य कागदपत्रे किंवा पाठिंब्याशिवाय.

○ माओवाद्यांसारखे अतिरेकी गट स्वतःला आदिवासी जमीन आणि हक्कांचे रक्षक म्हणून ओळखतात, जिथे राज्य संस्थांना शोषक म्हणून पाहिले जाते अशा भागात पाठिंबा मिळवतात.

- प्रशासनातील शून्यता आणि मूलभूत सेवांचा अभाव
 - विकास केवळ जीडीपीबद्दल नाही तर तो राज्य उपस्थिती, न्याय आणि सेवांमध्ये प्रवेश याबद्दल आहे.
 - **उदाहरण:** २०२० पर्यंत, एलडब्ल्यूई क्षेत्रांसाठी रोड रिक्वेन्सी प्लॅन-१ (आरआरपीआय) अंतर्गत नियोजित रस्त्यांपैकी फक्त ६५% पूर्ण झाले (लोकसभेत गृह मंत्रालयाच्या उत्तरानुसार). दुर्गम भूभाग आणि खराब रस्ते पोलिसिंग आणि विकास कार्यात विलंब करतात.
 - अशा सत्तेच्या पोकळीत, माओवादी समांतर शासन संरचना चालवतात - वाद सोडवणे, कर वसूल करणे आणि "जनअदालत" आयोजित करणे - राज्याने निर्माण केलेली पोकळी भरून काढणे.

- बेरोजगारी आणि कौशल्यांच्या अभावामुळे तरुणांचा भ्रमनिरास
 - मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये, नोकऱ्या आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे तरुणांमध्ये निराशा निर्माण होते, जे नंतर सहजपणे उद्देश आणि आपलेपणा देणाऱ्या अतिरेकी नेटवर्कमध्ये ओढले जातात.
 - **उदाहरण:** नीती आयोगाच्या २०२१ च्या आकांक्षी जिल्ह्यांच्या आकांक्षी जिल्ह्यांच्या आढाव्यानुसार, कोरापूट (ओडिशा) आणि लातेहार (झारखंड) मध्ये युवा बेरोजगारीचा दर २०% पेक्षा जास्त असल्याचे नोंदवले गेले आहे, ज्यामध्ये कौशल्य प्रशिक्षण नोंदणी राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे.
 - ही आकांक्षा पोकळी, ऐतिहासिक दुर्लक्षाच्या भावनेसह एकत्रित केली असता, कट्टरतावादासाठी सुपीक जमीन तयार करते.
- सहभागी आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील विकासाचा अभाव
 - स्थानिक सहभाग किंवा सांस्कृतिक संवेदनशीलतेशिवाय वरून लादलेला विकास नाकारला जातो आणि प्रतिकाराला कारणीभूत ठरतो.
 - उदाहरण: आंध्र प्रदेशच्या आदिवासी पट्ट्यात, पेसा आणि एफआरए तरतुदीनुसार ग्रामसभेच्या सल्ल्याशिवाय अनेक औद्योगिक कॉरिडॉरची योजना आखण्यात आली. परिणामी मोठ्या प्रमाणात निदर्शने झाली, ज्यापैकी काहींचा वापर माओवाद्यांनी पाठिंबा एकत्रित करण्यासाठी केला.
 - जेव्हा आदिवासींच्या आवाजाकडे दुर्लक्ष केले जाते तेव्हा विकासाकडे सक्षमीकरण म्हणून नव्हे तर लादण्यासारखे पाहिले जाते.
- अप्रभावी तक्रार निवारण आणि विलंबित न्याय
 - जेव्हा लोकांना वेळेवर न्याय मिळत नाही तेव्हा ते अतिरेकी मार्गांसह पर्यायी प्रणालींचा अवलंब करतात.
 - **उदाहरण:** सुकमा आणि मलकानगिरी सारख्या प्रदेशांमध्ये, जमिनीच्या प्रलंबित प्रकरणांची आणि मनरेगाच्या वेतनाच्या विलंबाची नोंद कॅंग ऑडिटमध्ये (२०२२) करण्यात आली आहे, ज्यामुळे स्थानिकांमध्ये निराशा निर्माण होते.

उग्रवादाच्या कारणांचे विश्लेषण

- माओवादी "न्यायालये" भीती किंवा समांतर अधिकाराच्या माध्यमातून जलद निर्णय देऊन या अपयशाचा फायदा घेतात.

भारतातील अतिरेकीपणाचे वर्गीकरण: विकासात्मक संबंध

अतिरेकीपणाचा प्रकार	प्रदेश	प्राथमिक घटक	विकास	संबंध टिप्पणी
१. डाव्या विचारसरणीचा उग्रवाद (LWE) (नक्षलवादी-माओवादी बंडखोरी)	मध्य आणि पूर्व भारत (छत्तीसगड, झारखंड, ओडिशा, महाराष्ट्र, इ.)	जमीन विलगतता /अलगाव, आदिवासी विस्थापन, शोषण, राज्य दुर्लक्ष	दृढ - सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि अविकसित तेमध्ये मूळ असलेले	पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी "भारताचा सर्वात मोठा अंतर्गत सुरक्षेचा धोका" म्हणून वर्णन केले आहे
२. जातीय-राष्ट्रवादी बंडखोरी (ईशान्य भारत)	ईशान्य भारत (नागालंड, मणिपूर, आसाम, इ.)	जातीय ओळखीचा दावा, राजकीय स्वायत्ततेची मागणी, कथित उपेक्षितता	मध्यम ते मजबूत - आर्थिक दुर्लक्ष आणि कनेक्टिव्हिटी अंतरांमुळे इंधन	शांतता करार आणि विशेष घटनात्मक तरतुदींनी ते व्यवस्थापित करण्यास मदत केली आहे
३. धार्मिक आणि फुटीरतावादी उग्रवाद (जम्मू आणि काश्मीर दहशतवाद)	जम्मू आणि काश्मीर	धार्मिक कट्टरतावाद, सीमापार दहशतवाद, फुटीरतावादी विचारसरणी, राजकीय अलिप्तता	अप्रत्यक्ष/किमान - तरुणांमधील अलिप्तता, रोजगाराचा अभाव, विश्वासाची कमतरता संघर्ष वाढवते	विकासातील तूट ही मूळ कारण नसून एक त्रासदायक आहे
४. शहरी उग्रवाद / कट्टरतावाद	संपूर्ण-भारत (विशेषतः महानगरे)	ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे वैचारिक	किमान - भौतिक वंचिततेपेक्षा	सायबर देखरेख, कट्टरतावादविरो

		शिकवण, एकटे लांडगे हल्ले, जागतिक जिहाद	विचारसरणी ने अधिक प्रेरित	धी पेशीद्वारे हाताळले
--	--	--	---------------------------------	--------------------------

(या विषयांबद्दल अधिक तपशीलवार चर्चा आपण वेगवेगळ्या प्रकरणांमध्ये करणार आहोत)

प्रस्तावना

- डाव्या विचारसरणीचा उग्रवाद (LWE) म्हणजे अशा विचारसरणी आणि चळवळी ज्या हिंसक मार्गांनी विद्यमान लोकशाही आणि आर्थिक संरचना उलथवून टाकण्याचा प्रयत्न करतात, बहुतेकदा माओवादी किंवा मार्क्सवादी-लेनिनवादी विचारसरणींनी प्रेरित असतात.
- भारतीय संदर्भात, LWE प्रामुख्याने माओवादी बंडखोरांशी संबंधित आहे, ज्यांना नक्षलवादी म्हणूनही ओळखले जाते, जे आदिवासी लोकसंख्या, भूमिहीन कामगार आणि इतर उपेक्षित गटांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्याचा दावा करतात.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी डाव्या विचारसरणीचा उग्रवाद

- पश्चिम बंगालमध्ये १९६७ च्या नक्षलबारी उठावानंतर या शब्दाला महत्त्व प्राप्त झाले, जिथे चारू मजुमदार आणि कानू सन्याल यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांच्या गटाने सरंजामशाही जमीनदार आणि राज्याविरुद्ध सशस्त्र बंड सुरू केले, ज्यामुळे नक्षलवादी चळवळीचा वैचारिक जन्म झाला.
- कालांतराने, LWE एक गंभीर अंतर्गत सुरक्षा आव्हानात विकसित झाला आहे, विशेषतः "रेड कॉरिडॉर" मध्ये - छत्तीसगड, झारखंड, ओडिशा, बिहार, महाराष्ट्र आणि आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणाच्या काही भागांसह अनेक राज्यांमध्ये प्रदेश पसरलेला दिसतो.

LWE गटांची उत्क्रांती (१९६७ नंतर)

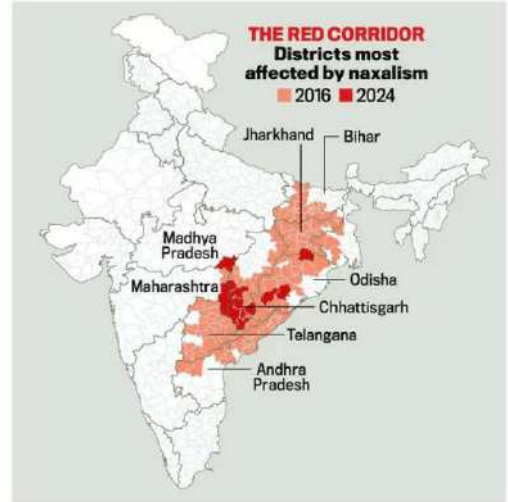
टप्पे	महत्त्वाच्या घडामोडी
१९७० चे दशक	बिहार, आंध्र प्रदेश आणि केरळमध्ये वेगाने पसरले. राज्य दडपशाही आणि अंतर्गत फूट यामुळे चळवळ कमकुवत झाली.
१९८० चे दशक	आंध्र प्रदेशात पीपल्स वॉर ग्रुप (पीडब्ल्यूजी) अंतर्गत पुनरुत्थान; जमीनदार आणि पोलिसांना लक्ष्य केले; दुर्गम भागात समांतर न्याय व्यवस्था निर्माण केली.
१९९० चे दशक	जातीय गटांमध्ये विलीनीकरण आणि पुनर्रचना. बिहार आणि झारखंडमध्ये माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर (एमसीसी) चा उदय झाला.
२००४	पीडब्ल्यूजी आणि एमसीसीचे भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (माओवादी) मध्ये विलीनीकरण - एकीकृत आणि सर्वात शक्तिशाली एलडब्ल्यूई गट निर्माण झाला.
२००५ पासून	सरकारने सलवा जुडुम (छत्तीसगड) सुरू केले; मोठ्या प्रमाणात लष्करीकरण आणि नागरिकांचे विस्थापन सुरू झाले. सीपीआय (माओवादी) २००+ जिल्ह्यांमध्ये विस्तारला.
२०१०	सरकारने एलडब्ल्यूईला "सर्वात मोठा अंतर्गत सुरक्षेचा धोका" घोषित केले (पंतप्रधान मनमोहन सिंग); एकात्मिक कृती आराखडा (IAP) आणि समाधान धोरण सुरू केले.

२०१८-
२०२४

समन्वित सुरक्षा ऑपरेशन्स, विकासात्मक प्रयत्न आणि आत्मसमर्पण यामुळे हिंसाचार आणि प्रभावित जिल्ह्यांमध्ये घट. गृह मंत्रालयानुसार २०२३ मध्ये ४५ पेक्षा कमी जिल्हे प्रभावित झाले.

डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीवादाचा (LWE) भौगोलिक प्रसार

- भारतातील डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद दुर्गम, जंगली आणि आदिवासी-बहुल प्रदेशात केंद्रित आहेत, जिथे प्रशासन कमकुवत आहे आणि सामाजिक-आर्थिक वंचितता तीव्र आहे. ही चळवळ ऐतिहासिकदृष्ट्या "रेड कॉरिडॉर" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागात पसरली आहे.
- "रेड कॉरिडॉर"
 - मध्य भारतापासून पूर्व किनाऱ्यापर्यंत पसरलेल्या वामपंथी-प्रभावित जिल्ह्यांच्या लगतच्या पट्ट्याचा संदर्भ देते.
 - प्रामुख्याने प्रभावित राज्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे:
 - छत्तीसगड (विशेषतः बस्तर प्रदेश)
 - झारखंड
 - ओडिशा (कोरापुट, मलकानगिरी)
 - बिहार
 - महाराष्ट्र (गडचिरोली)
 - तेलंगणा (उत्तर जिल्हे)
 - आंध्र प्रदेश (प्रभाव कमी होत आहे)
 - पश्चिम बंगाल (पूर्वीचा गड, आता मोठ्या प्रमाणात तटस्थ)

भारतातील डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीवादाची (LWE) कारणे भारतातील आदिवासी आणि वनक्षेत्रांमध्ये "दशकांच्या दुर्लक्षाची प्रतिक्रिया" म्हणून LWE चे वर्णन अनेकदा केले जाते. जिथे प्रशासन कमकुवत आहे, विकास कमकुवत आहे आणि संस्थात्मक न्यायाचा अभाव आहे तिथे ते फोफावते.

सामाजिक-आर्थिक कारणे

जमीन विलगता/अलगाव आणि विस्थापन: खाणकाम आणि पायाभूत सुविधांसाठी मोठ्या प्रमाणात जमीन अधिग्रहण, बहुतेकदा योग्य पुनर्वसन न करता, आदिवासींमध्ये असंतोष निर्माण करतो.

केस स्टडी: छत्तीसगडमधील हसदेव अरंड येथे खाणकामामुळे होणारे विस्थापन

- छत्तीसगडमधील सुमारे १७०,००० हेक्टर क्षेत्रफळावर पसरलेल्या हसदेव अरंड जंगलात गोंड सारख्या आदिवासी समुदायांची वस्ती आहे. अदानी एंटरप्रायझेस आणि राजस्थान राज्य विद्युत उत्पादन निगम लिमिटेड द्वारे चालवल्या जाणाऱ्या परसा पूर्व आणि कांता बसन (पीईकेबी) ब्लॉक सारख्या कोळसा खाण प्रकल्पांमुळे अनेक गावांचे विस्थापन झाले आहे.
- वन हक्क कायदा (२००६) ग्रामसभेची संमती आवश्यक असूनही, स्थानिक लोक प्रक्रियात्मक अधिकारांचे उल्लंघन, अपुरी भरपाई आणि वन-आधारित उपजीविकेचे नुकसान झाल्याचा आरोप करतात. आदिवासी समुदायांचे दीर्घकाळ चालणारे निषेध समावेशक विकासाच्या अपयशावर प्रकाश टाकतात.
- या अशांततेचा फायदा माओवादी गटांनी स्थानिक समर्थन एकत्रित करण्यासाठी घेतला आहे, राज्याच्या उदासीनता आणि कॉर्पोरेट शोषणाच्या वामपंथी लोकांच्या कथनांना पोसण्यासाठी घेतला आहे.

- **गरिबी आणि बेरोजगारी:** जंगल आणि डोंगराळ भागात उपजीविकेच्या पर्यायांचा अभाव असल्याने लोकसंख्येला माओवाद्यांच्या भरतीचा धोका निर्माण होतो.
 - **राष्ट्रीय आरोग्य सेवा सर्वेक्षण-५ डेटा:** आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये कुपोषण आणि गरिबीचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते.
- **असमान विकास:** उदारीकरण आणि आर्थिक वाढीचे फायदे आदिवासी पट्ट्यांना मागे टाकून "विकास पोकळी" निर्माण करत आहेत.

राजकीय-संस्थात्मक कारणे

- **कमकुवत प्रशासन आणि राज्याचा अभाव:** वामपंथी-प्रवण भागात, सार्वजनिक सेवा (आरोग्य, शिक्षण, न्याय) कमीत कमी किंवा अनुपस्थित आहेत.
 - उदाहरण: बस्तरच्या अनेक गावांमध्ये, दशकांपासून पंचायत किंवा पोलिस स्टेशन नव्हते.
- **भ्रष्टाचार आणि शोषण:** वन अधिकारी, पोलिस आणि स्थानिक कंत्राटदार अनेकदा आदिवासींचे शोषण करतात. राज्याबद्दलचा भ्रमनिरास माओवादी विचारसरणी निर्माण करतात.
- **राजकीय प्रतिनिधित्वाचा अभाव:** उच्च पातळीवर निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत आदिवासी आणि दलितांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे.

ऐतिहासिक आणि वैचारिक कारणे

- **सरंजामशाहीचा वारसा:** बिहार आणि तेलंगणा (पूर्वीचे आंध्र) सारख्या राज्यांमध्ये, दमनकारी सरंजामशाही रचनेमुळे भूमिहीन शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात एकत्रीकरण झाले.
- **वैचारिक शिकवण:** माओवादी विचारसरणी राज्याला शोषणकारी म्हणून ठरवून उपेक्षितांना उद्देश आणि सक्षमीकरणाची भावना प्रदान करतात.
- **जमीन सुधारणांचे अपयश:** अनेक राज्यांमध्ये जमीन मर्यादा कायद्यांची अंमलबजावणी न झाल्यामुळे आणि जमिनीचे पुनर्वितरण न झाल्यामुळे असमानतेतील दरी वाढली.

भौगोलिक आणि प्रशासकीय कारणे

- **कठीण भूभाग आणि वनक्षेत्र:** दाट जंगले गनिमी युद्धासाठी सुरक्षित आश्रयस्थाने प्रदान करतात, विशेषतः बस्तर, गडचिरोली आणि दंडकारण्य प्रदेशांमध्ये.
- **सीमावर्ती जिल्हे आणि प्रशासकीय आच्छादन:** माओवादी कारवाई टाळण्यासाठी आंतरराज्य सीमा आणि अधिकारक्षेत्रातील अस्पष्टते (उदा. छत्तीसगड-ओडिशा सीमा) चा फायदा घेतात.

आदिवासी समुदायांचे वेगळेपण

- **घटनात्मक तरतुदींचे उल्लंघन:**
 - पाचव्या अनुसूची, पेसा कायदा (१९९६) आणि वन हक्क कायदा (२००६) यांची अयोग्य अंमलबजावणी.
 - अनेक पात्र आदिवासी गटांना सामुदायिक वन हक्क नाकारणे.
- **सांस्कृतिक वेगळेपण:** पारंपारिक आदिवासी प्रशासनाचे क्षय आणि त्यांच्या रीतिरिवाज आणि भाषांकडे दुर्लक्ष यामुळे वेगळेपण निर्माण होते.

सुरक्षा तफावत

- **कमी पोलिसिंग आणि कमकुवत पायाभूत सुविधा:** रस्ते कनेक्टिव्हिटी, टेलिकॉम नेटवर्क आणि पोलिसांच्या उपस्थितीचा अभाव माओवाद्यांना ऑपरेशनल स्वातंत्र्य देतो.
- **बुद्धिमत्ता आणि समन्वयातील अपयश:** सुरक्षा दलांमधील आंतरराज्यीय समन्वय अनेकदा कमकुवत असतो, ज्यामुळे चळवळीची गतिशीलता वाढते.

नक्षलवादी रणनीती आणि युक्त्या

डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीवादाचा (LWE) तोंड देण्यातील आव्हाने

● भूभाग आणि भूगोल

- कठीण भू-रचना: बस्तर (छत्तीसगड) आणि गडचिरोली (महाराष्ट्र) सारखे वामपंथी प्रभाव असलेले क्षेत्र घनदाट जंगले आणि डोंगराळ प्रदेशांनी व्यापलेले आहेत, ज्यामुळे गनिमी युद्ध आणि हल्ला सुलभ होतात.
- खराब दळणवळण: रस्ते, दूरसंचार आणि इंटरनेटचा अभाव विकास आणि बंडखोरीविरोधी कारवाया दोन्हीमध्ये अडथळा आणतो.

● आंतर-राज्य अधिकारक्षेत्रातील समस्या

- सीमापार सुरक्षित आश्रयस्थाने: माओवादी राज्य पोलिस दलांमधील समन्वयातील अंतरांचा फायदा घेत त्रिकोणी जंक्शन (उदा. छत्तीसगड-ओडिशा-आंध्र) ओलांडून कार्य करतात.
- एकात्मिक गुप्तचर यंत्रणेचा अभाव: तुटलेल्या गुप्तचर यंत्रणेमुळे सक्रिय कारवाईला विलंब होतो.

● कमकुवत प्रशासन आणि राज्य उपस्थिती

- प्रशासनातील पोकळी: अनेक आदिवासी भागात, शाळा, आरोग्यसेवा आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था यासारख्या मूलभूत सेवा अनुपस्थित आहेत किंवा अकार्यक्षम आहेत, ज्यामुळे राज्यावरील विश्वास कमी होत आहे.
- विकास योजनांची कमकुवत अंमलबजावणी: आकांक्षापूर्ण जिल्हा कार्यक्रमासारख्या योजनांतर्गत निधीचा वापर अनेकदा कमी किंवा कमी लक्षित केला जातो.

● सामाजिक-आर्थिक तक्रारी

- जमीन वेगळे करणे: खाणकाम, धरणे आणि औद्योगिक प्रकल्पांमुळे योग्य भरपाई न मिळाल्याने होणारे विस्थापन असंतोष वाढवत आहे (उदा., हसदेव अरंड प्रकरण).
- विलंबित वन हक्क: FRA 2006 आणि PESA कायदा 1996 ची कमकुवत अंमलबजावणी आदिवासी समुदायांना वेगळे करते.

● सुरक्षा आणि ऑपरेशनल मर्यादा

- मनुष्यबळाची कमतरता: बंडखोरीविरोधी युद्धात सुरक्षा दलांना अनेकदा कमी तैनात केले जाते किंवा अपुरे प्रशिक्षण दिले जाते.
- अपघात-तिरस्कार आणि मनोबल: उच्च अपघाती ऑपरेशन्स (उदा. सुकमा २०२१) मनोबल आणि ऑपरेशनल आक्रमकतेवर परिणाम करतात.
- तंत्रज्ञानाचा मर्यादित वापर: अलिकडेपर्यंत, वनक्षेत्रात पाळत ठेवणारे ड्रोन आणि एआय-आधारित धोक्याचे विश्लेषण कमी वापरले जात होते.

● स्थानिक समर्थन आणि जबरदस्ती

- स्थानिकांकडून सहानुभूती: माओवादी वैचारिक आणि लॉजिस्टिक समर्थन मिळविण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक वंचिततेचा

फायदा घेतात.

- भीतीचे घटक: राज्य संस्थांशी सहकार्य करताना दिसल्यास नागरिकांना माओवाद्यांकडून सूड घेण्याची भीती वाटते.

● शहरी संबंध आणि प्रचार

- आघाडीच्या संघटना: नक्षलवादी निधी संकलन, कायदेशीर बचाव आणि प्रचारासाठी एनजीओ, संघटना आणि विद्यार्थी संघटनांचा वापर करतात.
- शहरी माओवाद: अलिकडच्या तपासात (२०२३-२४) वैचारिक भरतीसाठी शहरी सेल पुन्हा स्थापन करण्याचे प्रयत्न उघड झाले.

● पुनर्वसन आणि आत्मसमर्पण धोरणातील तफावत

- एकसमान धोरणाचा अभाव: आत्मसमर्पण आणि पुनर्वसन धोरणे राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदलतात, ज्यामुळे पक्षांतर करणाऱ्यांना मिळणारे प्रोत्साहन कमी होते.
- आत्मसमर्पण केलेल्या कार्यकर्त्यांना कलंकित करणे: समाजात पुन्हा एकत्र येण्यास अडचणींमुळे आत्मसमर्पण केलेल्या माओवाद्यांना पुन्हा भरतीसाठी नाकारले जाते.

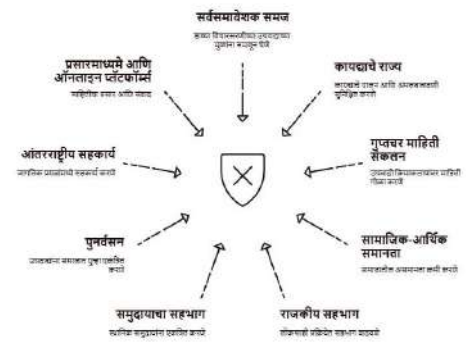
● न्यायिक आणि कायदेशीर विलंब

- संश्लेषण खटले: अटक केलेल्या अनेक माओवादी कार्यकर्त्यांना वर्षानुवर्षे दोषी ठरवल्याशिवाय खटले चालू राहतात.
- UAPA प्रकरणांमधील प्रलंबित प्रकरणे: बेकायदेशीर कारवाया प्रतिबंधक कायदांतर्गत (UAPA) खटल्यांचा निकाल अनेकदा मंद गतीने लागतो.

● वैचारिक लवचिकता

- माओवादी स्वतःला "आदिवासी हक्कांचे रक्षक" आणि भांडवलशाही शोषणाविरुद्ध बचावकर्ते म्हणून सादर करत राहतात.
- माओवादी साहित्य आणि प्रशिक्षण नियमावलींचे सतत प्रसारण वैचारिक भरतीला चालना देते, विशेषतः तरुणांमध्ये.

डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवादाचा मुकाबला करण्याचे उपाय

नवजात गटांचा सामना करण्यासाठी सरकारने उचललेली पावले (टीप: खाली दिलेली सर्व माहिती आणि तथ्ये थेट पीआयबीमधून घेतली आहेत)

- नवजात गटांच्या धोक्याचा व्यापकपणे सामना करण्यासाठी, भारत सरकारने राष्ट्रीय धोरण आणि कृती योजना (२०१५) स्वीकारली, जी

बहुआयामी रणनीतिवर आधारित होती ज्यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होता:

सुरक्षा उपाययोजना

● ऑपरेशन ग्रीन हंट (२००९-सध्या)

- ऑपरेशन ग्रीन हंट हे भारत सरकारने २००९ मध्ये सुरू केलेल्या पहिल्या मोठ्या प्रमाणात, समन्वित नक्षलविरोधी मोहिमेला दिलेले अनौपचारिक नाव आहे.
- यामध्ये केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दल (सीआरपीएफ, कोब्रा, बीएसएफ) आणि राज्य पोलिसांनी नक्षलग्रस्त राज्यांमध्ये, विशेषतः छत्तीसगड, झारखंड, ओडिशा, महाराष्ट्र आणि आंध्र प्रदेशात संयुक्त हल्ले केले.
- ही कारवाई माओवाद्यांच्या वर्चस्वाखालील प्रदेशांवर नियंत्रण मिळवणे, पुढील ऑपरेटिंग तळ उभारणे आणि बंडखोरांनी वापरलेल्या रसद आणि समर्थन प्रणाली तोडणे यावर केंद्रित होती.
- जरी या नावाने अधिकृतपणे मान्यता देण्यात आली नसली तरी, ऑपरेशन ग्रीन हंटने राज्य धोरणात एक निर्णायक बदल घडवून आणला - बचावात्मक प्रतिबंधापासून आक्रमक क्षेत्र वर्चस्वापर्यंत.

● सैन्य आणि पायाभूत सुविधांचे बळकटीकरण

- नक्षलवाद प्रभावित जिल्ह्यांमध्ये जमिनीवर सतत उपस्थिती प्रदान करण्यासाठी CRPF सारख्या केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दलांची (CAPF) तैनाती आणि अतिरिक्त इंडिया रिझर्व्ह (IR) बटालियनची स्थापना महत्त्वपूर्ण ठरली आहे.
- २०१९ पासून, सरकारने २८० नवीन सुरक्षा छावण्या आणि १५ संयुक्त कार्य दलांची स्थापना केली आहे, ज्यामुळे पूर्वी माओवाद्यांचे गड असलेल्या दुर्गम भागात वर्चस्व निर्माण करण्यात मदत झाली आहे.
- याव्यतिरिक्त, दीर्घकालीन क्षेत्र वर्चस्व आणि शोध मोहिमा राबविण्यात राज्य पोलिस दलांना मदत करण्यासाठी सहा CRPF बटालियन विशेषतः तैनात करण्यात आल्या आहेत.

● मजबूत पोलिस पायाभूत सुविधा

- नक्षलवाद झोनमधील पोलिस चौक्यांची असुरक्षितता ओळखून, सरकारने त्यांची टिकून राहण्याची क्षमता आणि प्रतिबंध वाढवण्यासाठी एक लक्षित उपक्रम सुरू केला. परिणामी, १० वामपंथी अतिरेकी अतिरेकी प्रभावित राज्यांमध्ये ६१२ फोर्टिफाइड पोलिस स्टेशन (FPS) बांधण्यात आले आहेत, जे २०१४ मध्ये फक्त ६६ पेक्षा दहापट जास्त आहे.
- विशेष पायाभूत सुविधा योजनेअंतर्गत (SIS) राज्य गुप्तचर शाखा (SIB), विशेष दल आणि जिल्हास्तरीय पोलिस युनिट्सच्या अपग्रेडेशनसाठी समर्पित निधी प्रदान करण्यात आला आहे, जेणेकरून ते जंगल युद्ध आणि बंडखोरी विरोधी कारवायांसाठी सुसज्ज असतील याची खात्री होईल.

● प्रशिक्षण आणि आधुनिकीकरण

- उच्च जोखीम असलेल्या भागात कार्यरत असलेल्या राज्य पोलिस दलांमध्ये क्षमता निर्माण करण्यासाठी, काउंटर इन्सर्जन्सी आणि अँटी-

टेररिझम (CIAT) शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत. ही केंद्रे अँम्बश हाताळणी, आयईडी विल्हेवाट, रणनीतिक युक्ती आणि समुदाय सहभाग यामध्ये विशेष प्रशिक्षण देतात.

- शिवाय, पोलिस दलांच्या आधुनिकीकरण योजनेने वामपंथी अतिरेकी झोनच्या जंगली भूभागासाठी तयार केलेले आधुनिक शस्त्रे, देखरेख उपकरणे आणि संरक्षक उपकरणे खरेदी करण्यासाठी आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य प्रदान केले आहे.

● सुरक्षा-संबंधित खर्च (SRE) योजना

- राज्य दलांच्या ऑपरेशनल तयारीला आर्थिक पाठबळ देण्यात SRE योजना महत्त्वाची भूमिका बजावते. या योजनेअंतर्गत, प्रशिक्षण, रसद, मृतांसाठी सानुग्रह अनुदान, आत्मसमर्पण केलेल्या कार्यकर्त्यांचे पुनर्वसन आणि ग्राम संरक्षण समित्यांना प्रोत्साहन यासारख्या प्रमुख LWE-विरोधी उपक्रमांवर राज्यांनी केलेल्या खर्चाची परतफेड केंद्र करते.
- २०१४-१५ आणि २०२४-२५ दरम्यान, एकूण ₹३,२६०.३७ कोटी जारी करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे या संवेदनशील जिल्ह्यांमध्ये सरकारच्या सुरक्षा वित्तपुरवठा चौकटीचा तो एक कणा बनला आहे.

● तंत्रज्ञान आणि गतिशीलता वाढ

- हवाई देखरेख आणि सैन्याच्या हालचालीसाठी हेलिकॉप्टरचा वापर केल्याने दुर्गम भागात सुरक्षा दलांची पोहोच आणि प्रतिसाद वेळ सुधारला आहे जिथे जमिनीवर हालचाल मर्यादित आहे.
- दळणवळणातील तफावत भरून काढण्यासाठी, सरकारने LWE प्रदेशांमध्ये १०,५०५ मोबाइल टॉवर बसवण्याची योजना आखली आहे, ज्यापैकी ७,७६८ टॉवर आधीच कार्यान्वित झाले आहेत. डिसेंबर २०२५ पर्यंत, सर्व वामपंथी-प्रभावित गावांना पूर्ण मोबाइल कनेक्टिव्हिटी प्रदान करण्याचे लक्ष्य आहे - ज्यामुळे सुरक्षा समन्वय आणि तक्रारींचे निवारण चांगले होईल.

● माओवादींचा वित्तपुरवठा रोखणे

- बंडखोरी टिकवून ठेवण्यासाठी आर्थिक नेटवर्क महत्त्वाचे आहेत. हे ओळखून, राष्ट्रीय तपास संस्थेने (एनआयए) सीपीआय (माओवादी) चालवणाऱ्या हवाला व्यवहार, कर वसूल करणे आणि खंडणी टोळ्यांमध्ये व्यत्यय आणण्यासाठी एक समर्पित आर्थिक गुन्हे शाखा सक्रिय केली आहे.
- या उपाययोजनांमुळे बंडखोरांची आर्थिक जीवनेखा लक्षणीयरीत्या कमकुवत झाली आहे, ज्यामुळे शस्त्रे खरेदी करण्याची, कार्यकर्त्यांची भरती करण्याची आणि दीर्घकाळ चालणाऱ्या कारवाया चालू ठेवण्याची त्यांची क्षमता मर्यादित झाली आहे.

● नागरी कृती आणि माध्यमांपर्यंत पोहोच

- माओवाद्यांच्या प्रभावाला कमी करण्यासाठी आदिवासी लोकसंख्येची मने आणि मने जिंकणे आवश्यक आहे. नागरी कृती कार्यक्रम (CAP) अंतर्गत, आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, कौशल्य प्रशिक्षण, सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि शाळा दुरुस्ती उपक्रम

यासारख्या समुदाय कल्याणात सहभागी होण्यासाठी सुरक्षा दलांना ₹१९६.२३ कोटीपेक्षा जास्त निधीची तरतूद करण्यात आली आहे.

- एलडब्ल्यूई झोनमध्ये सुरू करण्यात आलेला मीडिया प्लॅन रेडिओ जिंगल्स, पथनाटे, युवा देवाणघेवाण कार्यक्रम आणि सरकारी उपक्रमांवर प्रकाश टाकणारे आणि माओवादी हिंसाचाराच्या क्रूरतेचा पर्दाफाश करणारे माहितीपट तयार करून माओवादी प्रचाराचा सामना करतो.

II. विकासात्मक उपक्रम

● पायाभूत सुविधा विकास

- **रस्ते दळणवळण:** भौतिक प्रवेशाचा अभाव राज्य पोहोचण्यास अडथळा आणतो आणि बंडखोरांना मदत करतो हे ओळखून, सरकारने रोड रिक्वायरमेंट प्लॅन (RRP-I) आणि एलडब्ल्यूई क्षेत्रांसाठी रोड कनेक्टिव्हिटी प्रोजेक्ट (RCPLWE) सुरू केले. या योजनांतर्गत, एकूण १७,५८९ किमी रस्ते मंजूर करण्यात आले आहेत, त्यापैकी १४,६१८ किमी आधीच बांधण्यात आले आहेत. हे रस्ते सुरक्षा दलांना गतिशीलता सक्षम करणे आणि दुर्गम गावांसाठी बाजारपेठा, शाळा आणि आरोग्य सुविधांमध्ये प्रवेश सुलभ करणे हे दुहेरी उद्देश पूर्ण करतात.
- **दूरसंचार प्रकल्प:** समांतरपणे, आकांक्षी जिल्हे आणि ४४ सर्वात जास्त प्रभावित वामपंथी उद्रेक जिल्हांना लक्ष्य करून मोबाइल नेटवर्क विस्तार तीन टप्प्यात राबविला जात आहे. १०,५०५ टॉवर्स नियोजित आणि ७,७६८ कार्यान्वित करून, डिसेंबर २०२५ पर्यंत पूर्ण संपृक्तता अपेक्षित आहे, ज्यामुळे डिजिटल समावेश, रिअल-टाइम प्रशासन आणि सुधारित आपत्कालीन प्रतिसाद सक्षम होईल.

● विशेष केंद्रीय सहाय्य (SCA)

- उच्च-तीव्रतेच्या वामपंथी उद्रेक क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा आणि सेवा वितरणातील तफावत भरून काढण्यासाठी, सरकारने २०१७ मध्ये विशेष केंद्रीय सहाय्य (SCA) योजना सुरू केली.
- ही योजना शाळा, आरोग्य केंद्रे, पिण्याचे पाणी प्रकल्प, सौर ऊर्जा आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधांसाठी निधी प्रदान करते, विशेषतः अशा गावांमध्ये जिथे अशा सुविधा नियमित योजनांतर्गत व्यवहार्य नसतात.
- सुरुवातीपासून, ₹३,५६३ कोटी जारी करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे विकासात्मक असमानता आणि राज्याच्या अनुपस्थिती दूर करण्यासाठी ते एक महत्त्वाचे साधन बनले आहे.

● आर्थिक समावेश

- आर्थिक उपेक्षिततेचे निराकरण करणे, विशेषतः आदिवासी पट्ट्यांमध्ये, हे वामपंथी-विरोधी विकास धोरणाचा एक आधारस्तंभ आहे.
- या संदर्भात, सरकारने एप्रिल २०१५ पासून वामपंथी-प्रभावित जिल्हांमध्ये १,००७ नवीन बँक शाखा, ९३७ एटीएम आणि ५,७३१ नवीन पोस्ट ऑफिस उघडण्यास मदत केली आहे.

- याव्यतिरिक्त, ३० सर्वाधिक प्रभावित जिल्हांमध्ये ३७,८५० बँकिंग प्रतिनिधी (बीसी) तैनात करण्यात आले आहेत, ज्यामुळे घरपोच बँकिंग आणि थेट लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) शक्य झाले आहे, ज्यामुळे माओवाद्यांना रोख-आधारित कल्याणकारी योजनांच्या आर्थिक हाताळणीपासून दूर ठेवण्यात आले आहे.

● कौशल्य विकास आणि शिक्षण

- तरुणांचे परकेपण आणि बेरोजगारी हे माओवादी भरतीचे प्रमुख चालक आहेत हे ओळखून, कौशल्य निर्मिती आणि शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे.
- स्थानिक उपजीविका आणि उदयोन्मुख बाजारपेठांशी संबंधित व्यावसायिक कौशल्ये प्रदान करण्यासाठी सरकारने ४८ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (ITIs) आणि ६१ कौशल्य विकास केंद्रे (SDCs) स्थापन केली आहेत.
- शिक्षणात, १७८ एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (EMRSs) कार्यान्वित करण्यात आल्या आहेत, ज्यामुळे वामपंथी उन्मादग्रस्त गटांमधील आदिवासी विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे निवासी शिक्षण मिळते.
- उल्लेखनीय म्हणजे, २०१९ पासून, १,१४३ हून अधिक आदिवासी तरुणांना सुरक्षा दलांमध्ये भरती करण्यात आले आहे, ज्यामुळे रोजगार उपलब्ध झाला आहे आणि राज्य-नागरिकांचा विश्वास बळकट झाला आहे.

● महत्त्वाकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम

- लक्ष केंद्रित देखरेख आणि डेटा-चालित प्रशासन सुनिश्चित करण्यासाठी, गृह मंत्रालयाने प्रमुख देखरेखीची भूमिका बजावत असलेल्या ३५ वामपंथी उन्मादग्रस्त जिल्हे आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रमांतर्गत आणले आहेत.
- या जिल्हांचे आरोग्य, शिक्षण, शेती, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक समावेशन या निर्देशकांचा वापर करून निरीक्षण केले जाते, ज्यामध्ये जिल्हा प्रशासनांमध्ये स्पर्धा आणि नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देणारे कामगिरी-आधारित रँकिंग आहे.

III. धोरणात्मक चौकट:

- भारत सरकार ३१ मार्च २०२६ पर्यंत नक्षलवाद पूर्णपणे संपवण्यासाठी वचनबद्ध आहे, कारण नक्षलवाद हा दुर्गम भाग आणि आदिवासी गावांच्या विकासातील सर्वात मोठा अडथळा मानला जातो, कारण तो या गावांपर्यंत शिक्षण, आरोग्यसेवा, कनेक्टिव्हिटी, बँकिंग आणि टपाल सेवा पोहोचण्यापासून रोखतो.
- भारत सरकारने डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकाविरुद्ध शून्य-सहिष्णुतेचा दृष्टिकोन स्वीकारला आहे आणि सरकारी योजनांच्या १००% अंमलबजावणीसह, ते वामपंथी अतिरेक्यांविरुद्ध लढण्यासाठी कायद्याचे दोन नियम तयार केले होते.
- पहिला, नक्षलवादग्रस्त भागात कायद्याचे राज्य स्थापित करणे आणि बेकायदेशीर हिंसक कारवाया पूर्णपणे थांबवणे.

○ दुसरे, दीर्घकाळ चाललेल्या नक्षलवादी चळवळीमुळे विकासापासून वंचित राहिलेल्या भागातील नुकसानाची त्वरित भरपाई करणे.

- भारत सरकारने समाधान सिद्धांत सुरू केला, हा गृह मंत्रालयाने मिशन-मोडमध्ये वामपंथी दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी विकसित केलेला एक संक्षिप्त रूप-आधारित धोरणात्मक आराखडा आहे. हा सिद्धांत सुरक्षा, तंत्रज्ञान, जबाबदारी आणि स्थानिक संवेदनशीलता एकत्रित करतो - वामपंथी दहशतवादाच्या प्रतिबंधाच्या प्रतिक्रियाशील प्रणालीपासून सक्रिय प्रणालीकडे बदलतो.

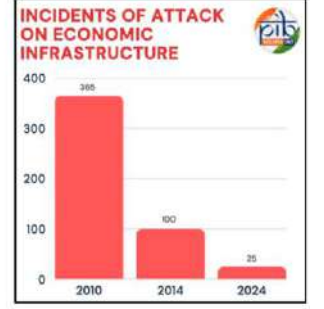
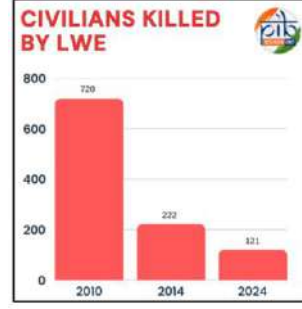
अक्षरे	उपयोग	स्पष्टीकरण
S	हुशार नेतृत्व	सर्व ऑपरेशनल स्तरांवर प्रशिक्षित नेतृत्व; मजबूत कमांड संरचना.
A	आक्रमक रणनीती	माओवाद्यांच्या बालेकिल्ल्या नष्ट करण्यासाठी सक्रिय, आक्रमक सुरक्षा कारवाया.
M	प्रेरणा आणि प्रशिक्षण	पोलीस आणि निमलष्करी दलांची वाढलेली प्रेरणा आणि क्षमता बांधणी.
A	कृतीयोग्य बुद्धिमत्ता	संयुक्त कमांड आणि नियंत्रण प्रणालींद्वारे इ-टाइम गुप्तचर सामायिकरण.
D	डॅशबोर्ड-आधारित केपीआय	मापनयोग्य निर्देशक आणि केंद्रीकृत डॅशबोर्डद्वारे प्रगतीचे निरीक्षण.
H	तंत्रज्ञानाचा वापर	निगरानी आणि ऑपरेशन्ससाठी ड्रोन, उपग्रह प्रतिमा आणि 4G मोबाइल टॉवरचा वापर.
A	प्रत्येक थिएटरसाठी कृती योजना	स्थानिक वास्तवानुसार तयार केलेले राज्य/जिल्हा-विशिष्ट एलडब्ल्यूई कृती योजना.
N	वित्तपुरवठ्यासाठी प्रवेश नाही	आर्थिक ट्रॅकिंग, एनआयए चौकशी आणि मालमत्ता गोठवण्याद्वारे माओवाद्यांच्या निधीत कपात करणे.

अलीकडील विकास / ट्रेड डेटा/ माहिती आणि तथ्ये

- गृह मंत्रालयाच्या ताज्या अपडेटनुसार
 - माओवादाने प्रभावित जिल्ह्यांची संख्या पूर्वीच्या ३८ वरून १८ झाली आहे.
 - “थापैकी, सर्वाधिक प्रभावित जिल्ह्यांची संख्या १२ वरून सहा झाली आहे, चिंताजनक जिल्ह्यांची संख्या नऊ वरून सहा झाली आहे आणि इतर वामपंथी-प्रभावित जिल्ह्यांची संख्या १७ वरून सहा झाली आहे,” असे मंत्रालयाने एका निवेदनात म्हटले आहे.

○ सर्वात जास्त प्रभावित सहा जिल्हे छत्तीसगडमधील विजापूर, कांकेर, नारायणपूर आणि सुकमा; झारखंडमधील पश्चिम सिंहभूम; आणि महाराष्ट्रातील गडचिरोली आहेत.

○ २०१० मध्ये १९३६ च्या सर्वोच्च पातळीवर पोहोचलेल्या वामपंथी हिंसाचाराच्या घटना २०२४ मध्ये ३७४ पर्यंत कमी झाल्या आहेत म्हणजेच ८१% ची घट झाली आहे. या कालावधीत एकूण मृत्यूंची संख्या (नागरिक + सुरक्षा दल) ८५% ने कमी झाली आहे, जी २०१० मध्ये १००५ होती, जी २०२४ मध्ये १५० झाली आहे.

State	2022	2023	2024
Andhra Pradesh	3	3	1
Bihar	11	4	2
Chhattisgarh	246	305	267
Jharkhand	96	129	69
Kerala	0	4	0
Madhya Pradesh	16	7	11
Maharashtra	16	19	10
Odisha	16	12	6
Telangana	9	3	8
West Bengal	0	0	0
TOTAL	413	485	374

महाराष्ट्र विशेष सार्वजनिक सुरक्षा (MSPS) विधेयक, २०२४ संदर्भ:

- नक्षलवाद्यांच्या प्रभावाच्या शहरी प्रसाराबद्दल चिंता व्यक्त करून, महाराष्ट्र सरकारने डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीवादाच्या (LWE) विकसित होत असलेल्या स्वरूपाला संबोधित करण्यासाठी MSPS विधेयक, २०२४ सादर केले आहे, जे कथितपणे शहरी नेटवर्क, फ्रंटल संघटना आणि सुरक्षित आश्रयस्थानांचा वापर करून त्यांच्या कारवाया चालू ठेवतात. हे विधेयक UAPA आणि

MCOCA सारख्या विद्यमान कायद्यांमधील पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करते.

MSPS विधेयक, २०२४ ची प्रमुख वैशिष्ट्ये

उद्दिष्ट:

- जलद आणि स्वायत्त प्रक्रियेद्वारे, विशेषतः शहरी भागात, नक्षलवादी कारवायांशी संबंधित व्यक्ती आणि संघटना ओळखण्यासाठी, त्यांच्यावर बंदी घालण्यासाठी आणि त्यांच्यावर खटला चालवण्यासाठी राज्याला कायदेशीर यंत्रणा सुसज्ज करणे.

ठळक तरतुदी:

- बेकायदेशीर संघटनांची घोषणा: हे विधेयक राज्य सरकारला केंद्रीय मंजूरीची आवश्यकता नसताना कोणत्याही गटाला त्यांच्या कारवायांवर आधारित "बेकायदेशीर" म्हणून घोषित करण्याचा अधिकार देते.

परिभाषित गुन्हे:

- अशा संघटनेचे सदस्य असणे.
- निधी उभारणे किंवा लॉजिस्टिक सहाय्य प्रदान करणे.
- सार्वजनिक सुव्यवस्था बिघडवणाऱ्या किंवा भीती निर्माण करणाऱ्या क्रियाकलापांचे व्यवस्थापन करणे किंवा त्यात मदत करणे.
- हे दखलपात्र आणि अजामीनपात्र गुन्हे आहेत.
- **दंड:** दोषी आढळल्यास २ ते ७ वर्षांचा तुरुंगवास आणि २ लाख ते ५ लाख रुपयांपर्यंत दंड होऊ शकतो.

जलद प्रक्रिया:

- केंद्र आणि न्यायिक न्यायाधिकरणांची मान्यता आवश्यक असलेल्या UAPA च्या विपरीत, MSPS विधेयक जिल्हा दंडाधिकारी आणि पोलिस आयुक्तांना खटले मंजूर करण्याची परवानगी देते.
- माजी न्यायाधीश किंवा पात्र व्यक्ती (उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश आवश्यक नाहीत) यांचा समावेश असलेले सल्लागार मंडळ बेकायदेशीर संघटनांच्या घोषणांविरुद्ध अपीलांवर देखरेख करेल.
- **जप्तीच्या तरतुदी:** विधेयक बंदी घातलेल्या संघटनांना मदत करणाऱ्या संस्थांविरुद्ध मालमत्ता जप्त करण्याची, परिसर सील करण्याची आणि निष्कासनाचे आदेश देण्याची परवानगी देते.

UAPA शी तुलना:

- UAPA दहशतवाद आणि बेकायदेशीर कृत्यांशी संबंधित असले तरी, MSPS विधेयक सार्वजनिक सुव्यवस्था, नागरी प्रशासन आणि भीती निर्माण करणाऱ्या कृतींचा समावेश करण्याची व्याप्ती वाढवते.

- ते UAPA मध्ये अंतर्भूत असलेल्या काही न्यायालयीन नियंत्रणे काढून टाकते, ज्यामुळे अंमलबजावणी जलद होण्यास मदत होते परंतु प्रक्रियात्मक सुरक्षा उपायांवर देखील चिंता निर्माण होते.

टीका आणि चिंता

● अस्पष्टता आणि अतिरेक

- "सार्वजनिक सुव्यवस्थेला धोका" किंवा "अवज्ञाला प्रोत्साहन देणे" यासारख्या संज्ञा अचूकपणे परिभाषित केलेल्या नाहीत, ज्यामुळे मनमानी अर्थ लावणे आणि गैरवापर करण्यास जागा मिळते.

● नागरी स्वातंत्र्यांना धोका

- टीकाकारांना भीती आहे की शहरी माओवादाचा सामना करण्याच्या नावाखाली पत्रकार, विद्यार्थी कार्यकर्ते आणि स्वयंसेवी संस्थांसह मतभेद असलेल्या आवाजांविरुद्ध कायदा वापरला जाऊ शकतो.
- व्यापक व्याख्या शांततापूर्ण निषेध आणि गुन्हेगारी कट यांच्यातील रेषा अस्पष्ट करू शकतात.

● सौम्य न्यायालयीन पर्यवेक्षण

- UAPA च्या विपरीत, जिथे उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या नेतृत्वाखालील न्यायालयीन न्यायाधिकरण बंदींचा आढावा घेतात, MSPS विधेयक ही भूमिका एका सल्लागार मंडळाला सोपवते ज्यामध्ये गैर-न्यायिक सदस्यांचा समावेश असू शकतो, ज्यामुळे निष्पक्षता कमी होते.

● गैरवापराची शक्यता

- पूर्व सुनावणी किंवा योग्य निवारण यंत्रणेशिवाय मालमत्ता जप्ती आणि बेदखल करण्याच्या तरतुदी नैसर्गिक न्यायाचे उल्लंघन होण्याचा धोका वाढवतात.
- मदत किंवा जागा प्रदान करणे यासारख्या संघटनात्मक कृतींचे गुन्हेगारीकरण कायदेशीर नागरी सहभागाला परावृत्त करू शकते.

प्रस्तावना

- भारताच्या ईशान्येकडील प्रदेशात (NER) आठ राज्ये (अरुणाचल प्रदेश, आसाम, मणिपूर, मेघालय, मिझोराम, नागालँड, सिक्कीम आणि त्रिपुरा) समाविष्ट आहेत. या प्रदेशात अनेक सशस्त्र बंडखोरी झाल्या आहेत ज्यामुळे अविवेकी हिंसाचार आणि अस्थिरता निर्माण झाली आहे.
- हे विकास आणि अतिरेकी संबंधांचे आणखी एक उदाहरण आहे. हे एक दीर्घकालीन अंतर्गत सुरक्षा आव्हान आहे ज्यामध्ये स्वायत्तता, वेगळे राज्यत्व किंवा भारतापासून वेगळे होण्याची मागणी करणारे अनेक सशस्त्र गट सामील आहेत.
- वार्षिक आकांक्षा आणि ऐतिहासिक तक्रारींमध्ये मूळ असलेल्या या बंडामुळे हिंसाचार, खंडणी, सीमापार दहशतवाद आणि प्रशासनात व्यत्यय आला आहे.
- या बंडखोरीमुळे सुरक्षा दलांवर लक्षणीय ताण आला आहे, विकासात अडथळा निर्माण झाला आहे आणि भारताच्या सीमा व्यवस्थापनावर, विशेषतः म्यानमार, चीन आणि बांगलादेशसह, परिणाम झाला आहे.

ईशान्येकडील बंडखोरीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि उत्क्रांती

- वसाहतवादी वारसा आणि स्वातंत्र्योत्तर एकात्मता
 - ब्रिटिश राजवटीत, ईशान्येकडील बहुतेक आदिवासी क्षेत्रांना वगळलेले आणि अंशतः वगळलेले क्षेत्र म्हणून वर्गीकृत केले गेले होते, ते स्वतंत्रपणे शासित होते आणि उर्वरित ब्रिटिश भारतापासून वेगळे होते. यामुळे विशिष्ट वार्षिक ओळख आणि शासन पद्धतींना बळकटी मिळाली.
 - स्वातंत्र्यानंतर, मणिपूर (१९४९) आणि त्रिपुरा (१९४९) सारख्या आदिवासी राज्ये आणि संस्थानांचे विलीनीकरण झाल्यामुळे स्थानिक उच्चभूमध्ये असंतोष निर्माण झाला, ज्यांनी ही प्रक्रिया लादलेली आणि राजकीयदृष्ट्या असंवेदनशील मानली.
 - अंगामी झापु फिझो यांच्या नेतृत्वाखाली नागा राष्ट्रीय परिषदेने (एनएनसी) नागा क्षेत्रांचे भारतात विलीनीकरण नाकारले आणि सार्वभौम नागा मातृभूमी शोधण्यासाठी सुरुवातीच्या बंडांपैकी एक सुरू केला.
- जातीय-राष्ट्रवादी चळवळींचा उदय (१९५०-१९८०)
 - नागालँड: एनएनसीच्या सशस्त्र संघर्षानंतर, नॅशनल सोशलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालँड (एनएससीएन) सारख्या त्यांच्या उत्तराधिकारी आणि एनएससीएन-आयएम (इसाक-मुइवाह) आणि एनएससीएन-के (खापलांग) सारख्या त्यांच्या गटांनी बंडखोरी सुरू ठेवली आणि ग्रेटर नागालिमची मागणी केली.
 - मिझोराम: मौतम दुष्काळादरम्यान (१९५९) दुष्काळग्रस्त मदत न मिळाल्यामुळे, मिझो नॅशनल फ्रंट (एमएनएफ) ने १९६६ मध्ये स्वातंत्र्याची मागणी करत सशस्त्र उठाव सुरू केला.

- मणिपूर: १९७०-८० च्या दशकात अनेक गट उदयास आले, ज्यात हे समाविष्ट आहे:
 - पीपल्स लिबरेशन आर्मी (पीएलए) - १९७८ मध्ये स्थापन.
 - युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट (यूएनएलएफ) - १९६४ मध्ये स्थापन.
 - पीपल्स रिव्होल्यूशनरी पार्टी ऑफ कांगलेईपाक (प्रेपाक) - १९७७ मध्ये स्थापन.
 - या गटांनी मणिपूरचे विलीनीकरणपूर्वीचे सार्वभौमत्व पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न केला.
- त्रिपुरा: फाळणीनंतर बंगाली निर्वासितांच्या आगमनामुळे स्थानिक समुदायांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. यामुळे बंडखोर संघटना निर्माण झाल्या जसे की:
 - नॅशनल लिबरेशन फ्रंट ऑफ त्रिपुरा (एनएलएफटी)
 - ऑल त्रिपुरा टायगर फोर्स (एटीटीएफ)
- आसाम: बेकायदेशीर स्थलांतरणाविरुद्ध आसाम आंदोलन (१९७९-१९८५) १९७९ मध्ये युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम (उल्फा) च्या उदयात आले, ज्यांनी सार्वभौम आसामची मागणी केली.
- सीमापार संबंध आणि वाढ (१९९०-२००० चे दशक)
 - अनेक बंडखोर गटांनी आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून प्रशिक्षण शिबिरे आणि पुरवठा साखळ्या स्थापन केल्या, विशेषतः म्यानमार, बांगलादेश, भूतान आणि चीनमध्ये.
 - संसाधने आणि कारवाया एकत्रित करण्यासाठी युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट ऑफ वेस्टर्न साउथ ईस्ट एशिया (UNLFW) सारख्या प्रादेशिक युती स्थापन करण्यात आल्या.
 - पाकिस्तानच्या ISI आणि चिनी गुप्तचर संस्थांकडून बाह्य पाठिंब्याचे सतत आरोप होत होते, ज्यामुळे या बंडखोरांना भू-राजकीय आयाम मिळाला.
- हिंसाचाराचा न्हास आणि शांतता उपक्रम (२०१० चे दशक-सध्या)
 - अनेक यशस्वी शांतता करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली, ज्यात हे समाविष्ट आहे:
 - मिझो शांतता करार (१९८६) - MNF ला मुख्य प्रवाहाच्या राजकारणात आणले.
 - बोडो करार (१९९३, २००३ आणि २०२०) - बोडोलँड प्रादेशिक प्रदेश (BTR) ची निर्मिती झाली.
 - ब्रू-रियांग करार (२०२०) आणि त्रिपुरा बंडखोर गटाच्या आत्मसमर्पणामुळे सशस्त्र दहशतवाद आणखी कमी झाला.
 - एनएससीएन-आयएम सारख्या गटांसोबत युद्धविराम करार आणि उल्फा (प्रो-टॉक गट) सोबत शांतता चर्चेमुळे या प्रदेशात तुलनेने शांतता आणण्यास मदत झाली आहे.

- अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी, पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि आत्मसमर्पण केलेल्या दहशतवाद्यांसाठी पुनर्वसन पॅकेजेस यासारख्या सरकारी उपक्रमांमुळे तणाव कमी होण्यास मदत झाली आहे.

ईशान्येकडील राज्यनिहाय बंडखोर गट

राज्य	बंडखोर गट	मुख्य उद्दिष्ट	सध्याची स्थिती
नागालँड	नागालँडची राष्ट्रीय समाजवादी परिषद - इसाक-मुईवा (एनएससीएन-आयएम)	ग्रेटर नागालिमची निर्मिती (नागा-वस्ती असलेल्या क्षेत्रांचे एकत्रीकरण)	युद्धबंदी अंतर्गत; शांतता चर्चेत
	नागालँडची राष्ट्रीय समाजवादी परिषद - खापलांग (एनएससीएन-के)	वरीलप्रमाणेच; विभाजित गट	कमकुवत; काही नेत्यांनी आत्मसमर्पण केले
मणिपूर	पीपल्स लिबरेशन आर्मी (पीएलए)	पृथक्करण; स्वतंत्र मणिपूर	सक्रिय; यूएपीए अंतर्गत बंदी घातलेला
	युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट (यूएनएलएफ)	युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट (यूएनएलएफ)	स्वतंत्र समाजवादी मणिपूर
	सक्रिय; शांतता चर्चेत काही गट (प्रेपाक) स्वतंत्र मणिपूर	पीपल्स रिव्होल्यूशनरी पार्टी ऑफ कांगलेईपाक (प्रेपाक) स्वतंत्र मणिपूर	सक्रिय; दहशतवादी संघटना म्हणून सूचीबद्ध
आसाम	युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसोम (उ)	सार्वभौम आसाम	विभाजन: चर्चेच्या बाजूने गट चर्चेत, पेश बरुआ गट अजूनही सक्रिय
	नॅशनल डेमोक्रेटिक फ्रंट ऑफ बोडोलँड (एनडीएफबी)	वेगळे बोडोलँड राज्य	२०२० बोडो करारानंतर बरखास्त
त्रिपुरा	नॅशनल लिबरेशन फ्रंट ऑफ त्रिपुरा (एनएलएफटी)	आदिवासी समुदायांसाठी स्वतंत्र त्रिपुरा	बहुतेक गटांनी आत्मसमर्पण केले किंवा निष्क्रिय
	सर्व त्रिपुरा टायगर फोर्स (एटीटीएफ)	आदिवासी हक्कांचे रक्षण करा, स्थलांतरित विरोधी	निष्क्रिय; सदस्यांनी आत्मसमर्पण केले
मेघालय	हिन्नीव्हट्रेप नॅशनल लिबरेशन कौन्सिल (एचएनएलसी)	खासींसाठी वेगळे हिन्नीव्हट्रेप राज्य	पुनरुज्जीवित क्रियाकलाप; सध्या शांतता चर्चेत
	गारो नॅशनल लिबरेशन आर्मी (जीएनएलए)	ग्रेटर गारो लँड	बंदी घोषित; मोठ्या प्रमाणात निष्प्रभ
मिझोरम	मिझो नॅशनल फ्रंट (एमएनएफ) (ऐतिहासिक)	भारतापासून स्वातंत्र्य	मिझो करारावर स्वाक्षरी (१९८६);

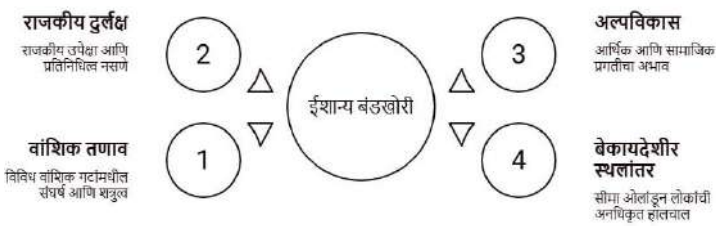
अरुणाचल प्रदेश	नॅशनल सोशलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालँड (तिरप, चांगलांग येथे कार्यरत एनएससीएन गट)	नागा एकीकरण	आता एक राजकीय पक्ष
संपूर्ण राज्यांमध्ये	युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट ऑफ वेस्टर्न साउथ ईस्ट एशिया (UNLFW)	अनेक पूर्वोत्तर गटांचे युती (उदा., उल्फा, एनएससीएन-के, पीएलए, इ.)	सक्रिय; नागालँडमधून सीमापार चळवळ
			अनेक आत्मसमर्पणानंतर मर्यादित क्रियाकलाप

ईशान्येकडील बंडखोरीची कारणे

- ऐतिहासिक आणि राजकीय कारणे
 - वसाहतवादी अलगाव: ब्रिटिशांनी या प्रदेशावर बहिष्कृत आणि अंशतः बहिष्कृत क्षेत्रांचे राज्य केले, तो भारतीय मुख्य प्रवाहापासून वेगळा केला आणि विशिष्ट वांशिक ओळखींना प्रोत्साहन दिले.
 - स्वातंत्र्योत्तर एकात्मतेचे प्रश्न: स्थानिक सहमतीशिवाय घाईघाईने किंवा वादग्रस्त विलीनीकरणामुळे (उदा. मणिपूर, त्रिपुरा आणि नागा टेकड्या) कायमस्वरूपी राजकीय असंतोष निर्माण झाला.
 - राष्ट्र-निर्माणाचे अपयश: अपुरे राजकीय प्रतिनिधित्व आणि मुख्य भूमी भारताकडून दुर्लक्ष केल्यामुळे अलगाव आणि प्रतिकार वाढला.
- वांशिक ओळख आणि स्वायत्तता आकांक्षा
 - वांशिक-राष्ट्रवाद: नागा, मिझो, बोडो आणि कुकी सारख्या जमातींनी केलेल्या स्व-निर्णय किंवा अलिप्ततेच्या मागण्यांमुळे बंडखोरी झाली आहे.
 - स्वायत्ततेचा अभाव: सहाव्या अनुसूचीतील तरतुदीची अपुरी अंमलबजावणी आणि स्वायत्त परिषदांना नकार यामुळे स्वतंत्र राज्ये किंवा प्रदेशांची मागणी वाढली (उदा. बोडोलँड, गारोलँड).
 - आंतरजातीय संघर्ष: गटांमधील संघर्ष (उदा. नागा-कुकी, बोडो-मुस्लिम) परिस्थिती आणखी गुंतागुंतीची केली आहे.
- आर्थिक अविकसित
 - खराब पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी: मर्यादित रस्ते, रेल्वे आणि डिजिटल कनेक्टिव्हिटीमुळे हा प्रदेश आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे.
 - बेरोजगारी आणि गरिबी: नोकऱ्या, उद्योग आणि कौशल्य विकासाचा अभाव यामुळे तरुणांना बंडखोर गटांकडून आकर्षित केले जाते.
 - दुर्लक्षित मानवी विकास: आरोग्य आणि शिक्षणातील कमी एचडीआय निर्देशक दुर्लक्षित आदिवासी समुदायांमध्ये निराशा निर्माण करतात.

- **बेकायदेशीर स्थलांतर आणि लोकसंख्याशास्त्रीय बदल**
 - बांगलादेशातून (विशेषतः आसाम आणि त्रिपुरामध्ये) मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरामुळे आदिवासी गटांमध्ये लोकसंख्याशास्त्रीय दुर्लक्ष होण्याची भीती निर्माण झाली आहे.
 - **वांशिक तणाव:** स्थानिक गट स्थलांतरितांना जमीन, संस्कृती आणि राजकीय सत्तेसाठी धोका मानतात - ज्यामुळे आसाम आंदोलन (१९७९-८५) सारख्या चळवळींना सुरुवात झाली.
- **कमकुवत प्रशासन आणि परकेपणा**
 - **मर्यादित राज्य उपस्थिती:** अनेक बंडखोरीग्रस्त भागात मूलभूत सार्वजनिक सेवा, प्रशासकीय पोहोच आणि पोलिसिंगचा अभाव आहे.
 - **मानवी हक्कांचे उल्लंघन:** AFSPA (सशस्त्र दल विशेष अधिकार कायदा) सारख्या कायदांचा गैरवापर केल्याने नागरिकांना वेगळे केले आहे आणि बंडखोरांच्या कथनाला बळकटी मिळाली आहे.
- **सीमापार समर्थन आणि सुरक्षित आश्रयस्थान**
 - म्यानमार, बांगलादेश, भूतान आणि चीनसह असलेल्या सच्छिद्र सीमा शस्त्रास्त्रांची तस्करी, प्रशिक्षण शिबिरे आणि बंडखोर गटांसाठी सुरक्षित आश्रयस्थाने सुलभ करतात.
 - **बाह्य घटक:** पाकिस्तानच्या ISI सारख्या एजन्सी आणि चिनी गुप्तचरांकडून मिळालेल्या कथित पाठिंब्याने ऐतिहासिकदृष्ट्या ईशान्य बंडखोरांना निधी आणि शस्त्रे पुरवली आहेत.
- **विलंबित आणि अपुरी शांतता निर्माण**
 - **मंद राजकीय संवाद:** शांतता चर्चेत दीर्घ विलंब (उदा. NSCN-IM सोबत) आणि पूर्वीचे करार (जसे की आसाम करार) अंमलात आणण्यात अपयश यामुळे विश्वास कमी झाला आहे.
 - **गटांचे विभाजन:** शांतता करारानंतरही फुटीर गट उदयास येतात, ज्यामुळे अस्थिरता वाढते.

ईशान्य बंडखोरीला कारणीभूत घटक

ईशान्य बंडखोरीचा सामना करण्यासाठी सरकारने उचललेली पावले

I. सुरक्षात्मक उपाययोजना

- **बंडखोरीविरोधी दलांना बळकटी देणे**
 - बंडखोरीग्रस्त जिल्हांमध्ये आसाम रायफल्स, CAPF (जसे की CRPF) आणि राज्य पोलिसांची तैनाती.
 - गनिमी युद्धाच्या प्रशिक्षणासाठी मिझोराममध्ये बंडखोरीविरोधी आणि जंगल वॉरफेअर स्कूल (CIJWS) सारख्या विशेष दलांची निर्मिती

करणे.

● ऑपरेशन्स करारांचे निलंबन (SoO)

- संवादासाठी जागा निर्माण करण्यासाठी अनेक बंडखोर गटांशी (उदा. मणिपूरमधील कुकी गट, नागालँडमधील NSCN गट) तात्पुरते युद्धबंदी करार करणे.

● गुप्तचर आणि देखरेख वाढवणे

- राज्य पोलिस दलांचे आधुनिकीकरण आणि गुप्तचर समन्वय केंद्रांची स्थापना करणे.
- सीमावर्ती भागात (उदा. अरुणाचल, नागालँड आणि मणिपूरमध्ये) UAV आणि ड्रोन पर्यवेक्षणाचा वापर करणे.

● सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा, १९५८ (AFSPA):

- AFSPA "अशांत भागात" सशस्त्र दलांना ऑपरेशन करण्यासाठी, संशयितांना अटक करण्यासाठी आणि आवश्यक असल्यास बळाचा वापर करण्यासाठी विशेष अधिकार देतो.
- बंडखोर कारवायांना रोखण्यासाठी आसाम, नागालँड, मणिपूर आणि अरुणाचल प्रदेशच्या काही भागात लागू करणे.
- उदाहरण: AFSPA चा वापर नागालँडमध्ये NSCN गटांशी लढण्यासाठी केला जात आहे, जरी त्याच्या दीर्घकाळ वापरामुळे मानवी हक्कांच्या चिंतांवर वादविवाद निर्माण झाले आहेत.

● बंडखोरीविरोधी कारवाया:

- उल्फा आणि इतर गटांविरुद्ध मणिपूर आणि आसाममध्ये ऑपरेशन ऑल आउट सारख्या बंडखोर गटांना निष्प्रभ करण्यासाठी लक्षित कारवाया.
- दुर्गम आणि जंगली भागात शोध आणि नष्ट मोहिमा राबविण्यासाठी राज्य पोलिसांसोबत संयुक्त कारवाया.

● तंत्रज्ञानाचा वापर:

- दुर्गम भागात रिअल-टाइम देखरेखीसाठी ड्रोन, मानवरहित हवाई वाहने (UAV) आणि उपग्रह प्रतिमा तैनात करणे.
- ऑनलाइन अतिरेकी प्रचार आणि भरती नेटवर्कचा मागोवा घेण्यासाठी सायबर देखरेख.
- उदाहरण: डोंगराळ प्रदेशात बंडखोरांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी मणिपूरमध्ये ड्रोनचा वापर.

II. राजकीय आणि शांतता निर्माण उपक्रम

- अलीकडेच केंद्रीय गृहमंत्र्यांच्या उपस्थितीत भारत सरकार, त्रिपुरा सरकार आणि नॅशनल लिबरेशन फ्रंट ऑफ त्रिपुरा (NLFT) आणि ऑल त्रिपुरा टायगर फोर्स (ATTF) यांच्यात आज नवी दिल्लीत सामंजस्य करारावर स्वाक्षरी करण्यात आली. शांततापूर्ण, समृद्ध आणि बंडखोरीमुक्त ईशान्येचे सरकारचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी हा करार एक महत्त्वाचा टप्पा आहे.

● इतर महत्त्वाचे करार खालीलप्रमाणे:

करार	वर्ष	परिणाम
मिझो शांतता करार	१९८६	एमएनएफ बंडखोरीचा अंत; मिझोरम पूर्ण विकसित राज्य बनले.
बोडो शांतता करार	१९९३, २००३, २०२०	बोडोलँड प्रादेशिक प्रदेश (बीटीआर) ची निर्मिती आणि विस्तार करण्यासाठी नेतृत्व.
नागा शांतता चर्चा	२०१५	एनएससीएन-आयएम सोबत फ्रेमवर्क करार (२०१५) स्वाक्षरी, सध्या ध्वज आणि संविधान यासारख्या निराकरण न झालेल्या मुद्द्यांवर वाटाघाटी सुरू आहेत.
एनएलएफटी (त्रिपुरा) शांतता करार	२०१९	एनएलएफटीच्या सशस्त्र बंडाचा अंत झाला.
ब्रू-रियांग करार	२०२०	मिझोरममधील विस्थापित ब्रू लोकांचे त्रिपुरामध्ये पुनर्वसन.

III .विकासात्मक उपाययोजना

● दळणवळण आणि पायाभूत सुविधा

- रस्ते, वीज, आरोग्य पायाभूत सुविधांसाठी ईशान्य विशेष पायाभूत सुविधा विकास योजना (NESIDS).
- रस्ते आणि लॉजिस्टिक्स कनेक्टिव्हिटीला चालना देण्यासाठी भारतमाला आणि पंतप्रधान गती शक्ती उपक्रम.
- उडान योजनेअंतर्गत रेल्वे आणि हवाई कनेक्टिव्हिटीचा विस्तार.

● आर्थिक एकात्मता

- ईशान्येला आग्नेय आशियाशी जोडण्यासाठी अॅक्ट ईस्ट धोरणांतर्गत सीमा व्यापार आणि आर्थिक कॉरिडॉरवर लक्ष केंद्रित करणे.
- ईशान्येकडील परिषद (NEC) आणि डोनर मंत्रालय प्रादेशिक विकास प्रकल्पांचे समन्वय साधत आहे.

● कौशल्य विकास आणि रोजगार

- कौशल्य विकास केंद्रे, आयटीआय आणि एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (EMRSs) ची स्थापना.
- प्रदेशात खाजगी गुंतवणुकीसाठी विशेष आर्थिक पॅकेजेस आणि प्रोत्साहने.

● राजनैतिक आणि सीमापार सहकार्य

- बंडखोर छावण्या नष्ट करण्यासाठी म्यानमारशी सहकार्य (उदा., भारत-म्यानमार सीमेवरील संयुक्त ऑपरेशन्स).
- उल्फा आणि एनएससीएन-के सारख्या गटांना सुरक्षित आश्रयस्थाने रोखण्यासाठी भूतान आणि बांगलादेशशी द्विपक्षीय समन्वय.
- सीमा कुंपण आणि सुधारित सीमा व्यवस्थापन प्रणाली सुरक्षित करण्यासाठी प्रयत्न.

● अतिरेक्यांचे पुनर्वसन आणि पुनर्मिलन

- आत्मसमर्पण करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण, आर्थिक मदत आणि सॉफ्ट कर्ज देणारी आत्मसमर्पण आणि पुनर्वसन धोरणे.
- २०१४-२०२३ दरम्यान संपूर्ण प्रदेशात ९,००० हून अधिक बंडखोरांनी आत्मसमर्पण केले (एमएचए डेटा).

● सांस्कृतिक आणि वांशिक सलोखा वाढवणे

- आदिवासींच्या आकांक्षा ओळखण्यासाठी स्वायत्त परिषदांना (सहाय्या अनुसूची अंतर्गत) पाठिंबा.
- आंतर-समुदाय संवाद आणि तळागाळात शांतता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन.

अलीकडील घडामोडी / ट्रेड डेटा / तथ्ये

● केंद्रीय गृह मंत्रालयाच्या (एमएचए) २०२३-२४ च्या वार्षिक अहवालानुसार.

- २०२३ मध्ये ईशान्य भारतात घडलेल्या ७७% हिंसक घटना मणिपूरमध्ये घडल्या.
- २०२३ मध्ये ईशान्येकडील भागात २४३ हिंसक घटना घडल्या, त्यापैकी १८७ मणिपूरमध्ये घडल्या.
- केंद्र सरकारने २०२३ मध्ये मणिपूरला मदत शिबिरे चालविण्यासाठी आणि राज्यातील "कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या संकटामुळे" बाधित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी २४७.२६ कोटी रुपये दिले.

मणिपूरमधील अलीकडील बंडखोरी संदर्भ

- **आढावा:** मे २०२३ पासून, मणिपूरमध्ये मेईतेई (बहुसंख्य, इम्फाळ खोरे) आणि कुकी-झो (आदिवासी, डोंगराळ जिल्हे) समुदायांमधील वांशिक हिंसाचाराच्या पार्श्वभूमीवर बंडखोरीचा पुनरुत्थान झाला आहे, ज्याला काही लोक गृहयुद्ध म्हणून वर्णन करतात. या संघर्षामुळे २६० हून अधिक लोक मृत्युमुखी पडले आहेत, ६०,००० लोक विस्थापित झाले आहेत आणि मालमत्तेचे मोठे नुकसान झाले आहे.
- **ट्रिगर:** एप्रिल २०२३ मध्ये मणिपूर उच्च न्यायालयाच्या आदेशाने, मेईतेईंना अनुसूचित जमाती (एसटी) दर्जा देण्याची शिफारस केल्याने, विशेषाधिकार गमावण्याच्या भीतीने कुकी-झो जमातींनी निदर्शने सुरू केली आणि हिंसक संघर्षात रूपांतर झाले.
- **बंडखोरांचा सहभाग:** मेईतेई गट (उदा., UNLF, PLA, अरामबाई टेंगगोल) आणि कुकी-झो गट (उदा., KNO, KNA) यांनी खंडणी, शस्त्रांघांची लूट आणि नागरिकांवर हल्ल्यांद्वारे संघर्ष तीव्र केला आहे. पार्श्वभूमी

● ऐतिहासिक मुळे:

- १९४९ मध्ये भारतात "जबरदस्तीने" विलीनीकरण केल्याबद्दल आणि १९७२ पर्यंत राज्यत्वाला विलंब झाल्याबद्दल असंतोष निर्माण झाल्यामुळे १९६४ मध्ये मणिपूरच्या बंडाची सुरुवात युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट (UNLF) द्वारे झाली.
- जातीय विविधता (मेइती: खोच्यात ५३%; नागा आणि कुकी: डोंगरांमध्ये ४३%) आणि १९९० च्या दशकात कुकी-नागा संघर्षासह ऐतिहासिक तणावामुळे बंड कायम राहिले आहे.

● प्रमुख बंडखोर गट:

- **मेइती गट:** UNLF, पीपल्स लिबरेशन आर्मी (PLA), कांगलेईपाक कम्युनिस्ट पार्टी (KCP), आणि कांगलेई यावोल कन्ना लुप (KYKL) स्वातंत्र्य किंवा अधिक स्वायत्तता शोधतात.
- **कुकी-झो गट:** कुकी नॅशनल ऑर्गनायझेशन (KNO), कुकी नॅशनल आर्मी (KNA), आणि झोमी रिव्होल्यूशनरी आर्मी (ZRA) स्वतंत्र राज्य किंवा प्रादेशिक परिषदेची मागणी करतात.
- **नागा गट:** नॅशनल सोशलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालँड (NSCN-IM) मणिपूरमध्ये कार्यरत आहे, ग्रेटर नागालँडसाठी प्रयत्न करत आहे.

● अलीकडील वाद:

- २०२३ च्या हिंसाचारामुळे बंडखोरांच्या कारवाया पुन्हा सुरू झाल्या, मेईतेई मिलिशिया (उदा., अरामबाई टेंगोल) आणि कुकी गटांनी सस्पेंशन ऑफ ऑपरेशन्स (SoO) करारांतर्गत हल्ले केले.
- ऑक्टोबर २०२३ पर्यंत राज्य शस्त्रागारांमधून ६,००० शस्त्रे आणि ६,००,००० राउंड लुटणे, म्यानमारकडून कथित बाह्य पाठिंब्यासह, संघर्ष तीव्र झाला आहे.
- बंडखोर जातीय विभाजनांचा फायदा घेतात, मेईतेई गट नैतिक संहिता लागू करतात (उदा., हिंदी माध्यमांवर बंदी) आणि कुकी गट स्वतंत्र प्रशासनाची मागणी करतात.

सरकारी प्रतिसाद

१. सुरक्षा उपाययोजना

● सैन्य तैनात करणे:

- **सैन्य आणि निमलष्करी:** मे २०२३ पासून, भारतीय सैन्य, आसाम रायफल्स, केंद्रीय राखीव पोलिस दल (CRPF) आणि सीमा सुरक्षा दल (BSF) मोठ्या प्रमाणात तैनात करण्यात आले आहेत. वाढत्या हिंसाचाराला तोंड देण्यासाठी नोव्हेंबर २०२४ मध्ये ५,००० हून अधिक निमलष्करी कर्मचारी (५० कंपन्या) पाठवण्यात आले.
- **ऑपरेशन्स:** चुराचंदपूर, थौबल, बिष्णुपूर, काकचिंग, सेनापती आणि इंफाळ पूर्व सारख्या जिल्ह्यांमध्ये संयुक्त ऑपरेशन्स, ड्रोन डिटेक्शन सिस्टमचा वापर करून (उदा., सप्टेंबर २०२४ मध्ये जिरीबाम ऑपरेशन्स).
- **बचाव आणि नियंत्रण:** सुरक्षा दलांनी मे २०२३ मध्ये इंफाळ-

चुराचंदपूर रोड सारख्या भागात सुरक्षा मिळवून ९,००० नागरिकांची सुटका केली.

● सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा, १९५८ (AFSPA):

- नोव्हेंबर २०२४ मध्ये जिरीबामसह सहा पोलिस स्टेशन परिसरात पुन्हा लागू करण्यात आला, ज्यामुळे पुन्हा हिंसाचार झाला, ज्यामुळे सुरक्षा दलांना वाढीव अधिकार मिळाले.
- काही भागात मार्च २०२३ मध्ये अंशतः उठवण्यात आले परंतु सुरक्षा परिस्थिती लक्षात घेता पुन्हा सुरू करण्यात आले.

● सीमा सुरक्षा:

- शस्त्रास्त्रांचा प्रवाह आणि बंडखोरांच्या हालचाली रोखण्यासाठी भारत-म्यानमार सीमेवर कुंपण घालणे (१,५०० किमी नियोजित ३० किमी पूर्ण).
- सीमापार बंडखोरांच्या रसद प्रतिबंधित करण्यासाठी म्यानमारसोबत मुक्त हालचालीचा कायदा रद्द करण्यात आला.
- अटक आणि तटस्थीकरण:
- फेब्रुवारी २०२५ मध्ये राष्ट्रपती राजवट लागू झाल्यापासून ३५० हून अधिक बंडखोर, अतिरेकी आणि खंडणीखोरांना अटक करण्यात आली, जे मेतेई आणि कुकी दोन्ही गटांना लक्ष्य करत आहेत.
- उदाहरण: भारतीय लष्कर आणि आसाम पोलिसांनी सप्टेंबर २०२४ मध्ये तिनसुकियामध्ये शस्त्रांसह एका एनएससीएन आयएम कॅडरला अटक केली.

● आसाम रायफल्सची बदली:

- पक्षपातीपणाच्या समजुतीमुळे कुकी-बहुल भागात सीआरपीएफ तैनात, आसाम रायफल्सच्या जागी सप्टेंबर २०२४ पर्यंत दोन सीआरपीएफ बटालियन तैनात.

● शस्त्रास्त्रांच्या लूटमारीचा मुकाबला:

- २०२३ मध्ये ६,००० शस्त्रे लुटल्यानंतर राज्य शस्त्रागारांमध्ये वाढलेली सुरक्षा, कोम्बिंग ऑपरेशन्सद्वारे पुनर्प्राप्ती प्रयत्नांसह.

● कर्फ्यू आणि इंटरनेट बंद:

- चुकीची माहिती आणि बंडखोरांच्या समन्वयाला प्रतिबंध करण्यासाठी इंटरनेट सेवा बंद करून, इंफाळ, चुराचंदपूर आणि इतर जिल्ह्यांमध्ये कर्फ्यू लागू करण्यात आला.

२. इतर उपाययोजना

● संवाद उपक्रम:

- केंद्राने उल्फा (स्वतंत्र) सह बंडखोर गटांशी चर्चा सुरू केली आहे आणि कुकी आणि मेईतेई समुदायांमध्ये संवाद सुलभ केला आहे.
- २००८ पासून २५ कुकी गटांसोबत त्रिपक्षीय एसओओ करार, जरी यूएनएलएफ सारखे मेईतेई गट शांतता चर्चेबाहेर राहिले आहेत.

● राष्ट्रपती राजवट:

- कायदा आणि सुव्यवस्था पुनर्संचयित करण्यासाठी केंद्रीय हस्तक्षेपाला अधिक सक्षम करण्यासाठी फेब्रुवारी २०२५ मध्ये

राज्याचे कारभार थेट व्यवस्थापित करण्यासाठी लागू केले.

● **विकासात्मक प्रयत्न:**

- बेरोजगारी आणि गरिबी यासारख्या मूळ कारणांना तोंड देण्यासाठी आत्मसमर्पण केलेल्या बंडखोरांसाठी पायाभूत सुविधा आणि पुनर्वसन कार्यक्रमांमध्ये गुंतवणूक.

पुढील मार्ग

● **निःशस्त्रीकरण आणि कायदा अंमलबजावणी:**

- लुटलेली शस्त्रे पुनर्प्राप्त करण्यास प्राधान्य द्या आणि पुढील हिंसाचार रोखण्यासाठी मेइतेई आणि कुकी मिलिशिया दोन्ही निःशस्त्र करा.
- विश्वास पुनर्संचयित करण्यासाठी लिंग-आधारित हिंसाचारासह कथित गुन्हांसाठी अरामबाई टेंगोल आणि मेइतेई लीपुन सारख्या दक्षता गटांवर खटला चालवणे.

● **सीमा सुरक्षा मजबूत करणे:**

- भारत-म्यानमार सीमेवर कुंपण घालण्याचे काम वेगवान करणे आणि बंडखोरांना बाह्य पाठिंबा रोखण्यासाठी म्यानमारशी गुप्तचर माहिती सामायिकरण वाढवणे.

● **समावेशक संवाद:**

- परस्परविरोधी मागण्या (उदा., एसटी दर्जा, स्वतंत्र प्रशासन) सोडवण्यासाठी मेइतेई, कुकी आणि नागा समुदायांच्या प्रतिनिधींसह शांतता समिती स्थापन करणे.
- २०२३ च्या एका गटासोबतच्या करारावर आधारित शांतता चर्चेत UNLF सारख्या मेइतेई गटांना सहभागी करून घेणे.

● **सुशासन:**

- वांशिक असमानता आणि तक्रारी कमी करण्यासाठी डोंगराळ आणि खोऱ्यांच्या विकासासाठी पारदर्शक निधी वाटप सुनिश्चित करणे.
- विशेषतः आदिवासी समुदायांकडून येणाऱ्या तक्रारीचे निराकरण करण्यासाठी आणि दंडमुक्ती कमी करण्यासाठी स्थानिक पोलिस आणि न्यायिक व्यवस्था मजबूत करणे.

● **समुदाय सहभाग:**

- ईशान्येकडील इतर राज्यांमध्ये आसाम रायफल्सच्या उपक्रमांप्रमाणेच विश्वास निर्माण करण्यासाठी सुरक्षा दलांनी नागरी कृती कार्यक्रमांचा विस्तार करणे.
- तरुणांना लक्ष्य करून शिक्षण आणि जागरूकता मोहिमांद्वारे बंडखोरांचा प्रचार रोखणे.

● **मूळ कारणे दूर करणे:**

- कुकी-झो जमातींमधील दुरावा कमी करण्यासाठी डोंगराळ जिल्ह्यांमध्ये समतोल विकासात (उदा. शाळा, रुग्णालये, नोकऱ्या) गुंतवणूक करणे.
- सर्वोच्च न्यायालयाच्या मार्गदर्शनाखाली मणिपूर उच्च न्यायालयाच्या आदेशाची पुनर्विचार करून, संतुलित दृष्टिकोनातून अनुसूचित जातीच्या दर्जाचा प्रश्न सोडवणे.

● **प्रादेशिक स्थिरता:**

- ईशान्य परिषदेअंतर्गत प्रादेशिक समन्वय मजबूत करून मणिपूरच्या संघर्षाचा शेजारील राज्यांमध्ये प्रसार रोखणे.

बांगलादेशच्या राजकीय बदलाचा ईशान्य भारताच्या भूराजनीती आणि सुरक्षेवर परिणाम संदर्भ (थोडक्यात)

- आरक्षण धोरणांवरील विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखालील उठावादरम्यान २०२४ मध्ये शेख हसीना यांच्या राजीनाम्यानंतर, बांगलादेशमध्ये मुहम्मद युनुस यांच्या नेतृत्वाखालील नवीन सरकारने सत्ता हाती घेतली आहे. हे अनपेक्षित राजकीय संक्रमण ढाक्याच्या परराष्ट्र धोरणातील संभाव्य बदलाचे संकेत देते, ज्याचा थेट परिणाम भारताच्या ईशान्येवर होईल, ज्याचे बांगलादेशशी खोल सुरक्षा, आर्थिक आणि कनेक्टिव्हिटी संबंध आहेत.

पार्श्वभूमी: बांगलादेश-ईशान्य भारत संबंध

- **भौगोलिक अवलंबित्व:** भारताच्या ईशान्येची बांगलादेशशी १,८७९ किमी सीमा आहे. त्रिपुरा, आसाम आणि मेघालय सारखी राज्ये सागरी प्रवेशासाठी आणि कमी लॉजिस्टिक खर्चासाठी बांगलादेशच्या बंदरांवर (उदा., चितगाव) अवलंबून आहेत.
- **कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प:** आगरतळा-अखौरा रेल्वे लिंक, मैत्री पूल आणि बांगलादेश-भारत किनारी जहाजबांधणीसारखे प्रकल्प ईशान्य आशियाशी ईशान्येचे एकीकरण करण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत.
- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था:** व्यापाराचे प्रमाण वाढत आहे— बांगलादेश हा ईशान्येकडील कृषी उत्पादनांचा प्रमुख आयातदार आहे; त्रिपुरातील पलाताना पॉवर प्लांट बांगलादेशला वीज पुरवतो.
- **हसीनाच्या कारकिर्दीत सुरक्षा सहकार्य:** शेख हसीना यांच्या कारकिर्दीत बंडखोर नेत्यांचे (उदा. उल्फा), भू-सीमा करार (२०१५) अंमलबजावणी आणि बांगलादेशातील बंडखोर छावण्यांवर कारवाई करण्यात आली.

ईशान्य भारतावर राजकीय बदलाचा परिणाम

● **सुरक्षा अडथळे**

- धोरण अनिश्चिततेमुळे सीमा गुप्तचर सामायिकरण आणि बंडखोरीविरोधी सहकार्य कमकुवत होऊ शकते.
- जर नवीन राजवटीने सुरक्षा संबंधांना प्राधान्य दिले नाही तर बांगलादेशात बंडखोर सुरक्षित आश्रयस्थानांचे पुनरुज्जीवन होण्याची शक्यता.
- २०१३ च्या प्रत्यार्पण करार आणि ऑपरेशनल सहकार्याला

अंमलबजावणी आव्हानांना सामोरे जावे लागू शकते.

● आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांमध्ये व्यत्यय

- आगरतळा-अखौरा रेल्वे लिंक, त्रिपुरा-बांगलादेश ऊर्जा प्रकल्प आणि बांगलादेशमार्गे ट्रान्सशिपमेंट मार्ग यासारख्या प्रमुख प्रकल्पांना विलंब होऊ शकतो.
- वाढत्या शुल्कामुळे, नॉन-टॅरिफ अडथळ्यांमुळे आणि चितगावसारख्या बंदरांपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे हा प्रदेश आणखी एकाकी पडू शकतो.

● सीमा व्यवस्थापन आणि स्थलांतर

- छिद्रयुक्त सीमा, शस्त्रास्त्रे आणि अंमली पदार्थांची तस्करी आणि अनौपचारिक स्थलांतराचा धोका वाढला आहे.
- लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांमुळे आसाम आणि त्रिपुरामध्ये अंतर्गत तणाव वाढू शकतो.

● भू-राजकीय परिणाम

- बांगलादेशच्या परराष्ट्र धोरणाच्या पुनर्रचनेमुळे चीन किंवा इतर प्रादेशिक गटांकडे झुकण्याची शक्यता आहे, ज्यामुळे भारताचा पूर्वेकडील प्रभाव कमकुवत होऊ शकतो.
- बांगलादेश आग्नेय आशियाशी जोडणारा पूल म्हणून काम करत असल्याने, पूर्वेकडील धोरणाशी संबंधित संबंधांवर ताण येऊ शकतो.

ईशान्य भारतासाठी धोरणात्मक पर्याय

● कनेक्टिव्हिटी

- कलादान मल्टी-मॉडल ट्रांझिट प्रकल्प (भारत-म्यानमार-सित्तवे बंदर) जलद करा.
- भारत-म्यानमार-थायलंड त्रिपक्षीय महामार्गाच्या पूर्णतेला गती द्या.
- म्यानमारमधील बंदर पायाभूत सुविधांशी संबंध वाढवा (सित्तवे, दवेई).

● व्यापार आणि गुंतवणूक

- बिस्स्टेक राष्ट्रे आणि आसियान अर्थव्यवस्थांशी (थायलंड, व्हिएतनाम) संबंध दृढ करा.
- औद्योगिक कॉरिडोर आणि पायाभूत सुविधांसाठी जपानी गुंतवणूकीचा फायदा घ्या.
- पूर्वेकडील कायदा धोरणांतर्गत ईशान्येला केंद्र म्हणून प्रोत्साहन द्या.

● सुरक्षा उपाययोजना

- सीमा कुंपण, ड्रोन देखरेख आणि सीमापार गस्त वाढवा.
- AFSPA + नागरी गुप्तचर सहकार्य सारख्या बंडखोरीविरोधी चौकटींमध्ये नवीनता आणा.
- गुप्तचर आणि तस्करीविरोधी प्रयत्नांसाठी प्रादेशिक माहिती-सामायिकरण प्लॅटफॉर्म तयार करा.

पुढे जाण्याचा मार्ग

- **राजनैतिक सहभाग:** सामायिक लाभांचे रक्षण करण्यासाठी भारताने बांगलादेशच्या नवीन नेतृत्वाशी लवकर संपर्क साधावा.
- **प्रादेशिक पुनर्संतुलन:** एकाच भागीदारावर अतिरेकी अवलंबित्व टाळण्यासाठी आर्थिक आणि धोरणात्मक अवलंबित्वांमध्ये विविधता आणा.
- **अंतर्गत लवचिकता वाढवा:** बाह्य असुरक्षा कमी करण्यासाठी ईशान्येकडील पायाभूत सुविधा, सीमा सुरक्षा आणि अंतर्गत प्रशासनाला प्राधान्य द्या.

मूल्यवर्धनबांगलादेशच्या राजकीय बदलाचा ईशान्य भारताच्या भूराजनीती आणि सुरक्षेवर परिणाम संदर्भ (थोडक्यात)

- आरक्षण धोरणांवरील विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वाखालील उठावादरम्यान २०२४ मध्ये शेख हसीना यांच्या राजीनाम्यानंतर, बांगलादेशमध्ये मुहम्मद युनुस यांच्या नेतृत्वाखालील नवीन सरकारने सत्ता हाती घेतली आहे. हे अनपेक्षित राजकीय संक्रमण ढाक्याच्या परराष्ट्र धोरणातील संभाव्य बदलाचे संकेत देते, ज्याचा थेट परिणाम भारताच्या ईशान्येवर होईल, ज्याचे बांगलादेशशी खोल सुरक्षा, आर्थिक आणि कनेक्टिव्हिटी संबंध आहेत.

पार्श्वभूमी: बांगलादेश-ईशान्य भारत संबंध

- **भौगोलिक अवलंबित्व:** भारताच्या ईशान्येची बांगलादेशशी १,८७९ किमी सीमा आहे. त्रिपुरा, आसाम आणि मेघालय सारखी राज्ये सागरी प्रवेशासाठी आणि कमी लॉजिस्टिक खर्चासाठी बांगलादेशच्या बंदरांवर (उदा., चितगाव) अवलंबून आहेत.
- **कनेक्टिव्हिटी प्रकल्प:** आगरतळा-अखौरा रेल्वे लिंक, मैत्री पूल आणि बांगलादेश-भारत किनारी जहाजबांधणीसारखे प्रकल्प ईशान्य आशियाशी ईशान्येचे एकीकरण करण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत.
- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था:** व्यापाराचे प्रमाण वाढत आहे— बांगलादेश हा ईशान्येकडील कृषी उत्पादनांचा प्रमुख आयातदार आहे; त्रिपुरातील पलाताना पॉवर प्लांट बांगलादेशला वीज पुरवतो.
- **हसीनाच्या कारकिर्दीत सुरक्षा सहकार्य:** शेख हसीना यांच्या कारकिर्दीत बंडखोर नेत्यांचे (उदा. उल्फा), भू-सीमा करार (२०१५) अंमलबजावणी आणि बांगलादेशातील बंडखोर छावण्यांवर कारवाई करण्यात आली.

ईशान्य भारतावर राजकीय बदलाचा परिणाम

● सुरक्षा अडथळे

- धोरण अनिश्चिततेमुळे सीमा गुप्तचर सामायिकरण आणि बंडखोरीविरोधी सहकार्य कमकुवत होऊ शकते.
- जर नवीन राजवटीने सुरक्षा संबंधांना प्राधान्य दिले नाही तर बांगलादेशात बंडखोर सुरक्षित आश्रयस्थानांचे पुनरुज्जीवन होण्याची शक्यता.
- २०१३ च्या प्रत्यार्पण करार आणि ऑपरेशनल सहकार्याला अंमलबजावणी आव्हानांना सामोरे जावे लागू शकते.

● आर्थिक आणि पायाभूत सुविधांमध्ये व्यत्यय

- आगरतळा-अखौरा रेल्वे लिंक, त्रिपुरा-बांगलादेश ऊर्जा प्रकल्प आणि बांगलादेशमार्गे ट्रान्सशिपमेंट मार्ग यासारख्या प्रमुख प्रकल्पांना विलंब होऊ शकतो.
- वाढत्या शुल्कामुळे, नॉन-टेरिफ अडथळ्यांमुळे आणि चितगावसारख्या बंदरांपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे हा प्रदेश आणखी एकाकी पडू शकतो.

● सीमा व्यवस्थापन आणि स्थलांतर

- छिद्रयुक्त सीमा, शस्त्रास्त्रे आणि अंमली पदार्थांची तस्करी आणि अनौपचारिक स्थलांतराचा धोका वाढला आहे.
- लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांमुळे आसाम आणि त्रिपुरामध्ये अंतर्गत तणाव वाढू शकतो.

● भू-राजकीय परिणाम

- बांगलादेशच्या परराष्ट्र धोरणाच्या पुनर्रचनेमुळे चीन किंवा इतर प्रादेशिक गटांकडे झुकण्याची शक्यता आहे, ज्यामुळे भारताचा पूर्वेकडील प्रभाव कमकुवत होऊ शकतो.
- बांगलादेश आग्नेय आशियाशी जोडणारा पूल म्हणून काम करत असल्याने, पूर्वेकडील धोरणाशी संबंधित संबंधांवर ताण येऊ शकतो.

ईशान्य भारतासाठी धोरणात्मक पर्याय

● कनेक्टिव्हिटी

- कलादान मल्टी-मॉडल ट्रान्झिट प्रकल्प (भारत-म्यानमार-सिक्ते बंदर) जलद करा.
- भारत-म्यानमार-थायलंड त्रिपक्षीय महामार्गाच्या पूर्णतेला गती द्या.
- म्यानमारमधील बंदर पायाभूत सुविधांशी संबंध वाढवा (सिक्ते, दवेई).

● व्यापार आणि गुंतवणूक

- बिम्स्टेक राष्ट्रे आणि आसियान अर्थव्यवस्थांशी (थायलंड, व्हिएतनाम) संबंध दृढ करा.

○ औद्योगिक कॉरिडॉर आणि पायाभूत सुविधांसाठी जपानी गुंतवणूकीचा फायदा घ्या.

○ पूर्वेकडील कायदा धोरणांतर्गत ईशान्येला केंद्र म्हणून प्रोत्साहन द्या.

● सुरक्षा उपाययोजना

- सीमा कुंपण, ड्रोन देखरेख आणि सीमापार गस्त वाढवा.
- AFSPA + नागरी गुप्तचर सहकार्य सारख्या बंडखोरीविरोधी चौकटींमध्ये नवीनता आणा.
- गुप्तचर आणि तस्करीविरोधी प्रयत्नांसाठी प्रादेशिक माहिती-सामायिकरण प्लॅटफॉर्म तयार करा.

पुढे जाण्याचा मार्ग

- **राजनैतिक सहभाग:** सामायिक लाभांचे रक्षण करण्यासाठी भारताने बांगलादेशच्या नवीन नेतृत्वाशी लवकर संपर्क साधावा.
- **प्रादेशिक पुनर्संतुलन:** एकाच भागीदारावर अतिरेकी अवलंबित्व टाळण्यासाठी आर्थिक आणि धोरणात्मक अवलंबित्वांमध्ये विविधता आणा.
- **अंतर्गत लवचिकता वाढवा:** बाह्य असुरक्षा कमी करण्यासाठी ईशान्येकडील पायाभूत सुविधा, सीमा सुरक्षा आणि अंतर्गत प्रशासनाला प्राधान्य द्या.

मूल्यवर्धन

कीवर्ड्स: डाव्या विचारसरणीचा उग्रवाद, माओवादी बंडखोरी, रेड कॉरिडॉर, आदिवासी विस्थापन, वन हक्क, प्रशासनातील तूट, विकासात्मक अलिप्तता, वैचारिक कट्टरतावाद, बंडखोरीविरोधी, अंतर्गत सुरक्षा, शहरी उग्रवाद, सायबर देखरेख, धोरणात्मक प्रतिबंध, गनिमी युद्ध, जातीय-राष्ट्रवाद, सीमापार बंडखोरी, राजकीय स्वायत्तता, सहभागी विकास, पुनर्वसन धोरण, पूर्वेकडे कृती धोरण.

सरावासाठी मुख्य प्रश्न:

प्रश्न १. “उग्रवाद हे अविकसिततेचे कारण आणि परिणाम दोन्ही आहे.” भारतातील डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद (LWE) च्या संदर्भात विश्लेषण करा.

प्रश्न २. वामपंथी उग्रवादाचा मुकाबला करण्यासाठी सरकारच्या समाधान सिद्धांताच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करा. आणखी काय करण्याची आवश्यकता आहे?

प्रश्न ३. ईशान्य भारतातील बंडखोरींमागील ऐतिहासिक आणि राजकीय कारणे तपासा.

प्रश्न ४. महाराष्ट्र विशेष सार्वजनिक सुरक्षा विधेयक, २०२४ चे गंभीरपणे परीक्षण करा. ते सुरक्षा आणि नागरी स्वातंत्र्यांमध्ये संतुलन साधते का?

प्रश्न ५. बांगलादेशातील राजकीय बदलांचे ईशान्य भारताच्या सुरक्षेवर आणि भू-राजकारणावर काय परिणाम होतात यावर चर्चा करा.

बातम्यांमध्ये

● नक्षलविरोधी कारवायांमध्ये यश

○ अलीकडेच, छत्तीसगडमधील नारायणपूर येथे माओवादी नेते बसवराजू यांच्या हत्येमुळे नक्षलवादाला मोठा धक्का बसला आहे. आदिवासी भागात राज्य उभारणीला प्रोत्साहन देताना सुरक्षा दलांनी बंडखोरांचे जाळे उध्वस्त करण्याचे प्रयत्न तीव्र केले आहेत.

● नक्षलवाद संपवण्याचा सरकारचा संकल्प

○ अलीकडेच, केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहा यांनी मार्च २०२६ पर्यंत नक्षलवादाचे उच्चाटन करण्यासाठी एक अथक रणनीती जाहीर केली, आक्रमक कारवाया आणि विकास उपक्रमांद्वारे प्रभावित जिल्ह्यांची संख्या १२ वरून ६ पर्यंत कमी केली.

● पंतप्रधानांनी शहरी नक्षलवादाविरुद्ध इशारा दिला

○ अलीकडेच, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी "शहरी नक्षलवाद" हा वाढता धोका म्हणून हाताळण्यावर भर दिला, नागरिकांना भारताच्या प्रगतीला अस्थिर करण्यासाठी आर्थिक तक्रारींचा फायदा घेणाऱ्या शक्तींचा प्रतिकार करण्याचे आवाहन केले.

● वामपंथी उन्मूलनासाठी गृह मंत्रालयाचा रोडमॅप

○ अलीकडेच, गृह मंत्रालयाने मार्च २०२६ पर्यंत डाव्या उन्मूलनाच्या भारताच्या व्यापक योजनेचे तपशीलवार वर्णन करणारी एक पुस्तिका प्रकाशित केली, ज्यामध्ये प्रभावित प्रदेशांमध्ये सुरक्षा कारवाई आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाचा समावेश आहे.

● छत्तीसगडचा बंडखोरीबाबत दुहेरी दृष्टिकोन

○ अलीकडेच, छत्तीसगडमध्ये वाढलेल्या नक्षलविरोधी कारवायांमुळे या वर्षी १३१ नक्षलवादी ठार झाले, तसेच बंडखोरी रोखण्यासाठी शाळा, आरोग्यसेवा आणि आर्थिक संधींद्वारे आदिवासी समुदायांना एकत्रित करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले.

● ईशान्येकडील बंडखोरांसोबत शांतता चर्चेत प्रगती

○ अलीकडेच, केंद्रीय गृहमंत्री अमित शाह यांनी उर्वरित ईशान्येकडील बंडखोर गटांना आत्मसमर्पण करण्याचे आवाहन केले, असे नमूद करून की २०१४ पासून १०,५०० हून अधिक अतिरेक्यांनी शस्त्रे टाकली आहेत, २०१९ ते २०२४ दरम्यान विकास आणि स्थिरता वाढवण्यासाठी १२ शांतता करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली आहे.

● बंडखोरी रोखण्यासाठी आर्थिक प्रयत्न

○ अलीकडेच, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी ईशान्येकडील प्रमुख कंपन्यांनी १.५५ ट्रिलियन रुपयांच्या गुंतवणुकीवर प्रकाश टाकला, ज्याचा उद्देश "बॉम्ब, बंदुका आणि नाकेबंदी" च्या केंद्रातून हा प्रदेश आर्थिक हॉटस्पॉटमध्ये रूपांतरित करणे आणि विकासाद्वारे बंडखोरी कमी करणे आहे.

● बांगलादेशच्या वक्तव्यावरून तणाव

○ अलीकडेच, निवृत्त बांगलादेशी जनरल आणि मुहम्मद युनूस यांच्या सहाय्यकाने भारताने पाकिस्तानवर हल्ला केल्यास ढाका चीनच्या मित्र राष्ट्राने ईशान्य भारतावर कब्जा करावा असे सुचवून वाद निर्माण केला, ज्यामुळे भारताला या प्रदेशातून बांगलादेशी वस्तूंच्या वाहतुकीवर बंदी घालण्यास भाग पाडले.

प्रकरण अभ्यास

प्रकरण अभ्यास:

● परिक्रमा ह्युमॅनिटी फाउंडेशन: शहरी शिक्षण आणि सक्षमीकरण

○ बंगळुरूमध्ये कार्यरत, परिक्रमा ह्युमॅनिटी फाउंडेशन वंचित पार्श्वभूमीतील मुलांना व्यापक शिक्षण देण्यावर लक्ष केंद्रित करते. शैक्षणिक असमानतेला संबोधित करून आणि समग्र विकास कार्यक्रम देऊन, फाउंडेशन गरिबीचे चक्र तोडण्यासाठी आणि अतिरेकी प्रभावांना बळी पडण्याची शक्यता कमी करण्यासाठी कार्य करते.

● आनंदवान मॉडेल:

○ आनंदवानचे मॉडेल गरिबी, असमानता आणि अतिरेकी विचारसरणीच्या आकर्षणात योगदान देणाऱ्या संधींचा अभाव यासारख्या काही मूलभूत समस्यांना संबोधित करते. समावेशक विकास, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि समुदाय उभारणीसाठी एक ब्लूप्रिंट प्रदान करून, आनंदवान नक्षलवादाने प्रभावित झालेल्या प्रदेशांशी संबंधित सामाजिक-आर्थिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक पर्यायी दृष्टिकोन दर्शविते.

● महाराष्ट्राचे गडचिरोली मॉडेल:

○ महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्याने पोलिस, प्रशासन आणि नागरी समाज यांचा समावेश असलेला एक व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारला. त्यांनी पायाभूत सुविधा विकास, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि कौशल्य-निर्मिती उपक्रमांवर लक्ष केंद्रित केले. या एकात्मिक दृष्टिकोनाचा उद्देश सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करणे आणि अतिरेकीपणाचे आकर्षण कमी करणे हा होता.

● छत्तीसगडचे आमचो बस्तर, आमचो पोलिस मोहीम:

○ छत्तीसगड पोलिसांनी स्थानिक समुदायांमध्ये विश्वास निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करून "आमचो बस्तर, आमचो पोलिस" मोहीम सुरू केली. त्यांनी समुदाय पोहोच कार्यक्रम आयोजित

केले, पोलिस-जनतेशी संवाद मंच स्थापन केले आणि विकास प्रकल्प राबविले. या दृष्टिकोनाचा उद्देश तक्रारींचे निराकरण करणे आणि नक्षलवाद्यांसाठी पाठिंबा कमी करणे हा होता.

● **आंध्र प्रदेशचे ग्रेहाउंड्स ऑपरेशन:**

○ आंध्र प्रदेश पोलिसांचे ग्रेहाउंड्स हे डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीपणाचा सामना करण्यासाठी स्थापन केलेले एक विशेष दल आहे. त्यांनी गुप्तचर माहिती गोळा करणे, लक्ष्यित ऑपरेशन्स आणि समुदाय सहभाग एकत्रित करणारी एक यशस्वी रणनीती अंमलात आणली. या दृष्टिकोनामुळे राज्यातील माओवादी बंडखोरी लक्षणीयरीत्या कमकुवत झाली.

● **सलवा जुडूम: एक वादग्रस्त अतिरेकीविरोधी दृष्टिकोन**

○ छत्तीसगडमध्ये सुरू झालेला, सलवा जुडूम हा नक्षलवादी बंडखोरीविरुद्ध लढण्यासाठी राज्य-समर्थित मिलिशिया होता. स्थानिक लोकांना अतिरेकीवादाच्या विरोधात एकत्रित केले असले तरी, मानवी हक्कांच्या उल्लंघनासाठी या चळवळीवर टीका झाली आणि अखेर सर्वोच्च न्यायालयाने तिला असंवैधानिक ठरवले. हे प्रकरण समुदाय-आधारित अतिरेकीविरोधी उपक्रमांच्या गुंतागुंती आणि संभाव्य अडचणी अधोरेखित करते.

संक्षिप्त रूप

संक्षिप्त रूप

CRISIS (क्रांती दीर्घकालीन विकास दुर्लक्ष आणि प्रशासन बिघाडामुळे अतिरेकीपणाला आकार देण्यास मदत करते.)

- C – भ्रष्टाचार
- R – प्रादेशिक असमानता
- I – निरक्षरता
- S – सामाजिक सीमांतीकरण
- I – पायाभूत सुविधांची तूट
- S – सुरक्षा त्रुटी

THREATS (अवकासामुळे अतिरेकीपणा आणि संबंधित सुरक्षा समस्या कशा निर्माण होतात हे दाखवण्यासाठी वापर.)

- T – आदिवासी अलिप्तता
- H – विरोधी भूभाग आणि कमकुवत पायाभूत सुविधा
- R – शून्यात भरभराटीला येणारे मूलगामी विचार
- E – आर्थिक वंचितता
- A – प्रशासकीय अकार्यक्षमता
- T – अतिरेक्यांकडून तंत्रज्ञानाचा गैरवापर

- S – सुरक्षा उपकरण कमकुवतपणा

PREVENT (उपाय-केंद्रित रचनेसाठी याचा वापर करा.)

- P – सहभागी प्रशासन
- R – प्रभावित प्रदेशांचे पुनर्वसन
- E – शिक्षण आणि जागरूकता
- V – व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि उपजीविका
- E – प्रभावी पोलिसिंग
- N – राष्ट्रीय एकात्मता उपक्रम
- T – देखरेख आणि वितरणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर

तयार टेम्पलेट्स

● **3C रणनीती:**

- समन्वय – गुप्तचर, सुरक्षा आणि नागरी संस्थांमध्ये.
- समुदाय सहभाग – स्थानिक समुदायांना भागधारक म्हणून काम करण्यास सक्षम करणे.
- प्रति-कथा – माध्यमे, शिक्षण आणि प्रभावकांद्वारे अतिरेकी विचारसरणींना आव्हान देणे.

● **5R रणनीती:**

- ओळख – कट्टरतावादाचे केंद्रबिंदू ओळखा.
- पुनर्वसन – माजी अतिरेक्यांसाठी पुनर्प्रेषण कार्यक्रम.
- पुनर्बांधणी – संघर्षग्रस्त प्रदेशांची पुनर्बांधणी.
- लवचिकता – अतिरेकी विचारांना सामाजिक प्रतिकार निर्माण करणे.
- सुधारणा – मूळ कारणांना संबोधित करण्यासाठी राजकीय आणि सामाजिक-आर्थिक सुधारणा.

● **४P धोरण:**

- प्रतिबंध - कट्टरतावादाच्या लक्षणांची लवकर ओळख.
- संरक्षण - भौतिक आणि सायबर पायाभूत सुविधा वाढवणे.
- खटला - दहशतवादी कृत्यांना शिक्षा करण्यासाठी कायदेशीर चौकट.
- भागीदारी - आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक सहकार्य.

तयार परिचय आणि निष्कर्ष

प्रस्तावना:

- **कोट-आधारित:**
“गरिबी ही हिंसाचाराची सर्वात वाईट पद्धत आहे.” – महात्मा गांधी.
नक्षलवादी गट आणि ईशान्य भारतात अतिरेकीपणाची टिकाव केवळ विचारसरणीमुळेच नाही तर पद्धतशीर दुर्लक्ष, गरिबी आणि प्रशासनातील तफावत यामुळे आहे.
- **डेटा-चालित:**
९०% पेक्षा जास्त नक्षलवादी गट हिंसाचार अशा जिल्ह्यांमध्ये घडतात जिथे सामाजिक-आर्थिक निर्देशक कमकुवत असतात. विकासात्मक पोकळी आणि अतिरेकी यांच्यातील सहसंबंध दुर्लक्षित करणे इतके मजबूत आहे की दुर्लक्ष करणे कठीण आहे.
- **विषयगत:**
उग्रवाद बहुतेकदा अशा ठिकाणी वाढतो जिथे राज्य अनुपस्थित असते आणि आशा कमी असते. भारताच्या रेड कॉरिडॉर आणि ईशान्येकडील भागात, समावेशक विकासाच्या अभावामुळे असंतोष आणि दहशतवाद निर्माण झाला आहे.
- **धोरणात्मक दृष्टिकोन:**
सुरक्षा कारवाया असूनही, मूळ कारणांकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे - जमीन अलगाव, बेरोजगारी आणि खराब प्रशासनामुळे अतिरेकीवादाचा प्रसार सुरूच आहे.

निष्कर्ष:

- **उपाय-केंद्रित:**
बंदुका अतिरेक्यांना शांत करू शकतात, परंतु केवळ विकासच कारण शांत करू शकतो. शिक्षण, नोकऱ्या आणि अधिकारांद्वारे लोकांना सक्षम बनवणे हा अतिरेकीपणाचा खरा उतारा आहे.
- **कोट-आधारित:**
“तुम्ही मुठी आवळून हात मिळवू शकत नाही.” – इंदिरा गांधी.
अतिरेकीपणाचा पाया उध्वस्त करण्यासाठी संवाद आणि विकास हातात हात घालून चालले पाहिजेत.
- **संतुलित दृष्टिकोन:**
सुरक्षा, विकास आणि संवाद यांचे समन्वय महत्त्वाचे आहे. चिरस्थायी शांततेसाठी केवळ लढाई नव्हे तर हृदये आणि मने जिंकणे आवश्यक आहे.
- **विश्लेषणात्मक:**
उग्रवाद हा केवळ कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न नाही तर तो विकासाचा अपयश आहे. संधी देणाऱ्या राज्याला बंडखोरीची भीती बाळगण्याची गरज नाही.

डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकीपणाची/ईशान्येकडील बंडखोरीची कारणे

शीर्षक	उपशीर्षके
राजकीय	<ul style="list-style-type: none">● राजकीय उदासीनता● भ्रष्टाचार● खराब प्रशासन
सामाजिक	<ul style="list-style-type: none">● आदिवासी विस्थापन● सीमांतीकरण● सामाजिक बहिष्कार● वांशिक भेदभाव
आर्थिक	<ul style="list-style-type: none">● गरिबी● असमानता● भांडवलशाही शोषण
भौगोलिक	<ul style="list-style-type: none">● संसाधन संघर्ष● अलगाव

अभ्यासक्रमात माहित करून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

अंतर्गत सुरक्षेसाठी आव्हाने निर्माण करण्यात बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य अभिनेत्यांची भूमिका. राज्य आणि राज्येतर अभिनेत्यांचा अर्थ आणि संकल्पना दहशतवाद पसरवण्यात आणि अंतर्गत सुरक्षा प्रभावित करण्यात त्यांचा सहभाग (राज्य प्रायोजित दहशतवाद) अशा कारवाया रोखण्यासाठी पावले उचलण्याची गरज आहे

UPSC चे मागील वर्षाचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
शस्त्रास्त्रे, ड्रॅग्स इ.ची ने-आण करण्यासाठी सीमेपलीकडून शत्रूकडून UAV चा वापर करणे, हा एक गंभीर अंतर्गत सुरक्षेचा धोका आहे. याला सामोरे जाण्यासाठी करण्यात येत असलेल्या उपाययोजनांवर भाष्य करा. (२०२३)	उदयोन्मुख धोका + धोरणात्मक उपाय	UAV द्वारे निर्माण झालेल्या धोक्यांना आणि त्यावरती भारताने उचललेल्या पावलांवर टिप्पणी.
भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य कलाकारांनी निर्माण केलेल्या बहुआयामी आव्हानांचे विश्लेषण करा. तसेच या धोक्यांचा सामना करण्यासाठी उपाययोजनांवर चर्चा करा. (२०२१)	विश्लेषणात्मक + धोरणात्मक	धमक्यांचे विश्लेषण करा आणि राज्य आणि राज्य नसलेल्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी उपाय सुचवा.
जम्मू आणि काश्मीरमधील जमात-ए-इस्लामीवरील बंदी ओव्हर-ग्राउंड कामगारांच्या (ओजीडब्ल्यू) भूमिकेवर प्रकाश टाकते. त्यांची भूमिका तपासा आणि त्यांना तटस्थ करण्यासाठी उपाय सुचवा. (२०१९)	टेरर सपोर्ट नेटवर्क्स + स्ट्रॅटेजी	OGW ची भूमिका तपासा आणि प्रति-रणनीती सुचवा.
CPEC चे थोडक्यात वर्णन करा आणि भारताने त्यापासून स्वतःला का दूर केले आहे ते स्पष्ट करा. (२०१८)	भौगोलिक राजकारण + राष्ट्रीय हित	CPEC चे वर्णन करा आणि त्यावर भारताचे आक्षेप नोंदवा.
ईशान्य भारतात बंडखोरी कायम आहे. त्याच्या अस्तित्वाच्या प्रमुख कारणांचे विश्लेषण करा. (२०१७)	अंतर्गत संघर्ष + मूळ कारणे	ईशान्य भारतात सुरू असलेल्या बंडखोरीच्या प्रमुख कारणांचे विश्लेषण करा.
भारताचा वैविध्यपूर्ण समाज शेजारच्या कट्टरतावादापासून मुक्त नाही. काउंटर स्ट्रॅटेजीसह चर्चा करा. (२०१४)	सामाजिक फॅब्रिक + प्रादेशिक प्रभाव	भारतासाठी कट्टरपंथीय धोके आणि प्रतिवादी धोरणांवर चर्चा करा.
आंतरराष्ट्रीय नागरी विमान वाहतूक कायदानुसार 'एअरस्पेस' म्हणजे काय? या जागेच्या वरील परिणाम आणि संबंधित धोक्यांची चर्चा करा. (२०१४)	एअरस्पेस सार्वभौमत्व + सुरक्षा	एअरस्पेस परिभाषित करा, संबंधित आव्हाने आणि नियंत्रण धोरणांवर चर्चा करा.
भारताच्या सागरी सुरक्षेवर अरबी समुद्रात IMO द्वारे चाचेगिरी जोखीम क्षेत्र बदलण्याचा परिणाम. (२०१४)	सागरी सुरक्षा + जोखीम मॅपिंग	चाचेगिरी जोखीम झोन शिफ्टमुळे सागरी सुरक्षा चिंतेवर चर्चा करा.

परिचय

बाह्य राज्य आणि बिगर-राज्य घटक प्रॉक्सी युद्ध, सायबर हल्ले, दहशतवाद आणि चुकीची माहिती देणाऱ्या मोहिमांद्वारे असुरक्षिततेचा फायदा घेऊन राष्ट्रांच्या अंतर्गत सुरक्षेवर लक्षणीय परिणाम करतात. राज्य-पुरस्कृत बंडखोरीपासून ते आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी कारवायांपर्यंतच्या त्यांच्या कृती राष्ट्रीय स्थिरता आणि सार्वभौमत्वाला आव्हान देतात. अंतर्गत सुरक्षेचे रक्षण करण्यासाठी प्रभावी प्रतिकारात्मक उपाययोजना विकसित करण्यासाठी त्यांच्या भूमिका समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

बाह्य राज्य घटक

बाह्य राज्य घटक म्हणजे काय?

बाह्य राज्य घटक म्हणजे परदेशी सरकारे किंवा त्यांच्या एजन्सी जे दुसऱ्या देशांच्या अंतर्गत बाबींमध्ये प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे हस्तक्षेप करतात, त्यांचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक किंवा सुरक्षा वातावरण अस्थिर करण्याच्या, प्रभावित करण्याच्या किंवा हाताळण्याच्या उद्देशाने निर्माण केलेले असतात.

- त्यांचा सहभाग दहशतवादाला प्रायोजित करणे, बंडखोरींना पाठिंबा देणे, सायबर हल्ले सुलभ करणे, चुकीची माहिती पसरवणे किंवा आर्थिक जबरदस्तीमध्ये सहभागी होण्याचे स्वरूप घेऊ शकते - बहुतेकदा वाजवी नकार किंवा प्रॉक्सी युद्धाच्या नावाखाली.

भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला बाह्य राज्य घटक कसे आव्हाने निर्माण करतात

- **सीमापार दहशतवादाचे प्रायोजकत्व**
 - उदाहरण: पाकिस्तानच्या राज्य संस्था, विशेषतः आयएसआय (इंटर-सर्व्हिसेस इंटेलिजेंस) वर जम्मू आणि काश्मीरमध्ये काम करण्यासाठी लष्कर-ए-तैयबा (एलईटी) आणि जैश-ए-मोहम्मद (जेईएम) सारख्या दहशतवादी गटांना पाठिंबा देण्याचा आरोप बराच काळापासून आहे.
 - हे गट दहशतवादी हल्ले, कट्टरतावाद आणि घुसखोरी करतात, ज्याचा उद्देश जातीय सलोखा बिघडवणे आणि "हजारो कटांच्या युद्ध" द्वारे भारताला रक्तंजित करणे आहे.
- **बंडखोरांना पाठिंबा**
 - भूतकाळात, चीन आणि बांगलादेश (२००८ पूर्वी) वर उल्फा, एनएससीएन आणि पीएलए सारख्या ईशान्येकडील बंडखोर गटांना लॉजिस्टिक समर्थन, सुरक्षित आश्रयस्थान किंवा शस्त्रास्त्रे पुरवण्याचा आरोप आहे.
 - हे बाह्य अभयारण्य सशस्त्र हालचालींना चालना देते आणि प्रदेशात शांतता प्रक्रियांना विलंब करते.
- **सायबर हल्ले आणि हेरगिरी**
 - चीनसारख्या देशांमधील राज्य-पुरस्कृत हॅकर्सनी भारतीय पायाभूत सुविधांना लक्ष्य केले आहे ज्यात पॉवर ग्रिड्स (उदा., २०२० मुंबई ब्लॅकआउट), वित्तीय प्रणाली आणि सरकारी नेटवर्क यांचा समावेश

आहे, ज्यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षा आणि सार्वजनिक सुरक्षेला मोठा धोका निर्माण झाला आहे.

- भारतीय संरक्षण किंवा अणु प्रतिष्ठानांचा मागोवा घेणाऱ्या परदेशी दूतावास आणि एजन्सींशी संबंधित हेरगिरीच्या टोळ्यांचाही पर्दाफाश करण्यात आला आहे.
- **चुकीची माहिती आणि मानसिक युद्ध**
 - परदेशी सरकारे बनावट बातम्या पसरवण्यासाठी, सांप्रदायिक तणाव निर्माण करण्यासाठी आणि संस्थांना बदनाम करण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म आणि माहिती ऑपरेटिंग्जचा वापर करतात.
 - उदाहरण: कलम ३७० रद्द करणे, दिल्ली दंगली किंवा शेतकरी निदर्शने यावर समन्वित परदेशी-संबंधित मोहिमा.
- **आर्थिक जबरदस्ती आणि कर्ज कूटनीति**
 - दक्षिण आशियातील चीनची वाढती आर्थिक उपस्थिती (उदा., चीन पाकिस्तान आर्थिक कॉरिडॉर, श्रीलंका आणि बांगलादेशमधील बंदर गुंतवणूक) धोरणात्मक घेराव निर्माण करू शकते किंवा भारताचा प्रभाव मर्यादित करू शकते, विशेषतः ईशान्य आणि किनारी प्रदेशांमध्ये.
 - अशा हालचाली आर्थिक दबावाद्वारे देशांतर्गत धोरणांवर परिणाम करू शकतात.
- **अंमली पदार्थ-दहशतवाद आणि शस्त्रास्त्रांची तस्करी**
 - पाकिस्तानमधून पंजाब आणि म्यानमारमार्गे मणिपूर आणि मिझोरममार्गे सीमापार अंमली पदार्थांचा प्रवाह अनेकदा दहशतवाद आणि बंडखोर कारवायांना निधी देण्याशी जोडला जातो.
 - उदाहरण: पंजाबच्या सीमावर्ती गावांमध्ये अवैध वस्तू टाकणाऱ्या पाकिस्तानी ड्रोनमधून अलिकडेच जप्त केलेले शस्त्रे.
- **धार्मिक आणि वैचारिक कट्टरतावादात प्रॉक्सी कलाकार**
 - बाह्य कलाकार अनेकदा अतिरेकी धार्मिक गटांना निधी देतात किंवा वैचारिकदृष्ट्या समर्थन देतात, ऑनलाइन प्रवचने, परदेशी शिक्षण नेटवर्क किंवा आघाडीच्या संघटनांना देण्यात देऊन तरुणांना कट्टरतावादी बनवतात.
 - उदाहरण: काही मदरशांमध्ये सौदीशी संबंधित वहाबी प्रभाव; फुटीरतावादी भावनांना प्रोत्साहन देणाऱ्या परदेशी निधी असलेल्या एनजीओ.

बाह्य गैर-राज्य प्रायोजक

बाह्य गैर-राज्य प्रायोजक म्हणजे काय?

- बाह्य गैर-राज्य कलाकार म्हणजे कोणत्याही सरकारच्या औपचारिक रचनेबाहेर कार्यरत असलेल्या, परंतु भारताच्या सीमेबाहेर आधारित किंवा समर्थित व्यक्ती, गट किंवा संघटना ज्या भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला धोका निर्माण करतात.
- यामध्ये दहशतवादी संघटना, ड्रग कार्टेल, शस्त्रास्त्र तस्करी करणारे, फुटीरतावादी नेटवर्क, सायबर गुन्हेगार आणि अगदी परदेशातून निधी

मिळवणारे कट्टरपंथी धार्मिक गट यांचा समावेश आहे.

- जरी अधिकृतपणे कोणत्याही राज्याशी संलग्न नसले तरी, ते अनेकदा राज्याच्या पाठिंब्याने किंवा गुप्त मान्यतेने कार्य करतात, ज्यामुळे ते प्रॉक्सी युद्ध आणि अंतर्गत अस्थिरतेचे शक्तिशाली साधन बनतात.

बाह्य गैर-राज्य घटक भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला आव्हाने कशी निर्माण करतात

- **दहशतवादी आणि सीमापार हल्ले**

- लष्कर-ए-तैयबा (एलईटी), जैश-ए-मोहम्मद (जेईएम) आणि इंडियन मुजाहिदीन (आयएम) सारखे गट परदेशी सुरक्षित आश्रयस्थानांसह सीमा ओलांडून कार्य करतात.
- २६/११ मुंबई हल्ला, पुलवामा आत्मघाती बॉम्बस्फोट आणि जम्मू आणि काश्मीरमधील फिदाईन हल्ल्यांसारख्या हाय-प्रोफाइल दहशतवादी हल्ल्यांसाठी जबाबदार ठरतात.

या संघटनांचे उद्दिष्ट भीती, सांप्रदायिक अशांतता निर्माण करणे आणि राष्ट्रीय एकता कमकुवत करणे आहे.

- **कट्टरतावाद आणि अतिरेकीवाद**

- बाह्य गैर-राज्यीय संस्था भारतीय तरुणांना कट्टरतावादी बनवण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म, परदेशी धार्मिक शाळा (मदरसे) आणि धर्मादाय संस्थांचा वापर करतात.
- इस्लामिक स्टेट (IS), अल-कायदा इन द इंडियन सबकॉन्टिनेंट (AQIS) आणि सिख्स फॉर जस्टिस (SFJ) सारख्या परदेशातील शीख अतिरेकी गटांच्या प्रभावामुळे ऑनलाइन कट्टरतावाद, स्लीपर सेल आणि एकटेपणाचे धोके वाढत आहेत.

- **सायबर धोके आणि माहिती युद्ध**

- सायबर गुन्हेगारी सिंडिकेट्स आणि हॅकिटव्हिस्ट गट, जे बहुतेकदा परदेशात स्थित असतात, ते डेटा चोरण्यासाठी किंवा महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधांमध्ये व्यत्यय आणण्यासाठी भारतीय संस्थांना लक्ष्य करतात.
- उदाहरण: खलिस्तानी समर्थक सायबर डिफेसमेंट किंवा भारतीय आरोग्य आणि बँकिंग प्रणालींवर रॅन्समवेअर हल्ले.
- X (पूर्वी ट्विटर), YouTube आणि टेलिग्राम सारख्या प्लॅटफॉर्मवरील चुकीच्या माहिती मोहिमा परदेशी निधी असलेल्या प्रचार नेटवर्कशी संबंधित असल्याचे आढळून आले आहे.

- **अंमली पदार्थ आणि शस्त्रास्त्रांची तस्करी**

- गोल्डन क्रेसेंट (अफगाणिस्तान-पाकिस्तान-इराण) आणि गोल्डन ट्रॅंगल (म्यानमार-थायलंड-लाओस) मधील ड्रग कार्टेल पंजाब, मणिपूर आणि मिझोरममधून हेरोइन, अफू आणि सिंथेटिक ड्रगची तस्करी करतात.
- नार्को-व्यापारातून मिळणारे उत्पन्न बंडखोरी आणि दहशतवादाला निधी देते, विशेषतः ईशान्य आणि सीमावर्ती प्रदेशांमध्ये.
- लहान शस्त्रांची तस्करी समुद्री मार्गांनी आणि जमिनीच्या सीमेवरून

केली जाते, ज्यामुळे शहरी टोळ्या आणि बंडखोर गटांना अन्न मिळते.

- **मानवी तस्करी आणि संघटित गुन्हे**

- गैर-राज्य गुन्हेगारी नेटवर्क बेकायदेशीर स्थलांतर, महिला आणि मुलांची तस्करी आणि बनावट कागदपत्रांच्या रॅकेटमध्ये गुंतलेले आहेत, विशेषतः बांगलादेश आणि नेपाळ सीमेवरून.
- हे नेटवर्क अंतर्गत स्थिरतेला हानी पोहोचवतात आणि बहुतेकदा दहशतवादी वित्तपुरवठा आणि बेकायदेशीर निधी हस्तांतरणाशी जोडलेले असतात.

- **फुटीरतावादी चळवळींना पाठिंबा**

- शीख फॉर जस्टिस (SFJ) सारख्या डायस्पोरा-संबंधित संघटना ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म, निधी आणि आंतरराष्ट्रीय लॉबिंग वापरून खलिस्तान अजेंडा पुढे ढकलतात.
- ईशान्येकडील बंडखोर गटांना यापूर्वी युरोप आणि आग्नेय आशियातील परदेशी स्वयंसेवी संस्था आणि डायस्पोरा नेटवर्ककडून वैचारिक आणि भौतिक पाठिंबा मिळाला आहे.

- **सामाजिक एकता आणि सांप्रदायिक सौहार्दाला धोका**

- वादग्रस्त स्वयंसेवी संस्थांना निधी देऊन, द्वेषपूर्ण भाषणे देऊन किंवा जागतिक व्यासपीठांवर सांप्रदायिक कथांना चालना देऊन, गैर-राज्य घटक समाजाचे ध्रुवीकरण करण्याचा आणि लोकशाही संस्थांना अवैध ठरवण्याचा प्रयत्न करतात.

बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य घटकांनी निर्माण केलेल्या आव्हानांना शासनाकडून करण्यात आलेला प्रतिसाद

- **कायदेविषयक आणि कायदेशीर चौकट**

- **बेकायदेशीर क्रियाकलाप (प्रतिबंध) कायदा (UAPA):**
 - दहशतवादी संघटनांवर बंदी घालणे आणि व्यक्तींना दहशतवादी म्हणून घोषित करणे सक्षम करते.
 - परदेशातील दहशतवादाशी संबंधित संस्थांना ताब्यात ठेवण्यासाठी, त्यांच्यावर खटला चालवण्यासाठी आणि जप्त करण्यासाठी कायदेशीर चौकट प्रदान करते.
- **राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA) कायदा:**
 - सीमापार दहशतवाद, नार्को-दहशतवाद, बनावट चलन आणि परदेशी घटकांशी संबंधित सायबर गुन्हांचा तपास करण्यासाठी NIA ला एक केंद्रीय संस्था म्हणून स्थापित करते.
- **परकीय योगदान नियमन कायदा (FCRA):**
 - स्वयंसेवी संस्थांना होणाऱ्या परकीय निधीचे नियमन करते आणि देशविरोधी किंवा फुटीरतावादी अजेंडांसाठी गैरवापर रोखते.
- **प्रत्यार्पण करार आणि परस्पर कायदेशीर सहाय्य करार (MLATs):**
 - भारताने फरार दहशतवादी आणि आर्थिक गुन्हेगारांना सुपूर्द करण्यासाठी अनेक देशांसोबत प्रत्यार्पण/MLAT करार केले

आहेत.

● गुप्तचर आणि दहशतवादविरोधी कारवाया

○ गुप्तचर संस्थांना बळकटी देणे:

- रॉ, आयबी आणि एनटीआरओ सारख्या संस्थांना चांगल्या तंत्रज्ञानाने आणि सीमापार देखरेखीच्या साधनांनी अपग्रेड केले आहे.
- मल्टी-एजन्सी सेंटर (MAC) एजन्सी आणि राज्यांमध्ये रिअल-टाइम गुप्तचर शेअरिंगची सुविधा देते.

○ कट्टरतावादविरोधी कक्ष:

- गृह मंत्रालय आणि एनआयए परदेशी जिहादी आणि फुटीरतावादी नेटवर्कद्वारे ऑनलाइन कट्टरतावादाचे निरीक्षण आणि निष्क्रिय करण्यासाठी युनिट्स चालवतात.

○ घुसखोरी विरोधी आणि सीमा सुरक्षा उपाययोजना:

- घुसखोरीचे मार्ग बंद करण्यासाठी सीमा सुरक्षा दल (BSF), आसाम रायफलस आणि राज्य पोलिस संयुक्तपणे काम करतात.
- भारताच्या पश्चिम (पाकिस्तान) आणि पूर्व (बांगलादेश, म्यानमार) सीमेवर स्मार्ट कुंपण, ड्रोन पाळत ठेवणे आणि एकात्मिक चेक पोस्ट (ICP) तैनात करणे.

● सायबर सुरक्षा आणि आर्थिक पर्यवेक्षण

○ भारतीय सायबर गुन्हे समन्वय केंद्र (I4C):

- सायबर धोके, हॅकिंगचे प्रयत्न आणि प्रचार ऑपरेशन्सचा सामना करण्यासाठी प्रयत्नांचे समन्वय साधते.
- सक्रिय सायबर सुरक्षा प्रतिसादासाठी CERT-In आणि MHA सोबत भागीदारी करते.

○ FATF अनुपालन आणि आर्थिक पर्यवेक्षण:

- बँकिंग, हवाला आणि क्रिप्टोकरन्सीद्वारे दहशतवादी निधी शोधण्यासाठी आणि गोठवण्यासाठी भारत वित्तीय कृती कार्य दल (FATF) च्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करतो.
- अंमलबजावणी संचालनालय (ED) आणि FIU-IND सारख्या एजन्सी संशयास्पद व्यवहार आणि परदेशी दहशतवादी गटांशी असलेल्या संबंधांवर लक्ष ठेवतात.

● धोरणात्मक आणि राजनैतिक उपक्रम

○ सर्जिकल स्ट्राईक आणि बचावात्मक गुन्हे:

- भारताने सर्जिकल स्ट्राईक (२०१६, २०१९) आणि सीमावर्ती कारवायांसह अधिक ठाम भूमिका स्वीकारली आहे जेणेकरून प्रॉक्सि दहशतवादाला शून्य सहनशीलता दर्शविली जाईल.

○ आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:

- पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद आणि सायबर धोक्यांविरुद्ध आंतरराष्ट्रीय कारवाई करण्यासाठी भारत द्विपक्षीय/बहुपक्षीय प्लॅटफॉर्मवर (UN, SCO, FATF, INTERPOL) सक्रियपणे सहभागी आहे.

- अमेरिका, इस्रायल, फ्रान्स आणि बांगलादेश सारख्या देशांसोबत संयुक्त कार्यगट आणि गुप्तचर-सांप्रदायिक करार.

○ शेजारील राजनैतिक कूटनीति:

- बांगलादेश (उदा. उल्फा नेत्याचे प्रत्यार्पण), म्यानमार (संयुक्त बंडखोरी विरोधी मोहिमा), आणि नेपाळ (बनावट चलन विरोधी मोहिमा आणि संवेदनशील प्रदेशांमध्ये एनआयए शाखा) यांच्याशी घनिष्ठ सहकार्य.

○ गृहमंत्रालयात दहशतवाद विरोधी विभागाची स्थापना.

○ दहशतवादी आणि बंडखोरांच्या धोक्यांना रिअल-टाइम प्रतिसाद देण्यासाठी संयुक्त ऑपरेशन कमांड आणि टास्क फोर्सचा विस्तार.

परिचय

- मागील युनिटमध्ये, आपण विकास आणि अतिरेकी यांच्यातील संबंध तपासला, सामाजिक-आर्थिक वंचितता, प्रशासनातील कमतरता आणि ओळख-आधारित तक्रारी भारतात विविध प्रकारच्या अतिरेकीवादांना कसे जन्म देतात याचा शोध घेतला.
- अनेक अतिरेकी चळवळींची मुळे अविकसिततेत असली तरी, भारतातील दहशतवाद एक वेगळे आव्हान सादर करतो. ते मोठ्या प्रमाणात भू-राजकीयदृष्ट्या प्रेरित आहे आणि बहुतेकदा बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य घटकांच्या सहभागामुळे, विशेषतः जम्मू आणि काश्मीर सारख्या संवेदनशील प्रदेशांमध्ये आणि अंतर्गत भागातील काही भागात, त्याला चालना मिळते.
- इन्स्टिट्यूट फॉर इकॉनॉमिक्स अँड पीसने प्रकाशित केलेल्या ग्लोबल टेरिझम इंडेक्स (GTI) २०२५ नुसार, दहशतवादाच्या प्रभावाच्या बाबतीत भारत १६३ देशांपैकी १४ व्या क्रमांकावर आहे - राष्ट्रीय सुरक्षा, सामाजिक सौहार्द आणि आर्थिक स्थिरतेला तो कायमचा धोका अधोरेखित करतो.
- या संदर्भात, दहशतवादाचा अभ्यास केवळ कायदा आणि सुव्यवस्थेचा मुद्दा म्हणून नव्हे तर या युनिटमधील एक जटिल बहुआयामी अंतर्गत सुरक्षा आव्हान म्हणून करणे अत्यावश्यक बनते.

दहशतवाद किंवा दहशतवादी कृत्य म्हणजे काय?

- दहशतवाद म्हणजे भीती निर्माण करण्यासाठी आणि राजकीय, धार्मिक किंवा वैचारिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, बहुतेकदा नागरिक किंवा गैर-लढाऊ लोकांविरुद्ध हिंसाचाराचा वापर किंवा धमकी देणे. स्थिरता बिघडवण्यासाठी, अतिरेकी प्रतिक्रिया निर्माण करण्यासाठी किंवा एखाद्या कारणाकडे लक्ष वेधण्यासाठी ते जाणूनबुजून समाज आणि संस्थांना लक्ष्य करते.
- व्याख्या (संयुक्त राष्ट्रसंघाशी संबंधित)
 - कोणतीही सार्वत्रिकरित्या स्वीकारलेली व्याख्या नसली तरी, सामान्यतः उद्धृत केलेली कार्यरत व्याख्या अशी आहे:
 - "दहशतवाद म्हणजे राजकीय किंवा सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकार किंवा नागरी लोकसंख्येला धमकावण्यासाठी किंवा जबरदस्ती करण्यासाठी व्यक्ती किंवा मालमत्तेविरुद्ध बळाचा किंवा हिंसाचाराचा बेकायदेशीर वापर."
- भारतीय कायदेशीर व्याख्या - UAPA, १९६७ (बेकायदेशीर कारवाया प्रतिबंधक कायदा)
 - UAPA च्या कलम १५ अंतर्गत, दहशतवादी कृत्य म्हणजे:
 - "भारताची एकता, अखंडता, सुरक्षा किंवा सार्वभौमत्व धोक्यात आणण्यासाठी किंवा बॉम्ब, बंदुक किंवा इतर मार्गांनी लोकांमध्ये दहशत निर्माण करण्यासाठी, मृत्यू, दुखापत किंवा मालमत्तेचे नुकसान करण्यासाठी कोणतेही कृत्य."

दहशतवादी कृत्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	स्पष्टीकरण
राजकीय किंवा वैचारिक हेतू	सामान्य गुन्ह्यांप्रमाणे, दहशतवाद एखाद्या कारणाला पुढे नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवतो.
भीती आणि हिंसाचाराचा वापर	दहशतवाद हे केवळ शारीरिक हानी नव्हे तर मुख्य साधन आहे.
नागरिकांना लक्ष्य म्हणून	सार्वजनिक मानसिकतेवर परिणाम करण्यासाठी आणि लक्ष वेधण्यासाठी डिझाइन केलेले.
प्रतिकात्मक स्वरूप	भारतातील दहशतवाद अनेक टप्प्यांतून विकसित झाला आहे, प्रत्येक टप्प्याचे मूळ विशिष्ट भौगोलिक, वैचारिक, वांशिक किंवा धार्मिक प्रेरणांमध्ये आहे.

भारतात दहशतवादाचा इतिहास

भारतातील दहशतवाद अनेक टप्प्यांतून विकसित झाला आहे, प्रत्येक टप्प्याचे मूळ विशिष्ट भौगोलिक, वैचारिक, वांशिक किंवा धार्मिक प्रेरणांमध्ये आहे.

दहशतवादाचा टप्प्याटप्प्याने विकास

कालावधी	प्रदेश / घटना	तपशील
१९८० चे दशक	पंजाब - खलिस्तान चळवळ	वेगळ्या शीख मातृभूमीच्या (खलिस्तान) मागणीमुळे हिंसक बंडखोरी झाली. प्रमुख घटनांमध्ये ऑपरेशन ब्लू स्टार (१९८४), इंदिरा गांधींची हत्या आणि एअर इंडिया बॉम्बस्फोट (१९८५) यांचा समावेश आहे.
१९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात	जम्मू आणि काश्मीर बंडखोरी	राजकीय असंतोषामुळे आणि पाकिस्तानने शोषण केल्याने, १९८९ नंतर दहशतवाद वाढला, ज्यामुळे सशस्त्र घुसखोरी, कट्टरतावाद आणि काश्मीरी पंडितांचे पलायन झाले.
१९९० चे दशक	ईशान्य भारत (उल्फा, एनएससीएन)	जातीय आणि आदिवासी बंडखोर गटांनी अलिप्तता किंवा स्वायत्ततेची मागणी केली. हिंसाचारात हल्ले, खंडणी आणि बॉम्बस्फोट यांचा समावेश होता, ज्यामध्ये अनेकदा सुरक्षा दलांना आणि नागरिकांना लक्ष्य केले जात असे.
१९९३	मुंबईतील साखळी स्फोट	आरडीएक्स वापरून अंडरवर्ल्डशी संबंधित गटांनी केलेला एक समन्वित दहशतवादी

		हल्ला, २५७ लोकांचा मृत्यू. संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंध हे चिन्हांकित करते.
१९९९	आयसी-८१४ अपहरण (कंदहार)	जैश-ए-मोहम्मदचा नेता मसूद अझहरच्या सुटकेची मागणी करण्यासाठी पाकिस्तानस्थित दहशतवाद्यांनी इंडियन एअरलाइन्सच्या विमानाचे अपहरण केले. या घटनेने विमान सुरक्षा त्रुटी उघड केल्या.
२००१	भारतीय संसदेवर हल्ला	पाकिस्तानस्थित लष्कर-ए-तयबा आणि जैश-ए-मोहम्मदचा एक हाय-प्रोफाइल दहशतवादी हल्ला, ज्यामुळे भारत आणि पाकिस्तान युद्धाच्या जवळ आले (ऑपरेशन पराक्रम).
२००५	दिल्लीतील साखळी स्फोट	दिवाळीपूर्वी बाजारपेठांमध्ये झालेल्या बॉम्बस्फोटांच्या मालिकेत ६० हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला. त्यात शहरी सार्वजनिक जागांमधील असुरक्षितता अधोरेखित झाली.
२००६	मुंबईतील लोकल ट्रेनमध्ये झालेल्या स्फोट	उपनगरीय गाड्यांवर झालेल्या एका अत्यंत समन्वित हल्ल्यात ११ मिनिटांत २००+ लोकांचा मृत्यू झाला. त्याचा संबंध पाकिस्तानस्थित दहशतवादी संघटना आणि स्लीपर सेलशी होता.
२००८	२६/११ मुंबई हल्ला	भारताने ऑपरेशन सिंदूर, सीमापार हल्ले आणि राजनैतिक प्रतिकारक उपाययोजना करून प्रत्युत्तर दिले.

२०१४ नंतर: दहशतवादातील उदयोन्मुख ट्रेंड

ट्रेंड	स्पष्टीकरण
लोन-वुल्फ कट्टरपंथीकरण	जागतिक जिहादी प्रचाराद्वारे (आयएसआयएस, अल-कायदा) तरुणांनी ऑनलाइन कट्टरपंथीकरण केले. केरळ आणि तामिळनाडूमध्ये अनेक प्रकरणे नोंदवली गेली.
शहरी स्लीपर सेल	इंडियन मुजाहिदीन (आयएम) आणि इतर गट महानगरांमध्ये कमी किमतीच्या, उच्च-प्रभावाच्या

	हल्ल्यांची योजना आखण्यासाठी स्थानिक मॉड्यूल वापरतात.
सायबर आणि तंत्रज्ञानावर आधारित दहशतवाद	संवाद, निधी संकलन आणि भरतीसाठी एन्क्रिप्टेड ॲप्स क्रिप्टोकरन्सी आणि डार्क वेबचा वापर
ड्रोन-आधारित दहशतवाद	पाकिस्तान सीमेवरून, विशेषतः पंजाब आणि जम्मू-काश्मीरमध्ये ड्रोनद्वारे शस्त्रास्त्रे आणि स्फोटकांची तस्करी केली जाते.

जम्मू आणि काश्मीरमधील दहशतवादाचा थोडक्यात आढावा

जम्मू आणि काश्मीर (जम्मू आणि काश्मीर) मधील दहशतवाद परिचय

- जम्मू आणि काश्मीरमधील दहशतवाद हा एक दीर्घकाळ चालणारा अंतर्गत सुरक्षा आव्हान आहे, जो प्रामुख्याने सीमापार घुसखोरी, धार्मिक कट्टरतावाद आणि फुटीरतावादी विचारसरणीमुळे प्रेरित आहे. डायव्हा विचारसरणीच्या अतिरेकीवादापेक्षा, जम्मू आणि काश्मीरमधील दहशतवाद अविकसिततेत कमी आणि भू-राजकीय स्वरूपाचा आहे, ज्यामध्ये बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य घटकांचा सहभाग लक्षणीय आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९८७ च्या निवडणुका: कथित धांधली आणि राजकीय अलिप्ततेमुळे काश्मीर खोऱ्यात सशस्त्र दहशतवाद वाढला.
- १९८९-९०: मोठ्या प्रमाणात बंडखोरी, काश्मीर पंडितांचे पलायन आणि हिजबुल मुजाहिदीन, लष्कर-ए-तयबा (एलईटी) आणि जैश-ए-मोहम्मद (जेईएम) सारख्या पाकिस्तान समर्थित गटांचा वाढता प्रभाव.
- कारगिल युद्धानंतर (१९९९): दहशतवादी संघटना आणि कट्टरपंथी तरुणांचा वापर करून प्रॉक्सी युद्धाकडे पाकिस्तानी रणनीतीमध्ये बदल.
- अलिकडच्या वर्षात (२०१६-२०२५): स्थानिक दहशतवाद्यांचा उदय (उदा. बुरहान वाणी), इंटरनेट-चालित कट्टरतावाद, ड्रोन-आधारित घुसखोरी आणि नागरिकांना लक्ष्य करणे.

जम्मू-काश्मीरमध्ये कार्यरत असलेले प्रमुख दहशतवादी गट

- लष्कर-ए-तयबा (एलईटी)
- जैश-ए-मोहम्मद (जेईएम)
- हिजबुल मुजाहिदीन (एचएम)
- द रेझिस्टन्स फ्रंट (टीआरएफ) - एलईटीचा एक नवीन प्रॉक्सी गट

जम्मू-काश्मीरमधील प्रमुख दहशतवादी हल्ले

- २००१: जम्मू-काश्मीर विधानसभेवर हल्ला (श्रीनगर)
- २०१६: पठाणकोट एअरबेसवर हल्ला
- २०१९: पुलवामा आत्मघाती बॉम्बस्फोट - ४० सीआरपीएफ जवान ठार
- २०२५: पहलगाम नागरी हत्याकांड - २६ नागरिक ठार; भारताने ऑपरेशन सिंदूरने प्रत्युत्तर दिले.

जम्मू-काश्मीरमधील दहशतवादाची वैशिष्ट्ये

- नियंत्रण रेषेवरून कव्हर फायरद्वारे सीमापार घुसखोरी.
- नागरिक, सुरक्षा दल आणि पायाभूत सुविधांवर लक्षित हल्ले.
- आयईडी, ग्रेनेड, स्नायपर रायफल आणि ड्रोनचा वापर.
- सोशल मीडिया आणि एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्मद्वारे कट्टरतावाद.
- हायब्रिड अतिरेक्यांचा उदय (अंशकालीन दहशतवादी म्हणून काम करणारे सूचीबद्ध नसलेले स्थानिक लोक).

भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेवर दहशतवादाचे परिणाम

- **राष्ट्रीय एकात्मता आणि सार्वभौमत्वला धोका**
 - दहशतवादी गटांनी (उदा. जम्मू आणि काश्मीर, ईशान्य भारतात) चालविलेल्या फुटीरतावादी हालचाली भारताच्या प्रादेशिक अखंडतेला आव्हान देतात.
 - लष्कर-ए-तैयबा आणि जैश-ए-मोहम्मद सारख्या पाकिस्तान समर्थित गटांकडून सीमापार दहशतवाद सार्वभौमत्व आणि सीमावर्ती प्रदेशांवर नियंत्रण कमकुवत करतो.
 - डायस्पोरा/लोकांच्या गटांद्वारे निधी पुरवला जाणारा खलिस्तानी प्रचार विशेषतः पंजाबमध्ये फुटीरतावादी भावनांना पुनरुज्जीवित करण्याचा उद्देश आहे.
- **सांप्रदायिक ध्रुवीकरण आणि सामाजिक विभाजन**
 - दहशतवादी हल्ले बहुतेकदा सांप्रदायिक स्वरूपाचे असतात, ज्यांचा उद्देश दंगली किंवा प्रतिशोधात्मक हिंसाचार भडकवणे असतो (उदा. २००६ मुंबई रेल्वे बॉम्बस्फोट, २००८ मालेगाव बॉम्बस्फोट).
 - अशा घटनांमुळे आंतर-समुदाय विश्वास नष्ट होतो आणि सामाजिक अलिप्तता आणि कट्टरतावादाला चालना मिळते.
- **मानवी आणि आर्थिक नुकसान**
 - हजारो नागरिक आणि सुरक्षा कर्मचाऱ्यांचे मृत्यू: उदा. २६/११ मुंबई हल्ला, पुलवामा हल्ला.
 - सार्वजनिक पायाभूत सुविधांचा नाश आणि सामान्य जीवन विस्कळीत झाल्यामुळे प्रभावित भागात पर्यटन, गुंतवणूक आणि औद्योगिक विश्वासावर गंभीर परिणाम होतो.

- दहशतवादविरोधी पायाभूत सुविधा, पुनर्वसन आणि भरपाईचा उच्च खर्च आर्थिक भार वाढवतो.
- **अंतर्गत विस्थापन आणि विकासात्मक अडथळे**
 - बंडखोरी आणि दहशतवादामुळे नागरिकांचे विस्थापन होते, विशेषतः डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकी (LWE) आणि ईशान्य प्रभावित भागात.
 - विकास प्रकल्पांना खंडणी, मालमतेचा नाश किंवा कंत्राटदार-लक्षित हल्ल्यांच्या भीतीमुळे त्रास होतो.
 - खाणकाम, रस्तेबांधणी, दूरसंचार कनेक्टिव्हिटी आणि शिक्षण विशेषतः संघर्षग्रस्त भागात प्रभावित होते.
- **गुप्तचर आणि कायदा अंमलबजावणी उपकरणांवर ताण**
 - दहशतवादाच्या असममित स्वरूपासाठी गुप्तचर यंत्रणा, सायबर देखरेख आणि आंतर-एजन्सी समन्वय सतत अपग्रेड करणे आवश्यक आहे.
 - राज्यांना तयारी आणि आधुनिक पोलिसिंग राखण्यात आव्हानांचा सामना करावा लागतो, विशेषतः दुर्गम किंवा सच्छिद्र सीमावर्ती भागात.
- **आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा आणि राजनैतिक आव्हाने**
 - वारंवार होणाऱ्या दहशतवादी घटनांमुळे भारताची सुरक्षित गुंतवणूक आणि पर्यटन स्थळ म्हणून जागतिक प्रतिमा डागाळली जाते.
 - दहशतवाद परराष्ट्र धोरण गुंतागुंतीचे करतो, विशेषतः पाकिस्तान, चीन आणि बांगलादेश सारख्या शेजारील राज्यांसह, सतत राजनैतिक दक्षता आवश्यक असते.
- **सायबर धोके आणि कट्टरतावाद**
 - दहशतवादी गटांकडून सोशल मीडिया, एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्म आणि डार्क वेबचा वापर ट्रॅकिंग आणि अंमलबजावणीमध्ये गुंतागुंत निर्माण करतो.
 - ऑनलाइन प्रचारामुळे इस्लामिक स्टेट किंवा खलिस्तानी कंटेंटने प्रभावित तरुणांमध्ये एकटे हल्ले होतात.

भारताची दहशतवादविरोधी रणनीती

- **कायदेशीर चौकट**
 - **बेकायदेशीर कारवाया (प्रतिबंध) कायदा (UAPA), १९६७:** दहशतवादी संघटनांवर बंदी घालण्यास आणि व्यक्तींना दहशतवादी म्हणून घोषित करण्यास सरकारला सक्षम करते, ज्यामुळे दहशतवादी नेटवर्कना अडथळा आणण्यासाठी वाढीव नजरकैदेत आणि मालमत्ता जप्त करण्याची परवानगी मिळते.
 - **राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA) कायदा, २००८:** दहशतवादाशी संबंधित गुन्ह्यांचा तपास करण्यासाठी, समन्वय वाढविण्यासाठी आणि जलद खटले चालवण्यासाठी राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्रासह NIA ची स्थापना केली.

- सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा (AFSPA): "अशांत भागात" सशस्त्र दलांना पूर्व कायदेशीर मंजूरीशिवाय दहशतवादी आणि बंडखोरांविरुद्ध कारवाई करण्यासाठी विशेष अधिकार प्रदान करते.
- राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा (NSA), १९८०: ज्या प्रकरणांमध्ये व्यक्ती राष्ट्रीय सुरक्षा किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्थेला धोका निर्माण करू शकतात अशा प्रकरणांमध्ये १२ महिन्यांपर्यंत प्रतिबंधात्मक नजरकैदेची तरतूद करते.
- मनी लाँड्रिंग प्रतिबंधक कायदा (PMLA), २००२: गुन्ह्यांमधून मिळणारे पैसे जप्त करून आणि FATF नियमांचे पालन करून आर्थिक पारदर्शकता लागू करून दहशतवाद्यांना वित्तपुरवठा लक्षित करते.
- **संस्थात्मक यंत्रणा**
 - राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA): राज्ये आणि सीमा ओलांडून दहशतवादी गुन्ह्यांचा केंद्रीकृत आणि विशेष तपास सुनिश्चित करणारी सर्वोच्च दहशतवादविरोधी चौकशी संस्था म्हणून काम करते.
 - राष्ट्रीय सुरक्षा रक्षक (NSG): दहशतवादविरोधी आणि ओलिस बचाव कार्यासाठी, विशेषतः शहरी दहशतवादी घटनांमध्ये, एक विशेष कमांडो दल म्हणून काम करते.
 - मल्टी-एजन्सी सेंटर (MAC): एक केंद्रीकृत गुप्तचर-सामायिकरण व्यासपीठ म्हणून काम करते जे विविध सुरक्षा आणि गुप्तचर संस्थांमध्ये कृतीयोग्य इनपुट समन्वयित करते.
 - राष्ट्रीय गुप्तचर ग्रिड (NATGRID): दहशतवादी कारवाया रोखण्यासाठी रिअल-टाइम देखरेख आणि भाकित विश्लेषणासाठी २० हून अधिक एजन्सीमधील डेटाबेस एकत्रित करते.
 - राज्य दहशतवाद विरोधी पथके (ATS): स्थानिक दहशतवादी धोके आणि स्लीपर सेल्सची चौकशी करण्यासाठी आणि त्यांच्यावर कारवाई करण्यासाठी राज्य पातळीवर कार्यरत समर्पित दहशतवाद विरोधी युनिट्स.
- **ऑपरेशनल आणि टॅक्निकल उपाय**
 - ऑपरेशन ऑल-आउट (J&K): लष्कर, CRPF आणि राज्य पोलिसांच्या संयुक्त ऑपरेशन्सद्वारे दहशतवाद्यांना पद्धतशीरपणे लक्ष्य करण्यासाठी आणि त्यांचा खात्मा करण्यासाठी सुरू केले.
 - सीमा व्यवस्थापन: नियंत्रण रेषेवर कुंपण घालणे, फ्लडलाईटिंग आणि सेन्सर्सचा वापर करणे यासारख्या उपक्रमांचा उद्देश सीमापार घुसखोरी आणि शस्त्रास्त्रांची तस्करी रोखणे आहे.
 - व्यापक एकात्मिक सीमा व्यवस्थापन प्रणाली (CIBMS): कठीण भूभागाच्या सीमा सुरक्षित करण्यासाठी थर्मल इमेजर्स, रडार आणि ड्रोन वापरून तंत्रज्ञान-चालित स्मार्ट कुंपण प्रणाली.
 - ड्रोन न्यूट्रलायझेशन सिस्टम: शस्त्रे आणि स्फोटके टाकण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या UAVs रोखण्यासाठी विकसित केले आहे, विशेषतः पंजाब आणि सीमावर्ती भागात.
- **राजनैतिक उपाययोजना**
 - जागतिक दहशतवादी यादी: मसूद अझहर (जैश-ए-मोहम्मदचा प्रमुख) याला जागतिक दहशतवादी म्हणून घोषित करण्यासाठी भारताने संयुक्त राष्ट्रांमध्ये यशस्वीरित्या प्रयत्न केले, ज्यामुळे त्याचा जागतिक प्रवेश आणि निधी मर्यादित झाला.
 - FATF सहभाग: पाकिस्तानसारख्या देशांनी अनुपालनासाठी प्रयत्न करण्यात भारताने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे आणि दहशतवादी वित्तपुरवठा प्रतिबंधित करण्यासाठी FATF यंत्रणेचा सक्रियपणे वापर केला आहे.
 - द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय सहकार्य: भारताने प्रत्यार्पण करारांवर स्वाक्षरी केली आहे, गुप्तचर माहिती सामायिकरण करार केले आहेत आणि जागतिक दहशतवादविरोधी भूमिका मजबूत करण्यासाठी SCO, Quad, INTERPOL आणि ASEAN सोबत काम केले आहे.
 - दहशतवादात पाकिस्तानची भूमिका अधोरेखित करणे: भारत गुन्हेगार राज्यांना राजनैतिकरित्या वेगळे करण्यासाठी UNGA सारख्या आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर राज्य-पुरस्कृत दहशतवादाचा मुद्दा सातत्याने उपस्थित करतो.
- **आर्थिक प्रतिकारक उपाययोजना**
 - बँक खाती गोठवणे: NIA आणि अंमलबजावणी संचालनालयाने नियुक्त दहशतवादी आणि आघाडीच्या संघटनांची मालमत्ता आणि खाती गोठवली आहेत.
 - हवाला आणि एफसीआर पर्यवेक्षण: अनौपचारिक पैशाच्या चॅनेल आणि एनजीओंवर देखरेख केल्याने हे सुनिश्चित होते की निधी दहशतवादाशी संबंधित क्रियाकलापांकडे वळवला जात नाही.
 - फिनसेन आणि एगमॉट गुपशी संबंध: भारत दहशतवादाशी संबंधित बेकायदेशीर आर्थिक प्रवाह शोधण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय आर्थिक गुप्तचर नेटवर्क वापरतो.
- **तांत्रिक आणि सायबर दहशतवादाला विरोध**
 - चेहऱ्याची ओळख आणि बायोमेट्रिक्स: संशयितांना ओळखण्यासाठी आणि इच्छित दहशतवाद्यांना प्रवेश रोखण्यासाठी वाहतूक केंद्रे आणि संवेदनशील ठिकाणी वापरले जाते.
 - बिग डेटा आणि पर्यवेक्षण साधने: NATGRID आणि CCTNS सारखी साधने गुन्हेगारी-दहशतवादी संबंध मॅप करण्यास मदत करतात आणि रिअल-टाइम निर्णय घेण्यास मदत करतात.
 - एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्मचे पर्यवेक्षण: डिजिटल भरती आणि कडूतावादाला अडथळा आणण्यासाठी सायबर एजन्सी टेलिग्राम आणि व्हॉट्सअॅप सारख्या प्लॅटफॉर्मवरील संशयास्पद क्रियाकलापांचा मागोवा घेतात.

● दहशतवादविरोधी नवीन सामान्य

- भारत प्रतिक्रियाशीलतेपासून सक्रिय भूमिकेकडे वळला आहे, ज्याचे उदाहरण बालाकोट (२०१९) आणि ऑपरेशन सिंदूर (२०२५) सारख्या अचूक हल्ल्यांद्वारे दिले गेले आहे. ड्रोन युद्ध, डिजिटल कट्टरतावाद आणि एकाकी लांडग्यांसारखे हल्ले यासारख्या उदयोन्मुख आव्हानांना एकात्मिक, तंत्रज्ञान-चालित आणि बुद्धिमत्ता-आधारित दृष्टिकोनांद्वारे तोंड दिले जात आहे.

विकासात्मक आणि सौम्य उपाय: हृदये आणि मन जिंकण्याचा दृष्टिकोन

हृदये आणि मनाचा दृष्टिकोन

● जम्मू आणि काश्मीरवरील लक्ष्य केंद्रीत करणे

- पंतप्रधान विकास पॅकेज झोजिला आणि झेड-मोरह सारखे बोगदे नेटवर्क, सुलभता आणि आर्थिक क्रियाकलाप सुधारतात.
- मिशन युथ आणि उडान योजना खोऱ्यातील तरुणांना रोजगार, कौशल्य आणि स्टार्टअप समर्थन प्रदान करते - आजपर्यंत ७०,००० हून अधिक लाभार्थी - आशा आणि आर्थिक स्वातंत्र्याचे मार्ग निर्माण करतात.
- सद्भावना मिशनमध्ये (विशेषतः सैन्याद्वारे) ग्रामीण आणि सीमावर्ती तरुणांना विश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि अतिरेकी सहानुभूती कमी करण्यासाठी शाळा, वैद्यकीय शिबिरे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण समाविष्ट आहे.

● कट्टरतावाद कमी करणे आणि समुदाय सहभाग

- महाराष्ट्राचे 'कट्टरतावाद कमी करणे मॉड्यूल' धोकादायक तरुणांना अतिरेकी विचारसरणीत अडकण्यापूर्वी त्यांना सामील करण्यासाठी मानसशास्त्रज्ञ, कुटुंब समुपदेशन आणि समुदाय नेत्यांचा वापर करते.
- केरळ पोलिसांचा कट्टरतावाद काउंटर सेल ऑनलाइन क्रियाकलापांवर लक्ष ठेवतो आणि सामाजिक कार्यकर्ते आणि धार्मिक मार्गदर्शकांचा वापर करून ध्वजांकित व्यक्तींवर हस्तक्षेप करतो.

● धार्मिक आणि सांस्कृतिक संपर्क

- सरकारे धार्मिक अतिरेकीपणाचा सामना करण्यासाठी मध्यममार्गी धर्मगुरूंना पाठिंबा देतात, आंतरधर्मीय संवाद आयोजित करतात आणि समावेशक अभ्यासक्रमांना प्रोत्साहन देतात.
- सामुदायिक पोलिसिंग आणि उत्तर प्रदेशात "आपका मित्र पोलिस" आणि जम्मू-काश्मीरमध्ये "जनता का सिपाही" सारखे उपक्रम पोलिस आणि अल्पसंख्याकांमधील मानसिक दरी भरून काढतात.

- विकास + प्रतिष्ठा + संवादाची ही रणनीती नाजूक प्रदेशांमध्ये आवश्यक आहे जिथे केवळ विचारसरणीच नव्हे तर परकेपणा अतिरेकीपणाला चालना देते. म्हणूनच हृदये आणि मन जिंकणे हा एक

सौम्य पर्याय नाही, तर भारताच्या दहशतवादविरोधी सिद्धांतातील एक धोरणात्मक अत्यावश्यकता आहे.

भारतातील दहशतवादविरोधी आव्हाने

● उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाचा वापर

- आव्हान: दहशतवादी गट नियोजन, भरती, प्रचार आणि वित्तपुरवठा करण्यासाठी ड्रोन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय), एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्म (उदा. टेलिग्राम, टीओआर) आणि क्रिप्टोकरन्सी यासारख्या प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहेत. २०२१ च्या जम्मू हवाई दलाच्या तळावरील ड्रोन हल्ल्याने मानवरहित हवाई प्रणाली (यूएएस) चा धोका अधोरेखित केला. महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधांना लक्ष्य करणारा सायबर दहशतवाद हा देखील वाढती चिंता आहे.
- परिणाम: या तंत्रज्ञानामुळे गुप्तता आणि विकेंद्रित ऑपरेशन्स सक्षम होतात, ज्यामुळे शोध आणि व्यत्यय गुंतागुंतीचा होतो. हवाला सारख्या अनौपचारिक आर्थिक नेटवर्कमुळे निधीचे मार्ग आणखी अस्पष्ट होतात.
- प्रतिसाद: संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या दहशतवादविरोधी समितीने २०२२ च्या दिल्ली घोषणेमध्ये तंत्रज्ञानाच्या गैरवापराला रोखण्यावर भर देण्यात आला आहे. भारताने सायबर सुरक्षा मजबूत करावी, ड्रोनविरोधी प्रणाली तैनात करावी आणि एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्मवर लक्ष ठेवण्यासाठी तंत्रज्ञान कंपन्यांशी सहयोग करावा.

● शहरी दहशत आणि स्लीपर सेल्स

- आव्हान: दिल्ली, मुंबई आणि बेंगळुरू सारख्या शहरी केंद्रांना त्यांच्या उच्च लोकसंख्येची घनता आणि आर्थिक महत्त्वामुळे वाढत्या प्रमाणात लक्ष्य केले जात आहे. स्लीपर सेल्स - समाजात अंतर्भूत असलेले गुप्त ऑपरेटिव्ह - एक गुप्त धोका निर्माण करतात, जे २०११ च्या मुंबई मालिकेतील स्फोटामध्ये दिसल्याप्रमाणे कमीत कमी चेतावणी देऊन हल्ले करण्यास सक्षम असतात. हे सेल्स अनेकदा शहरी लोकसंख्येमध्ये मिसळतात, गुप्ततेचा फायदा घेतात.
- परिणाम: शहरी दहशत आर्थिक केंद्रांना विस्कळीत करते, सार्वजनिक दहशत निर्माण करते आणि सुरक्षा संसाधनांवर ताण देते. स्लीपर सेल्सची कमी दृश्यमानता त्यांना सक्रिय होईपर्यंत शोधणे कठीण करते.
- प्रतिसाद: एआय-चालित चेहऱ्यावरील ओळख आणि सीसीटीव्ही नेटवर्कसह वाढलेले शहरी निरीक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रीय तपास संस्था (एनआयए) आणि स्थानिक कायदा अंमलबजावणी संस्थांमधील समुदाय पोलिसिंग आणि गुप्तचर माहिती सामायिकरण मजबूत केल्याने स्लीपर सेल्स लवकर ओळखण्यास आणि निष्क्रिय करण्यास मदत होऊ शकते.

● डीपफेक आणि एआय-व्युत्पन्न प्रचाराचा वापर

- आव्हान: रेझिस्टन्स फ्रंट (टीआरएफ) सह दहशतवादी गट डीपफेक व्हिडिओ आणि एआय-व्युत्पन्न सामग्रीचा वापर जातीय द्वेष भडकविण्यासाठी, तरुणांना भरती करण्यासाठी आणि भारतीय

राज्याला बदनाम करण्यासाठी करत आहेत. दहशतवाद्यांचे गौरव करणारे किंवा चुकीची माहिती पसरवणारे एआय-व्युत्पन्न प्रतिमा आणि व्हिडिओ विशेषतः सोशल मीडियावर कट्टरतावादाच्या प्रयत्नांना वाढवतात.

- **परिणाम:** डीपफेक संस्थांवरील जनतेचा विश्वास कमी करतात, सांप्रदायिक तणाव वाढवतात आणि दहशतवादी प्रचाराची पोहोच वाढवतात. त्यांच्या अत्याधुनिक स्वरूपामुळे पारंपारिक देखरेख प्रणालींसाठी शोध आव्हानात्मक बनतो.
- **प्रतिसाद:** डीपफेक ओळखण्यासाठी आणि चुकीची माहिती मोहिमांना तोंड देण्यासाठी भारताने एआय-आधारित शोध साधनांमध्ये गुंतवणूक करण्याची आवश्यकता आहे. अतिरेकी सामग्री काढून टाकण्यासाठी जनजागृती मोहिमा आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मसह भागीदारी आवश्यक आहे. आयसिसशी संलग्न असलेल्या व्हॉइस ऑफ हिंदसारख्या ऑनलाइन प्रचारावर लक्ष ठेवण्यासाठी एनआयएचे प्रयत्न एआय-जनरेटेड कंटेंटपर्यंत वाढले पाहिजेत.

● लोन वुल्फ आणि विकेंद्रित हल्ले

- **आव्हान:** जागतिक जिहादी प्रचाराने प्रेरित होऊन स्व-कंटकीकरण केलेले "लोन वुल्फ" हल्लेखोर आणि लहान पेशी वाढत आहेत. २०२२ च्या उदयपूरच्या शिरच्छेदन प्रकरणावरून हे स्पष्ट होते की कोणत्याही औपचारिक दहशतवादी संबंध नसलेल्या व्यक्ती कशा हल्ले करू शकतात.
- **परिणाम:** हे अप्रत्याशित हल्ले पारंपारिक गुप्तचर नेटवर्कपासून दूर जातात, कारण गुन्हेगार अनेकदा ऑनलाइन कट्टरपंथी बनवतात आणि स्वतंत्रपणे कार्य करतात.
- **प्रतिसाद:** समुदाय-आधारित कट्टरपंथी कार्यक्रमांसह अतिरेकी ऑनलाइन कंटेंटचे एआय-चालित निरीक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. एनआयएने सोशल मीडियावर कट्टरपंथी मार्गाचा मागोवा घेण्यास प्राधान्य दिले पाहिजे.

● क्रॉस-बॉर्डर आणि प्रॉक्सी टेररिझम

- **आव्हान:** लष्कर-ए-तैयबा (एलईटी) सारखे पाकिस्तानस्थित गट विशेषतः जम्मू आणि काश्मीरमध्ये सीमापार हल्ले करतात. राज्यकर्त्यांद्वारे समर्थित, प्रॉक्सी दहशतवाद, छिद्रयुक्त सीमा आणि भू-राजकीय तणावाचा फायदा घेतो.
- **परिणाम:** हे हल्ले प्रदेशांना अस्थिर करतात आणि सुरक्षा संसाधनांवर ताण आणतात, जसे की २०१९ च्या पुलवामा हल्ल्यात दिसून आले आहे.
- **प्रतिसाद:** भारताचे शून्य-सहिष्णुता धोरण, ज्यामध्ये सर्जिकल स्ट्राईक आणि जागतिक स्तरावर दहशतवादी गटांना (उदा. मसूद अझहरचे २०१९ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या यादीत) दहशतवादी गटांना घोषित करण्याचे राजनैतिक प्रयत्न समाविष्ट आहेत, चालू राहिले पाहिजे. प्रगत सीमा पाळत ठेवणे आणि फायनान्शियल अॅक्शन टास्क फोर्स (एफएटीएफ) द्वारे आंतरराष्ट्रीय सहकार्य महत्त्वाचे आहे.

● कट्टरतावाद आणि अंतर्गत सुरक्षेचे धोके

- **आव्हान:** अतिरेकी विचारसरणी (उदा. आयएसआयएस-प्रेरित मॉड्यूल), सांप्रदायिक तणाव आणि सामाजिक-आर्थिक असमानतेमुळे देशांतर्गत कट्टरतावाद वाढत आहे. शहरी आणि उपेक्षित समुदाय विशेषतः असुरक्षित आहेत.
- **परिणाम:** स्वदेशी दहशतवाद सामाजिक एकतेला धोका निर्माण करतो आणि कायदा अंमलबजावणीला अडचणीत आणतो, ज्यामुळे शहरी केंद्रांमध्ये धोके वाढतात.
- **प्रतिसाद:** समुदाय सहभाग, प्रति-कथा आणि सामाजिक-आर्थिक विकास कार्यक्रम आवश्यक आहेत. ISIS-प्रेरित गटांवरील NIA च्या कारवाईला राष्ट्रीय काउंटरिंग व्हायोलेंट एक्स्ट्रेमिझम (CVE) धोरणाद्वारे व्यापक समर्थनाची आवश्यकता आहे.

● भू-राजकीय बदल आणि प्रादेशिक अस्थिरता

- **आव्हान:** २०२१ मध्ये अफगाणिस्तानमध्ये तालिबानच्या ताब्यात गेल्याने अल-कायदा आणि IS-खोरासान सारख्या गटांना बळकटी मिळाली आहे, ज्यांचा भारतात प्रसार होण्याची शक्यता आहे. पाकिस्तान-आधारित गटांना चीनचा मूक पाठिंबा गुंतागुंत वाढवतो.
- **परिणाम:** आंतरराष्ट्रीय दहशतवादाचे धोके वाढतात आणि भू-राजकीय विभाग जागतिक दहशतवादविरोधी सहकार्यात अडथळा आणतात.
- **प्रतिसाद:** भारताने अमेरिका, रशिया आणि इस्त्रायल सारख्या मित्र राष्ट्रांसोबत गुप्तचर देवाणघेवाण मजबूत केली पाहिजे आणि त्याचबरोबर संयुक्त राष्ट्रांच्या दहशतवादविरोधी चौकटींसाठी वकिली केली पाहिजे. आव्हाने असूनही सार्कद्वारे प्रादेशिक सहकार्य महत्त्वाचे आहे.

● कायदेशीर आणि धोरणात्मक त्रुटी

- **आव्हान:** बेकायदेशीर कारवाया (प्रतिबंध) कायदा (UAPA) एक मजबूत कायदेशीर चौकट प्रदान करतो, परंतु अंमलबजावणीतील अंतर, आंतर-एजन्सी समन्वय आणि दहशतवादाची व्याख्या करण्यावरील जागतिक सहमती प्रभावीतेला अडथळा आणते. आंतरराष्ट्रीय दहशतवादावरील रखडलेले व्यापक अधिवेशन (CCIT) या आव्हानांना प्रतिबिंबित करते.
- **परिणाम:** विसंगत अंमलबजावणी आणि खटल्यातील विलंब प्रतिबंधक शक्ती कमकुवत करतात, तर कठोर कायदे समुदायांना वेगळे करण्याचा धोका पत्करतात.
- **प्रतिसाद:** NIA, इंटेलिजेंस ब्युरो (IB) आणि राज्य पोलिसांमधील समन्वय सुव्यवस्थित करणे, न्यायालयीन क्षमता-निर्मितीसह, आवश्यक आहे. भारताने जागतिक स्तरावर CCIT साठी प्रयत्न करत राहिले पाहिजेत.

भारतातील दहशतवादविरोधी कारवाईसाठी पुढील मार्ग

- गुप्तचर एकात्मता आणि आंतर-एजन्सी समन्वय मजबूत करणे

- NATGRID च्या पूर्ण कार्यान्विततेद्वारे रिअल-टाइम गुप्तचर सामायिकरण संस्थात्मक करणे, राज्य पोलिस, IB, NIA आणि इतर भागधारकांना जोडणे.
- प्रशिक्षित कर्मचारी आणि रिअल-टाइम डेटा प्रवेशासह राज्य आणि जिल्हा स्तरावर बहु-एजन्सी केंद्रांना (MACs) सक्षम करणे.
- **कायदेशीर व्यवस्थेत सुधारणे**
 - UAPA आणि NSA सारख्या कायद्यांमध्ये न्यायालयीन देखरेख आणि सुरक्षा उपाय सुनिश्चित करा जेणेकरून त्यांचे प्रतिबंधात्मक मूल्य टिकवून ठेवता येईल.
 - दहशतवादाशी संबंधित प्रकरणांमध्ये जलद खटला आणि दोषसिद्धीसाठी दीर्घकाळ प्रलंबित दहशतवादविरोधी न्यायालयीन सुधारणांना गती देणे.
- **तंत्रज्ञान-चालित पाळत ठेवणे आणि भविष्यसूचक पोलिसिंग**
 - दहशतवाद्यांच्या संशयितांचे प्रोफाइलिंग करण्यासाठी आणि डिजिटल परिसंस्थांचे निरीक्षण करण्यासाठी AI, बिग डेटा आणि चेहऱ्याची ओळख वापरणे.
 - CCTNS (गुन्हा आणि गुन्हेगारी ट्रॅकिंग नेटवर्क सिस्टम) चा वापर वाढवा आणि ते NATGRID, FCRA रेकॉर्ड आणि कस्टम इंटेलिजेंसशी जोडणे.
- **कट्टरतावाद आणि ऑनलाइन अतिरेकीवादाचा प्रतिकार करणे**
 - केरळ आणि महाराष्ट्र मॉडेलसप्रमाणेच सर्व राज्यांमध्ये समर्पित कट्टरतावाद विरोधी सेल स्थापन करणे.
 - विश्वासाह प्रति-कथनांसह अतिरेकी सामग्री ध्वजांकित करण्यासाठी, काढून टाकण्यासाठी आणि त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मसह सहयोग करणे.
 - सामाजिक लवचिकता निर्माण करण्यासाठी असुरक्षित प्रदेशांमध्ये डिजिटल साक्षरता आणि जागरूकता वाढवणे.
- **सीमा सुरक्षा आधुनिकीकरण**
 - सीआयबीएमएस (कॉम्प्रिहेन्सिव्ह इंटीग्रेटेड बॉर्डर मॅनेजमेंट सिस्टम) अंतर्गत छिद्रयुक्त सीमा ओलांडून, विशेषतः पंजाब, जम्मू आणि काश्मीर आणि ईशान्य भागात स्मार्ट कुंपण पूर्ण करणे.
 - रिअल-टाइम जीपीएस ट्रॅकिंग आणि ड्रोन देखरेखीसह सीमावर्ती भागात बीएसएफ, आसाम रायफल्स, आयटीबीपी आणि राज्य पोलिसांमधील समन्वय सुधारणे.
- **राज्यांवर जबाबदारी सोपवणे**
 - आर्थिक, फॉरेन्सिक आणि सायबर क्राइम क्षमतांसह राज्य एटीएस युनिट्स मजबूत करणे.
 - विशेषतः बिहार-झारखंड, आसाम-पश्चिम बंगाल आणि दिल्ली-उत्तर प्रदेश सारख्या कॉरिडॉर झोनमध्ये आंतर-राज्य समन्वय यंत्रणेला प्रोत्साहन देणे.
- **सामुदायिक सहभाग आणि समावेशक विकास**

- नागरी कृती कार्यक्रम आणि सद्भावना मोहिमांना वाढवून "हृदय आणि मन" दृष्टिकोन अधिक मजबूत करणे.
- दहशतवादग्रस्त जिल्ह्यांमध्ये शिक्षण, कौशल्य विकास, आर्थिक समावेशन आणि उद्योजकतेमध्ये गुंतवणूक करणे (उदा., EMRS, PMEGP, NRLM द्वारे).
- विश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि तरुणांना कट्टरपंथीयतेपासून दूर करण्यासाठी नागरी समाज आणि धार्मिक नेत्यांच्या भागीदारीला प्रोत्साहन देणे.
- **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि मुत्सद्देगिरी**
 - दहशतवाद्यांना वित्तपुरवठा आणि सुरक्षित आश्रयस्थानांविरुद्ध जागतिक युती तयार करण्यासाठी FATF, INTERPOL, UNCTC, SCO आणि Quad सारख्या बहुपक्षीय प्लॅटफॉर्मचा वापर करणे.
 - प्रत्यार्पण, गुप्तचर माहिती सामायिकरण आणि कायदेशीर सहाय्य यावरील द्विपक्षीय करारांचा विस्तार करा—विशेषतः बांगलादेश, म्यानमार आणि नेपाळ सारख्या शेजारील देशांसोबत.

मूल्यवर्धन

कीवर्ड्स: बाह्य राज्य घटक, राज्याबाहेरील घटक, सीमापार दहशतवाद, सायबर हेरगिरी, कट्टरतावाद, प्रॉक्सी युद्ध, चुकीची माहिती देणारी मोहीम, नार्को-दहशतवाद, धार्मिक अतिरेकीवाद, अंतर्गत सुरक्षा, स्लीपर सेल, हायब्रिड दहशतवादी, ड्रोन धोके, आर्थिक देखरेख, कट्टरतावादविरोधी, सीमा व्यवस्थापन, सायबर सुरक्षा, दहशतवादाला वित्तपुरवठा, गुप्तचर माहिती सामायिकरण, समुदाय सहभाग.

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. प्रॉक्सी युद्ध आणि सायबर ऑपरेशन्सद्वारे बाह्य राज्य घटक भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला कसा धोका निर्माण करतात ते तपासा.

प्रश्न २. भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला अस्थिर करण्यात गैर-राज्य घटकांच्या भूमिकेवर चर्चा करा. त्यांच्या पद्धती राज्याबाहेरील घटकांपेक्षा कशा वेगळ्या आहेत?

प्रश्न ३. बाह्य राज्याबाहेरील घटकांकडून निर्माण होणाऱ्या धोक्यांना तोंड देण्यासाठी भारताच्या धोरण आणि संस्थात्मक चौकटीचे टीकात्मक परीक्षण करा.

प्रश्न ४. "भारतातील दहशतवाद विकासात्मकतेपेक्षा भू-राजकीय आहे." जम्मू आणि काश्मीर आणि अलीकडील दहशतवादी ट्रेडच्या संदर्भात चर्चा करा.

प्रश्न ५. एकाकी आणि तंत्रज्ञानावर आधारित दहशतवादी युक्त्या भारताच्या दहशतवादविरोधी धोरणात कशा गुंतागुंतीच्या ठरल्या आहेत? प्रभावी उपाययोजना सुचवा.

बातम्यांमध्ये/ वर्तमानपत्रातील अधिकची माहिती

● चीनचा ईशान्य भारतातील बंडखोरांना कथित पाठिंबा

○ अलीकडेच, ईशान्य भारतातील उल्फा-१ सारख्या बंडखोर गटांना चीन गुप्तपणे पाठिंबा देत आहे, आर्थिक मदत आणि अभयारण्ये पुरवत आहे, फुटीरतावादी चळवळींना खतपाणी घालत आहे आणि अंतर्गत सुरक्षेला सतत धोका निर्माण करत आहे असे वृत्त समोर आले आहे.

● काश्मीरमधील बंडखोरीला खतपाणी घालणारे गैर-राज्य घटक

○ अलीकडेच, लष्कर-ए-तैयबा आणि त्याची आघाडी, टीआरएफ सारख्या गैर-राज्य घटकांना पहलगाम हल्ल्यात सहभागी करण्यात आले होते, ज्यामध्ये पाकिस्तानमध्ये प्रशिक्षण घेतलेला स्थानिक दहशतवादी आदिल ठोकर, परदेशी दहशतवाद्यांना मदत करत होता, ज्यामुळे काश्मीरमध्ये बंडखोरी टिकवून ठेवण्यासाठी बाह्य गैर-राज्य नेटवर्क अविकसिततेचा कसा फायदा घेतात हे उघड झाले आहे.

● बांगलादेशकडून जातीय तणावाला चिथावणी

○ अलीकडेच, एका निवृत्त बांगलादेशी जनरलच्या चिथावणीखोर वक्तव्यातून ईशान्य भारतातील अशांतता निर्माण करण्यासाठी चीनशी हातमिळवणी करण्याचा सल्ला देण्यात आला आहे, ज्यामुळे जातीय तणाव वाढतो आणि भारताच्या अंतर्गत स्थिरतेला आव्हान दिले जाते.

● बंडखोरीला खतपाणी घालणारे गैर-राज्य घटक

○ अलीकडेच, संशयास्पद स्वयंसेवी संस्था आणि आयसिस सारख्या अतिरेकी गटांसह गैर-राज्य घटक, डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे ईशान्य भारतातील तरुणांना कट्टरपंथी बनवत असल्याचे वृत्त आहे, ज्यामुळे अंतर्गत सुरक्षा धोक्यात वाढ होत आहे.

● ईशान्येला अस्थिर करणाऱ्या ड्रग्स तस्करांशी संपर्क

○ अलीकडेच, गोल्डन ट्रॅंगल सिंडिकेटशी संबंधित गैर-राज्य घटक ईशान्य भारतातून ड्रग्स तस्करीत अडकले आहेत, सामाजिक स्थिरता बिघडवत आहेत आणि बंडखोर कारवायांना निधी देत आहेत.

संक्षिप्त रूप

INFILTRATE

- बाह्य धोके आणि अंतर्गत असुरक्षितता दोन्ही कव्हर करण्यासाठी याचा वापर करा:
- **I** – वैचारिक युद्ध (प्रचाराद्वारे कट्टरतावाद, सायबर जिहादी सामग्री)
- **N** – अंमली पदार्थ आणि अंमली पदार्थ व्यापार (अतिरेकी कारवायांना निधी देणे)
- **F** – बनावट चलन परिसंचरण (आर्थिक अस्थिरता)

- **I** – बेकायदेशीर स्थलांतर (लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन, ओळख संकट)
- **L** – स्थानिक बंडखोरांशी संबंध (नक्षलवादी/दहशतवाद्यांना परकीय पाठिंबा)
- **T** – दहशतवाद प्रायोजकत्व (सीमापार दहशतवाद, प्रशिक्षण शिबिरे)
- **R** – दूरस्थ सायबर हल्ले (महत्वाच्या पायाभूत सुविधांचा व्यत्यय)
- **A** – शस्त्रास्त्र तस्करी (स्थानिक अतिरेकी गटांना वाढवलेला अग्निशक्ति)
- **T** – आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी सिंडिकेट (संघटित गुन्हेगारी नेटवर्क)
- **E** – हेरगिरी क्रियाकलाप (जासूसी, माहिती युद्ध)

DEFEND

उपाय आधारित

- **D** – राजनैतिक सहभाग (द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय सहकार्य)
- **E** – वर्धित गुप्तचर सामायिकरण
- **F** – मजबूत सीमा व्यवस्थापन
- **E** – प्रभावी सायबर सुरक्षा चौकटी
- **N** – राष्ट्रीय दहशतवाद विरोधी धोरण
- **D** – कट्टरतावादमुक्ती आणि जागरूकता कार्यक्रम

काही तयार प्रस्तावना आणि निष्कर्ष

प्रस्तावना:

● कोट-आधारित/उद्घोषणात्मक:

○ “माझ्या शत्रूचा शत्रू माझा मित्र आहे” — ही म्हण अनेकदा बाह्य घटकांकडून गुप्त पाठिंबा मिळवते, ज्यामुळे अंतर्गत दोष रेषा राष्ट्रीय सुरक्षेच्या धोक्यात बदलतात.

● भू-राजकीय दृष्टीकोन:

○ भारताची अंतर्गत सुरक्षा सीमापार प्रभावांमुळे वाढत्या प्रमाणात आकार घेत आहे—मग ती पाकिस्तानकडून राज्य-पुरस्कृत दहशतवाद असो किंवा अज्ञात गैर-राज्य घटकांकडून सायबर युद्ध असो.

● समकालीन संदर्भ:

○ बाह्य एजन्सींकडून दहशतवादाला वित्तपुरवठा करण्यापासून ते डिजिटल प्रचाराद्वारे कट्टरतावादापर्यंत, भारताला राज्य आणि गैर-राज्य घटकांकडून निर्माण होणाऱ्या संकरित धोक्यांच्या नवीन लाटेचा सामना करावा लागत आहे.

● विषय:

○ आज दहशतवाद ही स्थानिक समस्या राहिलेली नाही. बाह्य राज्य आणि गैर-राज्य घटक भारताच्या अंतर्गत सुरक्षा रचनेला अस्थिर

करण्यासाठी वांशिक, धार्मिक आणि राजकीय विभाजनांचा फायदा घेतात.

● निर्वासित संकट

निष्कर्ष:

● संतुलित दृष्टीकोन:

- या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी मजबूत राजनयिकता, प्रति-गुप्तचर, सायबर तयारी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यांचे मिश्रण आवश्यक आहे.

● कोट-आधारित/उद्धोषणात्मक:

“शाश्वत दक्षता ही स्वातंत्र्याची किंमत आहे.” – थॉमस जेफरसन.

- जागतिकीकरण झालेल्या जगात, भारताने दहशतवाद आणि अशांतता निर्यात करणाऱ्यांविरुद्ध सतत जागरूक राहिले पाहिजे.

● धोरणात्मक दृष्टीकोन:

- सीमा व्यवस्थापन, गुप्तचर माहिती सामायिकरण आणि सायबर सुरक्षा मजबूत करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. बाह्य घटक ज्या देशांतर्गत असुरक्षिततेचा फायदा घेतात त्यांना संबोधित करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे.

● उपाय-केंद्रित:

- विरोधी राज्यांना राजनैतिकरित्या वेगळे करणे आणि जागतिक सहकार्याद्वारे गैर-राज्य दहशतवादी नेटवर्क नष्ट करणे ही भारताची दुहेरी रणनीती असली पाहिजे.

राज्यकर्त्यांशी संबंधित अंतर्गत सुरक्षा धोके.

शीर्षक	उपशीर्षके
राजकीय धोके	<ul style="list-style-type: none"> ● सार्वभौमत्वाला बाधा आणतात ● प्रॉक्सी युद्धे ● बंडखोरी ● अस्थिर शासन
सामाजिक धोके	<ul style="list-style-type: none"> ● मानवी हक्कांचे उल्लंघन ● कट्टरतावाद ● दहशतवादाला पाठिंबा
आर्थिक धोके	<ul style="list-style-type: none"> ● संसाधनांचे शोषण ● व्यापार युद्धे ● पर्यटनाचा ऱ्हास
तंत्रज्ञानाचे धोके	<ul style="list-style-type: none"> ● सायबर असुरक्षितता/हेरगिरी ● अणु स्पर्धा ● डेटा धोके
भौगोलिक धोके	<ul style="list-style-type: none"> ● सीमा तणाव ● प्रादेशिक विस्तार

अभ्यासक्रमात नेव्हिगेट करणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

संघटित गुन्हांचे दहशतवादाशी संबंध

- संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाच्या संकल्पनेचा अर्थ
- संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद एकमेकांवर कसा परिणाम करतात
- दहशतवाद आणि संघटित गुन्हेगारी नियंत्रित करण्यातील आव्हाने
- उपाय

UPSC मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
देशभरात नार्को-दहशतवाद एक गंभीर धोका म्हणून कसा उदयास आला आहे ते स्पष्ट करा. नार्को-दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी योग्य उपाययोजना सुचवा. (२०२४)	नार्को-दहशतवाद + प्रतिउपाय	नार्को-दहशतवादाचा धोका स्पष्ट करा आणि प्रतिउपाय सुचवा
संघटित गुन्हांच्या प्रकारांवर चर्चा करा. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवादी आणि संघटित गुन्हेगारी यांच्यातील संबंधांचे वर्णन करा. (२०२२)	संघटित गुन्हे + दहशतवाद संबंध	संघटित गुन्हेगारीचे प्रकार आणि त्यांचे दहशतवादी संबंध वर्णन करा.
दहशतवादाची गुंतागुंत आणि तीव्रता, त्याची कारणे, संबंध आणि घृणास्पद संबंध यांचे विश्लेषण करा. तसेच दहशतवादाचे उच्चाटन करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा. (२०२१)	दहशतवाद + व्यापक विश्लेषण	दहशतवादाची कारणे, संबंधांचे विश्लेषण करा आणि निर्मूलन उपाय सुचवा.
अफू उत्पादक प्रमुख राज्यांशी भारताच्या जवळीकतेमुळे सुरक्षा बिघडली आहे. अंमली पदार्थांची तस्करी आणि बंदुकीची चोरी, मनी लाँड्रिंग, मानवी तस्करी यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा. प्रतिउपाय सुचवा. (२०१८)	बेकायदेशीर व्यापार + राष्ट्रीय सुरक्षा	अंमली पदार्थांच्या व्यापार आणि इतर गुन्हांमधील संबंध स्पष्ट करा; प्रतिउपाय सुचवा.
दहशतवादाविरुद्ध कारवाईसाठी 'हॉट पर्स्युट' आणि 'सर्जिकल स्ट्राइक' वापरले जातात. अशा कृतींच्या धोरणात्मक परिणामांवर चर्चा करा. (२०१६)	रणनीतिक ऑपरेशन्स + प्रभाव	हॉट पर्स्युट आणि सर्जिकल स्ट्राइकचे धोरणात्मक महत्त्व यावर चर्चा करा.
दहशतवाद एक स्पर्धात्मक उद्योग म्हणून उदयास येत आहे. विश्लेषण करा. (२०१६)	दहशतवाद + ट्रेंड विश्लेषण	दहशतवाद उद्योगासारखे कसे कार्य करतो आणि त्याचे परिणाम कसे होतात याचे विश्लेषण करा.

परिचय

- संघटित गुन्हेगारी म्हणजे मोठ्या प्रमाणात बेकायदेशीर कृत्यांमध्ये गुंतलेले संरचित गट, अनेकदा आर्थिक फायदा आणि राजकीय प्रभाव मिळविण्यासाठी हिंसाचार, भ्रष्टाचार आणि धमकीचा वापर करतात.
- भारतात, संघटित गुन्हेगारी दहशतवादाला निधी देऊन, कायदा आणि सुव्यवस्था बिघडवून आणि कायदेशीर संस्थांमध्ये घुसखोरी करून अंतर्गत सुरक्षेला गंभीर धोका निर्माण करते.
- अंमली पदार्थांची तस्करी, शस्त्रास्त्रांची तस्करी, मानवी तस्करी, बनावट चलनांचे परिसंचरण आणि अंडरवर्ल्ड सिंडिकेट्स यासारख्या क्रियाकलापांमध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंध असतात आणि बहुतेकदा दहशतवादी नेटवर्कशी ओव्हरलॅप होतात, ज्यामुळे संघटित गुन्हेगारी एक जटिल आणि विकसित होणारी अंतर्गत सुरक्षा आव्हान बनते.

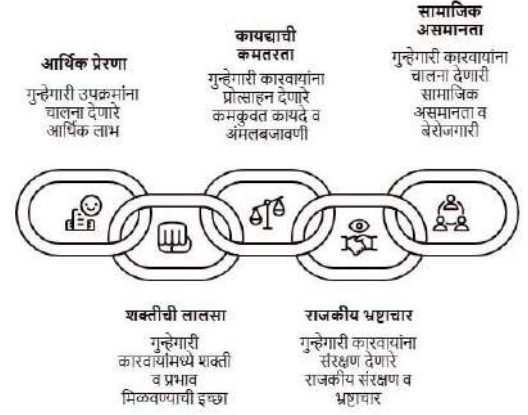
संघटित गुन्हेगारीची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- संरचित पदानुक्रम:** संघटित गुन्हेगारी एका सु-परिभाषित कमांड साखळीद्वारे चालते, बहुतेकदा शीर्षस्थानी एक नेता असतो आणि अनेक कार्यकर्ते विशिष्ट भूमिका (वित्तपुरवठा, रसद, अंमलबजावणी इ.) हाताळतात.
- सातत्य आणि टिकाऊपणा:** तुरळक गुन्हेगारी कृत्यांपेक्षा, संघटित गुन्हेगारी पद्धतशीर आणि सतत असते, बहुतेकदा दशके किंवा पिढ्या चालते.
- नफा मिळवून बेकायदेशीरपणा:** मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे ड्रग्स तस्करी, खंडणी, जुगार आणि तस्करी यासारख्या सततच्या बेकायदेशीर क्रियाकलापांद्वारे नफा मिळवणे.
- हिंसाचार आणि धमकीचा वापर:** प्रतिस्पर्धांना संपवण्यासाठी, साक्षीदारांना गप्प करण्यासाठी किंवा नागरिक किंवा अधिकाऱ्यांकडून अनुपालन करण्यास भाग पाडण्यासाठी हिंसाचाराचा वापर धोरणात्मक पद्धतीने केला जातो.
- भ्रष्टाचार आणि घुसखोरी:** शिक्षेपासून वाचण्यासाठी किंवा फायदा मिळवण्यासाठी कायदा अंमलबजावणी, न्यायपालिका आणि राजकीय कलाकारांना लाच देऊन किंवा ब्लॅकमेल करून संघटित गुन्हेगारी फोफावते.
- जागतिक आणि आंतरराष्ट्रीय नेटवर्क:** अनेक गुन्हेगारी सिंडिकेट सीमा ओलांडून काम करतात, अंमली पदार्थ, शस्त्रे आणि सायबर गुन्हांचा व्यवहार करतात, बहुतेकदा परदेशी संस्थांशी समन्वय साधतात.
- समांतर अर्थव्यवस्थेची निर्मिती:** यामुळे अनेकदा काळा पैसा आणि हवाला नेटवर्क तयार होतात, जे औपचारिक आर्थिक व्यवस्था अस्थिर करते.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर:** देखरेख आणि कायद्याची अंमलबजावणी टाळण्यासाठी एन्क्रिप्टेड कम्युनिकेशन, डार्क वेब आणि

क्रिप्टो व्यवहारांचा वाढता वापर.

- सामाजिक नियंत्रण आणि ओळख नेटवर्क:** काही प्रदेशांमध्ये, ते रोजगार, संरक्षण किंवा न्याय प्रदान करून एक आधार तयार करतात— विशेषतः जिथे राज्याची उपस्थिती कमकुवत असते.

सुनियोजित गुन्हेगारीचे आधार

भारतात संघटित गुन्हांचे प्रकार

- अंमली पदार्थांची तस्करी**
 - यामध्ये मोठ्या प्रमाणात अंमली पदार्थांचे उत्पादन, वाहतूक आणि विक्री समाविष्ट आहे, बहुतेकदा आंतरराष्ट्रीय संबंधांसह आणि दहशतवाद आणि बंडखोरीला निधी पुरवणे समाविष्ट आहे.
 - उदाहरण: गोल्डन क्रेसेंट आणि गोल्डन ट्रॅंगल मार्ग भारतात ड्रग्स पाठवतात. २०२३ मध्ये, गुजरातच्या किनाऱ्यावरून सागरी तस्करी प्रकरणात २५,००० कोटी रुपयांचे हेराईन जप्त करण्यात आले.
- शस्त्रास्त्रांची तस्करी**
 - बंदुकांचा बेकायदेशीर व्यापार दहशतवाद, संघटित टोळ्या आणि बंडखोरांना चालना देतो, विशेषतः सीमा आणि संघर्षग्रस्त प्रदेशांमध्ये.
 - उदाहरण: म्यानमार आणि चीनमधून अत्याधुनिक शस्त्रे भारतात तस्करी केली जातात आणि ईशान्येकडील NSCN आणि PLA सारख्या बंडखोर गटांना पुरवली जातात.
- मानवी तस्करी**
 - संघटित नेटवर्क असुरक्षित लोकसंख्येचे शोषण करून त्यांना जबरदस्तीने मजुरी, लैंगिक शोषण किंवा बेकायदेशीर दत्तक आणि अवयव व्यापारासाठी तस्करी करतात.
 - उदाहरण: भारत-नेपाळ-बांगलादेश कॉरिडॉर हा दिल्ली आणि मुंबईसारख्या महानगरांमध्ये महिला आणि अल्पवयीन मुलांची तस्करी करण्याचे केंद्र आहे.
- सायबर गुन्हे**
 - समन्वित सायबर गुन्हेगारी कारवायांमध्ये ऑनलाइन फसवणूक, फिशिंग, रॅन्समवेअर हल्ले आणि सीमापार लिकेजसह ओळख चोरी यांचा समावेश आहे.
 - उदाहरण: झारखंडमधील जामतारा फिशिंग टोळ्या बँक

अधिकान्यांची नक्कल करून संघटित घोटाले करत आहेत आणि डिजिटल पद्धतीने कोट्यवधींची लूट करत आहेत.

● मनी लाँडरिंग

- कायदेशीर दिसण्यासाठी आणि तपासणीपासून वाचण्यासाठी बेकायदेशीरपणे कमावलेले पैसे शेल कंपनी, हवाला किंवा स्तरित गुंतवणुकीद्वारे पाठवले जातात.
- उदाहरण: ईडीने उघड केलेल्या हवाला नेटवर्कने दाऊद इब्राहिमशी संबंधित लाँडरिंग ऑपरेशन्स आणि अतिरेकी संघटनांना वित्तपुरवठा केल्याचे उघड केले आहे.

● बेकायदेशीर जुगार आणि सट्टेबाजी

- बेटिंग सिंडिकेट खेळ, निवडणुका आणि स्थानिक खेळांमध्ये फेरफार करतात जेणेकरून काळा पैसा निर्माण करणारे उच्च-स्तरीय जुगार ऑपरेशन्स चालवता येतील.
- उदाहरण: २०१३ च्या आयपीएल स्पॉट-फिक्सिंग प्रकरणात दुबईस्थित अंडरवर्ल्ड हँडलर्सशी संबंध असलेल्या बेटिंग रिंग उघडकीस आल्या.

● बनावटीकरण (चलन आणि उत्पादने)

- बनावट चलने आणि बनावट वस्तू अर्थव्यवस्थेला हानी पोहोचवतात, गुन्हेगारी कारवायांना निधी देतात आणि आरोग्याला धोका निर्माण करतात.
- उदाहरण: पाकिस्तानमधून बनावट भारतीय चलनी नोटा (FICN) अनेकदा नेपाळ आणि बांगलादेशमार्गे भारतात आणल्या जातात, ज्यामुळे सीमावर्ती राज्यांना लक्ष्य केले जाते.

● पर्यावरणीय गुन्हे (उदा. वन्यजीव तस्करी)

- गुन्हेगारी कार्टेल लुप्तप्राय प्रजाती, वन उत्पादने आणि खनिजांच्या बेकायदेशीर व्यापारात गुंतलेले असतात, ज्यामुळे जैवविविधता आणि राष्ट्रीय संसाधनांना धोका निर्माण होतो.
- उदाहरण: आसाममधील गेंड्यांच्या शिंगांच्या तस्करीचे नेटवर्क आणि आंध्र प्रदेशातील लाल चंदनाचे लाकूड माफिया हे प्रमुख पर्यावरणीय गुन्हेगारी सिंडिकेट आहेत.

संघटित गुन्हांची कारणे आणि योगदान देणारे घटक आर्थिक घटक

● गरिबी आणि असमानता

- जेव्हा लोक खूप गरीब असतात किंवा श्रीमंत आणि गरीब यांच्यात मोठी दरी पाहतात तेव्हा त्यांना हताश वाटू शकते. जर त्यांना पैसे कमवण्याचे कायदेशीर मार्ग सापडले नाहीत, तर काही जण गुन्हेगारीकडे वळतात. संघटित गुन्हेगारी गट त्यांना पैसे कमवण्याचा मार्ग देतात, जरी ते बेकायदेशीर असले तरीही.
- उदाहरण: कल्पना करा की एका गरीब परिसरातील एका तरुणाला शिक्षण परवडत नाही किंवा नोकरी मिळू शकत नाही. स्थानिक टोळी त्यांना ड्रग्स विकण्यासाठी त्वरित पैसे देऊ शकते, जे गरिबीतून बाहेर

पडण्याचा एक सोपा मार्ग वाटतो.

- ते का महत्त्वाचे आहे: गरिबी निराशेची भावना निर्माण करते आणि गुन्हेगारी गट त्याचा फायदा घेतात.

● बेरोजगारी

- जर नोकऱ्या नसतील, विशेषतः तरुणांसाठी, तर त्यांना वाटेल की त्यांच्याकडे पर्याय नाहीत. संघटित गुन्हेगारी गट या बेरोजगार व्यक्तींना भरती करतात, त्यांना पैसे आणि उद्देशाची भावना देण्याचे आश्वासन देतात.
- उदाहरण: ज्या शहरात कारखाने बंद पडले आहेत, तिथे नोकरी नसलेला तरुण उदरनिर्वाहासाठी तस्करीच्या टोळीत सामील होऊ शकतो.
- ते का महत्त्वाचे आहे: नोकऱ्यांशिवाय, लोक बेकायदेशीर कामाला "हो" म्हणण्याची शक्यता जास्त असते.

● बेकायदेशीर वस्तू/सेवांची मागणी

- लोकांना ड्रग्स, बनावट डिझायनर कपडे किंवा अगदी मानवी तस्करी सेवा यासारख्या बेकायदेशीर गोष्टी हव्या असतात. या गोष्टी पुरवण्यासाठी संघटित गुन्हेगारी गट अस्तित्वात असतात कारण ते त्यातून भरपूर पैसे कमवतात.
- उदाहरण: जर अनेक लोकांना बेकायदेशीर औषधे खरेदी करायची असतील, तर गुन्हेगारी गट ती मागणी पूर्ण करण्यासाठी ती विकतील, जसे एखादे दुकान लोकांना हवी असलेली उत्पादने विकते.
- हे का महत्त्वाचे आहे: जोपर्यंत लोकांना बेकायदेशीर गोष्टी हव्या असतात, तोपर्यंत गुन्हेगारी गट त्यांचा पुरवठा करत राहतील.

● नफ्याचा हेतू

- ड्रग्स किंवा शस्त्रे विकण्यासारख्या बेकायदेशीर कृतींमुळे मोठा नफा मिळू शकतो. संघटित गुन्हेगारी गट हे अशा व्यवसायांसारखे असतात जे या पैशाचा पाठलाग करतात, जरी त्यासाठी कायदा मोडवा लागला तरीही.
- उदाहरण: ड्रग्स कार्टेल कोकेनची तस्करी करून लाखो कमवू शकते, जे ते नियमित नोकरीत कमवू शकतील त्यापेक्षा कितीतरी जास्त आहे.
- ते का महत्त्वाचे आहे: श्रीमंत होण्याची संधी लोकांना या गटांना सुरुवात करण्यास किंवा सामील होण्यास लवकर आकर्षित करते.

सामाजिक घटक

● कमकुवत सामाजिक संरचना

- जेव्हा कुटुंबे, शाळा किंवा समुदाय मजबूत नसतात, तेव्हा लोकांना हरवलेले किंवा असमर्थित वाटू शकते. संघटित गुन्हेगारी गट "कुटुंब" सारखे कार्य करतात जे त्यांना आपलेपणाची भावना देते, जरी ते बेकायदेशीर हेतूसाठी असले तरीही.
- उदाहरण: ज्या किशोरवयीन मुलाचे पालक अनुपस्थित असतात आणि ज्याला शाळेची जोडलेले वाटत नाही तो एखाद्या टोळीत सामील होऊ शकतो कारण तो एक सहाय्यक गट वाटतो.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: मजबूत समुदायांशिवाय, लोक समर्थनासाठी गुन्हेगारी गटात सामील होण्याची शक्यता जास्त असते.

● सांस्कृतिक स्वीकृती

○ काही ठिकाणी, संघटित गुन्हेगारी "सामान्य" किंवा अगदी छान म्हणून पाहिली जाते. चित्रपट, संगीत किंवा स्थानिक परंपरा गुन्हेगारी गटांना आकर्षक बनवू शकतात, म्हणून लोक त्यांना वाईट मानत नाहीत.

○ उदाहरण: ज्या शहरात माफिया सुप्रसिद्ध आणि आदरणीय आहे, तेथे तरुण लोक त्यांचे कौतुक करू शकतात आणि सामील होऊ इच्छितात.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: जर समाज गुन्हेगारीला जोरदारपणे नाकारत नसेल, तर या गटांना वाढणे सोपे आहे.

● जातीय किंवा कुळ-आधारित नेटवर्क

○ काही गुन्हेगारी गट मजबूत कुटुंब किंवा सांस्कृतिक संबंधांभोवती बांधलेले असतात. हे संबंध गटाला एकनिष्ठ बनवतात आणि वेगळे करणे कठीण बनवतात कारण सदस्य एकमेकांवर खोलवर विश्वास ठेवतात.

○ उदाहरण: एकाच वांशिक समुदायातील लोकांपासून बनलेला गुन्हेगारी गट एकत्र काम करू शकतो कारण त्यांची भाषा, संस्कृती आणि विश्वास सामायिक आहे.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: या घट्ट विणलेल्या गटांना पोलिसांना घुसखोरी करणे किंवा थांबवणे कठीण आहे

राजकीय आणि संस्थात्मक घटक

● भ्रष्टाचार

○ जेव्हा पोलिस, न्यायाधीश किंवा सरकारी अधिकारी लाच घेतात किंवा गुन्हेगारांना मारहाण करतात.

○ उदाहरण: एखादा पोलिस अधिकारी ड्रग्ज कार्टेलकडून पैसे स्वीकारून त्यांची शिपमेंट तपासणीशिवाय शहरातून जाऊ देऊ शकतो.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: भ्रष्टाचारामुळे गुन्हेगारी गटांना पकडल्याशिवाय काम करणे सोपे होते.

● कमकुवत प्रशासन

○ जर एखाद्या देशाचे सरकार कमकुवत असेल किंवा त्यांचे नियंत्रण मजबूत नसेल, तर गुन्हेगारी गट ताब्यात घेऊ शकतात. जेव्हा पोलिसांकडे निधी कमी असतो, न्यायालये मंद असतात किंवा कायदे लागू केले जात नाहीत तेव्हा असे घडते.

○ उदाहरण: कमकुवत सरकार असलेल्या देशात, एक टोळी संपूर्ण शहरावर नियंत्रण ठेवू शकते कारण पोलिसांकडे त्यांना रोखण्यासाठी संसाधने नसतात.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: मजबूत सरकारशिवाय, गुन्हेगारांशी प्रभावीपणे लढण्यासाठी कोणीही नसते.

● राजकीय अस्थिरता

○ युद्धे, क्रांती किंवा राजकीय अराजकतेच्या वेळी, सरकारे गुन्हांवर

लक्ष केंद्रित करण्यास खूप व्यस्त असतात. गुन्हेगारी गट या अराजकतेचा फायदा घेत मजबूत होतात.

○ उदाहरण: गृहयुद्धादरम्यान, सरकार लक्ष विचलित असल्यामुळे तस्करी करणारा गट सीमा ओलांडून शस्त्रे हलवू शकतो.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: अराजकता गुन्हेगारी गटांना थांबण्याची भीती न बाळगता कृती करण्याचे स्वातंत्र्य देते.

● कायदेविषयक तफावत

○ जर कायदे कठोर किंवा अद्ययावत नसतील तर गुन्हेगारांना काम करणे सोपे होते. उदाहरणार्थ, सायबर गुन्हे किंवा मनी लाँडरिंगवरील कमकुवत कायदे गुन्हेगारांना अधिक गोष्टींपासून मुक्त करतात.

○ उदाहरण: जर एखाद्या देशात विशिष्ट प्रकारच्या ऑनलाइन फसवणुकीविरुद्ध कायदे नसतील तर सायबर गुन्हेगार शिक्षा न होता काम करू शकतात.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: जुने कायदे आधुनिक गुन्हांशी जुळवून घेऊ शकत नाहीत, ज्यामुळे गुन्हेगारांना फायदा होतो.

जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञान

● जागतिक व्यापार आणि गतिशीलता

○ आजचे जग व्यापार, प्रवास आणि शिपिंगने जोडलेले आहे. गुन्हेगारी गट ड्रग्ज, शस्त्रे किंवा अगदी लोक देशांतून इतरत्र नेण्यासाठी या जागतिक नेटवर्कचा वापर करतात.

○ उदाहरण: एखादा गुन्हेगार गट एका देशातून दुसऱ्या देशात जाणाऱ्या फळांच्या डब्यात ड्रग्ज लपवू शकतो.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: जागतिक कनेक्शनमुळे गुन्हेगारांना सीमा ओलांडून काम करणे सोपे होते.

● तंत्रज्ञान आणि सायबर गुन्हे

○ इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि एन्क्रिप्टेड ॲप्समुळे गुन्हेगारांना पकडले न जाता योजना आखता येतात आणि कृती करता येते. हॅकिंग किंवा ऑनलाइन घोटाळे यासारखे सायबर गुन्हे हे संघटित गुन्हांचा वाढता भाग आहे.

○ उदाहरण: एखादी टोळी चोरलेले क्रेडिट कार्ड नंबर विकण्यासाठी डार्क वेबचा वापर करू शकते किंवा गुप्त मेसेजिंग ॲप्स वापरून गुन्हाची योजना आखू शकते.

○ ते का महत्त्वाचे आहे: तंत्रज्ञान गुन्हेगारांना पोलिसांपासून लपण्यासाठी नवीन साधने आणि मार्ग देते.

● मनी लाँडरिंग

○ गुन्हेगारी गट बेकायदेशीर क्रियाकलापांमधून खूप पैसे कमवतात, परंतु त्यांना ते "साफ" करावे लागते जेणेकरून ते कायदेशीर वाटेल. ते त्यांचे पैसे लपविण्यासाठी जागतिक बँका किंवा व्यवसायांचा वापर करतात.

○ उदाहरण: एक गुन्हेगारी बॉस रेस्टॉरंट खरेदी करू शकतो आणि त्यांचे बेकायदेशीर पैसे अन्न विकून येतात असे भासवू शकतो.

- हे का महत्त्वाचे आहे: मनी लाँडरिंगमुळे गुन्हेगारांना पकडले न जाता त्यांचा नफा वापरता येतो.

ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक घटक

- **ऐतिहासिक उदाहरणे**
 - काही गुन्हेगारी गट दीर्घकाळापासून अस्तित्वात आहेत, जसे की दशके किंवा अगदी शतकांपूर्वी सुरू झालेले माफिया. त्यांची खोलवरची मुळे त्यांना थांबवणे कठीण करतात.
 - उदाहरण: इटालियन माफिया एका शतकाहून अधिक काळापासून अस्तित्वात आहेत, परंपरा आणि नेटवर्क पिढ्यानपिढ्या चालत आले आहेत.
 - ते का महत्त्वाचे आहे: दीर्घकालीन गट सुसंघटित आहेत आणि त्यांचे मजबूत संबंध आहेत.
- **सांस्कृतिक नियम**
 - काही ठिकाणी, लोक सरकार किंवा पोलिसांवर विश्वास ठेवत नाहीत, म्हणून ते मदतीसाठी किंवा संरक्षणासाठी गुन्हेगारी गटांकडे वळतात. यामुळे त्या समुदायांमध्ये गुन्हेगारी गट शक्तिशाली बनतात.
 - उदाहरण: ज्या गावात पोलिस भ्रष्ट म्हणून पाहिले जातात, तेथे लोक स्थानिक टोळीच्या नेत्याला वाद सोडवण्यास सांगू शकतात.
 - ते का महत्त्वाचे आहे: जेव्हा गुन्हेगारी गटांवर अधिकाऱ्यांपेक्षा जास्त विश्वास ठेवला जातो तेव्हा त्यांना सत्ता मिळते.

भौगोलिक घटक

- **धोरणात्मक स्थाने**
 - सीमा, बंदरे किंवा प्रमुख व्यापार मार्गांजवळील ठिकाणे तस्करीसाठी परिपूर्ण आहेत कारण त्यातून वस्तू आणि लोक सहजपणे जातात.
 - उदाहरण: सीमेजवळील शहर ड्रग्स तस्करीसाठी एक आकर्षण केंद्र असू शकते कारण ते दुसऱ्या देशात ओलांडणे सोपे आहे.
 - ते का महत्त्वाचे आहे: स्थान गुन्हेगारांना बेकायदेशीर वस्तू हलवणे सोपे करते.
- **शहरीकरण**
 - मोठी शहरे अनामिकता देतात, बेकायदेशीर वस्तूसाठी मोठ्या बाजारपेठा आणि भरतीसाठी भरपूर लोक देतात. ग्रामीण भाग ड्रग्स वाढवण्यासाठी किंवा लपविण्यासाठी वापरले जाऊ शकतात.
 - उदाहरण: शहरातील टोळी गर्दीच्या परिसरात ड्रग्स विकू शकते, तर ग्रामीण टोळी लपलेल्या शेतात गांजा पिकवते.
 - ते का महत्त्वाचे आहे: शहरे आणि ग्रामीण भाग दोन्ही गुन्हांसाठी अद्वितीय फायदे देतात.

वैयक्तिक आणि मानसिक घटक

- **लोभ आणि महत्त्वाकांक्षा**
 - काही लोकांना श्रीमंत, शक्तिशाली किंवा प्रसिद्ध व्हायचे असते आणि

संघटित गुन्हेगारी तेथे पोहोचण्याचा जलद मार्ग देते, जरी ते धोकादायक असले तरीही.

- उदाहरण: एखादा माणूस शक्तिशाली नेता बनण्यासाठी आणि विलासी जीवन जगण्यासाठी गुन्हेगारी गटात सामील होऊ शकतो.
- ते का महत्त्वाचे आहे: पैसा आणि प्रतिष्ठेची हौस लोकांना गुन्हेगारीकडे ओढते.

शिक्षणाचा अभाव

- शिक्षणाशिवाय, लोकांकडे नोकरीचे कमी पर्याय असतात आणि ते यशस्वी होण्याचा एकमेव मार्ग म्हणून गुन्हेगारीकडे पाहू शकतात.
- उदाहरण: कोणतेही कौशल्य नसलेला शिक्षण सोडून देणारा व्यक्ती कायदेशीर नोकऱ्यांसाठी पात्र नसल्यामुळे एखाद्या टोळीत सामील होऊ शकतो.
- ते का महत्त्वाचे आहे: शिक्षण लोकांना पर्याय देते आणि त्याशिवाय, भेदभाव केल्यामुळे होणारा गुन्हा गुन्हेगारी गटांमध्ये सामील होऊ शकतो आणि त्यांना स्वीकृत किंवा महत्त्वाचे वाटू शकते.
- उदाहरण: भेदभावाचा सामना करणारा अल्पसंख्याक गटातील सदस्य एखाद्या टोळीत सामील होऊ शकतो जेणेकरून ते स्वतःचे आहेत असे वाटेल.
- ते का महत्त्वाचे आहे: वगळल्याची भावना लोकांना अशा गटांकडे ढकलते जे समुदायाची भावना देतात, जरी ते गुन्हेगारी असले तरीही.

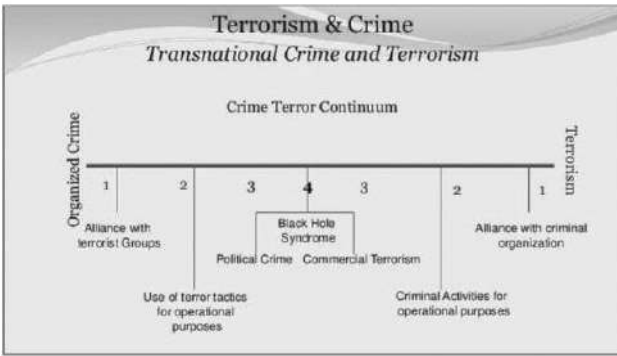
संघटित गुन्हांचे परिणाम

- **कायद्याचे राज्य आणि प्रशासन कमकुवत करतात:** गुन्हेगारी सिंडिकेट समांतर शक्ती संरचना चालवतात, अनेकदा कायदा अंमलबजावणी आणि न्यायव्यवस्थेला धमकावतात. यामुळे हिंसाचारावरील राज्याची मत्केदारी कमी होते, ज्यामुळे काही प्रदेशांमध्ये राज्याचे अधिकार कमकुवत होतात.
- **दहशतवाद-गुन्हेगारी संबंध :** संघटित गुन्हेगारी दहशतवादी गटांना निधी, शस्त्रे आणि लॉजिस्टिक समर्थन प्रदान करते. उदाहरणार्थ, मुंबईतील अंडरवर्ल्ड नेटवर्क लष्कर-ए-तैयबा आणि आयएसआय-प्रायोजित कारवायांशी जोडले गेले आहेत, ज्यामुळे गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील रेषा अस्पष्ट होतात. (याबद्दल आपण वेगळ्या विषयावर अधिक तपशीलवार अभ्यास करूया)
- **आर्थिक अस्थिरता:** मनी लाँडरिंग, तस्करी आणि बनावट चलन यासारख्या क्रियाकलाप औपचारिक अर्थव्यवस्थेला नुकसान पोहोचवतात, काळा बाजार निर्माण करतात आणि कर महसूल कमी करतात. उदाहरणार्थ, पाकिस्तानमधून पाठवल्या जाणाऱ्या बनावट भारतीय चलनी नोटा (FICN) आर्थिक स्थिरतेवर परिणाम करतात.
- **भ्रष्टाचार आणि संस्थात्मक क्षय:** संघटित गुन्हेगारी गट अनेकदा अधिकाऱ्यांना लाच देतात, ज्यामुळे पोलिस, महसूल आणि राजकीय व्यवस्था भ्रष्ट होतात. यामुळे सार्वजनिक सेवा पुरवण्यात पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता कमी होते.

- **राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका:** शस्त्रांची तस्करी, छिद्रयुक्त सीमांमधून घुसखोरी आणि परदेशी गुन्हेगारांना आश्रय देणे हे राष्ट्रीय सार्वभौमत्व आणि सीमा अखंडतेला थेट धोका निर्माण करतात, विशेषतः पंजाब आणि मणिपूरसारख्या सीमावर्ती राज्यांमध्ये.
- **असुरक्षित लोकसंख्येचे शोषण:** मानवी तस्करी, अंमली पदार्थांचा व्यापार आणि बेकायदेशीर कामगार स्थलांतर महिला, मुले आणि गरिबांचे शोषण करतात, ज्यामुळे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होते आणि दीर्घकालीन सामाजिक अस्थिरता निर्माण होते.
- **शहरी गुन्हेगारी आणि हिंसाचारात वाढ :** मुंबई, दिल्ली आणि बेंगळुरू सारख्या शहरांमध्ये संघटित टोळ्या खंडणी, कंत्राटी हत्या आणि बेकायदेशीर रिअल इस्टेट व्यवहारांमध्ये गुंततात, ज्यामुळे शहरी भागात भीती आणि असुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण होते.
- **राजकारण आणि व्यवसायात घुसखोरी :** गुन्हेगार अनेकदा राजकीय मोहिमांना निधी देतात किंवा थेट राजकारणात प्रवेश करतात, ज्यामुळे प्रशासनाचे गुन्हेगारीकरण होते. ते रिअल इस्टेट आणि व्यवसाय आघाड्यांद्वारे पैसे लाँडरिंग देखील करतात, कायदेशीर उद्योगांना भ्रष्ट करतात.
- **सीमापार गुंतागुंत :** गोल्डन क्रेसेंट (अफगाणिस्तान-पाकिस्तान-इराण) आणि गोल्डन ट्रॅंगल (म्यानमार-लाओस-थायलंड) येथून तस्करी केलेले अंमली पदार्थ छिद्रयुक्त सीमांद्वारे भारतात प्रवेश करतात, ज्यामुळे शेजारील देशांशी राजनैतिक आणि सुरक्षा संबंध ताणले जातात.

परिचय

- संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंध राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षेसाठी एक गंभीर धोका दर्शवितात. संघटित गुन्हेगारी प्रामुख्याने नफा मिळवण्यासाठी असते आणि दहशतवाद वैचारिकदृष्ट्या प्रेरित असतो, परंतु दोघेही अनेकदा परस्पर फायद्यासाठी सहकार्य करतात - गुन्हेगारी गट रसद, शस्त्रे आणि निधी पुरवतात, तर दहशतवादी संरक्षण आणि प्रदेश देतात.
- हे एकत्रीकरण गुन्हेगारी आणि अतिरेकी यांच्यातील रेषा अस्पष्ट करते, ज्यामुळे दोन्ही शोधणे आणि नष्ट करणे कठीण होते. परिणामी युती दोन्ही धोक्यांची पोहोच, लवचिकता आणि प्रभाव वाढवते, ज्यामुळे कायदा अंमलबजावणी आणि प्रशासनासमोर जटिल आव्हाने निर्माण होतात.

संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंधाचे स्वरूप

ऑपरेशनल कन्व्हर्जन्स

- दहशतवादी कारवायांना निधी देण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी संघटित गुन्हेगारी पद्धती (खंडणी, तस्करी, बनावट कागदपत्रे) वापरतात.
- प्रदेश आणि बाजारपेठांवर वर्चस्व गाजवण्यासाठी गुन्हेगारी सिंडिकेट दहशतवादी युक्त्या (धमकी, बॉम्बस्फोट, हत्या) स्वीकारतात.
उदाहरण: डी-कंपनी नेटवर्क, जे मूळतः एक गुन्हेगारी सिंडिकेट होते, त्यांनी १९९३ च्या मुंबई बॉम्बस्फोटासाठी जबाबदार असलेल्या दहशतवाद्यांना लॉजिस्टिकल सपोर्ट आणि आश्रय दिला.

आर्थिक कन्व्हर्जन्स

- दहशतवादी गट अंमली पदार्थांची तस्करी, हवाला नेटवर्क, बेकायदेशीर शस्त्रास्त्रांचा व्यापार आणि मानवी तस्करी यासारख्या गुन्हेगारी कारवायांद्वारे निधी उभारतात.
- संघटित गुन्हेगारी सिंडिकेट संरक्षण किंवा कमिशनच्या बदल्यात दहशतवादी संघटनांसाठी पैसे देखील लाँडर करतात.
उदाहरण: आयएसआय-समर्थित नेटवर्कद्वारे भारतात आणलेल्या बनावट भारतीय चलनी नोटा (एफआयसीएन) बहुतेकदा नेपाळ आणि बांगलादेशमधील संघटित गुन्हेगारी मार्गांनी प्रसारित केल्या जातात.

लॉजिस्टिक आणि पायाभूत सुविधा समर्थ

- दहशतवादी गट अनेकदा विद्यमान गुन्हेगारी नेटवर्कना लॉजिस्टिक आणि पुरवठा साखळी (शस्त्रे, बनावट पासपोर्ट, सुरक्षित घरे) आउटसोर्स करतात.
- गुन्हेगार प्रतिस्पर्ध्यांना संपवण्यासाठी किंवा भीती निर्माण करण्यासाठी दहशतवादी गटांचा वापर करतात, ज्यामुळे त्यांचे प्रभावक्षेत्र वाढते.
उदाहरण: अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तानमधील ड्रग कार्टेल भारतातून सुरक्षितपणे अंमली पदार्थांच्या वाहतुकीसाठी जिहादी गटांशी सहकार्य करतात.

सामायिक नेटवर्क आणि सुरक्षित आश्रयस्थान

- दोन्ही गट ऑपरेशनल सोयीसाठी छिद्रयुक्त सीमा, भ्रष्ट कायदा अंमलबजावणी आणि कमकुवत न्यायिक प्रणालींचा वापर करतात.
- सामायिक सुरक्षित आश्रयस्थान आणि आर्थिक परिसंस्था दोन्ही घटकांना भरभराट करण्यास अनुमती देतात—विशेषतः अयशस्वी किंवा कमकुवत राज्यांमध्ये.
उदाहरण: ईशान्य भारत आणि खैबर पख्तूनख्वा (पाकिस्तान) सारख्या सीमावर्ती भागात बंडखोर आणि तस्करी करणारे गट अनेकदा एकमेकांशी जोडलेले मार्ग आणि संपर्क वापरतात.

वैचारिक छद्मवेश

- काही गुन्हेगारी गट सार्वजनिक सहानुभूती मिळविण्यासाठी किंवा कायदा अंमलबजावणी तपासणीपासून वाचण्यासाठी वैचारिक संघटना म्हणून वेषभूषा करतात.
- भरती करणारे आणि देणगीदारांना आकर्षित करण्यासाठी दहशतवादी गट त्यांच्या गुन्हेगारी कृत्यांना प्रतिकाराची कृती म्हणून मांडू शकतात.
उदाहरण: काही LWE (डावीकडील अतिरेकी) झोनमध्ये, खंडणी आणि बेकायदेशीर खाणकाम हे क्रांतिकारी कर आकारणी म्हणून मांडले जाते.

संघटित गुन्हेगारीचा धोका आणि दहशतवादाशी त्याचे संबंध रोखण्यासाठी सरकारची पावले

कायदेशीर चौकट मजबूत करणे

- बेकायदेशीर कारवाया (प्रतिबंध) कायदा (UAPA), १९६७: सरकारला व्यक्ती आणि गटांना दहशतवादी म्हणून घोषित करण्याचे आणि त्यांची मालमत्ता जप्त करण्याचे अधिकार देते, ज्यामुळे संघटित गुन्हेगारीशी संबंधित वित्तपुरवठा नेटवर्कना अडथळा निर्माण होतो.
- राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA) कायदा, २००८: संघटित गुन्हेगारी-दहशतवाद संबंधातून उद्भवणाऱ्या गुन्ह्यांसह आंतर-राज्य आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध असलेल्या गुन्ह्यांचा तपास करण्यासाठी NIA ची स्थापना करते.

- **प्रिव्हेन्शन ऑफ मनी लाँडरिंग कायदा (PMLA), २००२:** दहशतवाद आणि संघटित गुन्हेगारी सिंडिकेटना निधी देण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या आर्थिक गुन्हे, शेल कंपनी आणि हवाला नेटवर्कना हाताळतो.
- **परदेशी योगदान नियमन कायदा (FCRA), २०१०:** राष्ट्रविरोधी किंवा दहशतवादाशी संबंधित क्रियाकलापांसाठी गैरवापर रोखण्यासाठी परदेशी निधी प्राप्त करणाऱ्या NGOs आणि संस्थांवर देखरेख ठेवते.

संस्थात्मक यंत्रणा

- **राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA):** दहशतवादाला वित्तपुरवठा करणाऱ्या प्रकरणांची, आंतरराज्यीय गुन्हेगारी सिंडिकेट्सची आणि सीमापार ड्रग/शस्त्रास्त्रांच्या नेटवर्कची चौकशी करते.
- **मल्टी-एजन्सी सेंटर (MAC):** गुन्हेगारी-दहशतवादाच्या कारवाया शोधण्यासाठी आणि त्या नष्ट करण्यासाठी केंद्र आणि राज्य एजन्सींमध्ये रिअल-टाइम गुप्तचर सामायिकरण सुलभ करते.
- **राष्ट्रीय गुप्तचर ग्रिड (NATGRID):** गुन्हेगारी सिंडिकेट्स आणि दहशतवादाकडून वापरल्या जाणाऱ्या संशयास्पद आर्थिक किंवा संप्रेषण पद्धती ओळखण्यासाठी २० हून अधिक एजन्सींमधील डेटाबेस एकत्रित करते.
- **अंमलबजावणी संचालनालय (ED):** अनेकदा दहशतवादी मॉड्यूल आणि गुन्हेगारी साम्राज्यांना निधी देणाऱ्या मनी लाँडिंग आणि परकीय चलन उल्लंघनांची चौकशी करते.

ऑपरेशनल आणि तांत्रिक हस्तक्षेप

- **स्मार्ट फेन्सिंग आणि बॉर्डर सर्व्हिलन्स:** व्यापक एकात्मिक सीमा व्यवस्थापन प्रणाली (CIBMS) अंतर्गत, भारत सीमापार तस्करी आणि घुसखोरी तपासण्यासाठी सेन्सर्स, रडार आणि ड्रोन वापरतो.
- **सायबर काउंटर-टॅरिझम युनिट्स:** ऑनलाइन दहशतवाद आणि संघटित गुन्हेगारी कारवाया शोधण्यासाठी डार्क वेब व्यवहार, एन्क्रिप्टेड मेसेजिंग ॲप्स आणि डिजिटल चलनांचे निरीक्षण करते. ड्रोन न्यूट्रलायझेशन तंत्रज्ञान: विशेषतः पंजाब आणि जम्मू-काश्मीरच्या सीमेवर शस्त्रास्त्रे आणि अंमली पदार्थांची सीमापार वाहतूक रोखण्यासाठी तैनात.

आर्थिक गुप्तचर आणि मालमत्ता जप्ती

- **फायनान्शियल इंटेलिजेंस युनिट-इंडिया (FIU-IND):** संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाशी संबंधित मनी लाँडरिंगला आळा घालण्यासाठी संशयास्पद आर्थिक व्यवहारांचा मागोवा घेते.
- **मालमत्ता जप्ती:** UAPA आणि PMLA अंतर्गत तरतुदीद्वारे, निधी साखळी विस्कळीत करण्यासाठी दहशतवादी वित्तपुरवठादार आणि गुन्हेगारी सूत्रधारांच्या मालमत्ता जप्त केल्या जातात.
- **बँक खाती आणि क्रिप्टोकरन्सी वॉलेट्स गोठवणे:** सरकारने

दहशतवाद आणि तस्करी नेटवर्कशी संबंधित शेकडो खाती गोठवली आहेत.

आंतरराष्ट्रीय आणि द्विपक्षीय सहकार्य

- **FATF अनुपालन:** भारत हा वित्तीय कृती कार्य दल (FATF) चा एक वचनबद्ध सदस्य आहे आणि दहशतवादी-वित्तपुरवठासाठी पाकिस्तानला राखाडी/काळ्या यादीत समाविष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करत आहे.
- **इंटरपोल आणि एमॉंट गुप्त सहकार्य:** परदेशात लपलेल्या संघटित गुन्हेगारी नेत्यांना आणि दहशतवाद्यांना शोधण्यास आणि प्रत्यार्पणास मदत करते.
- **प्रत्यार्पण करार:** ५० हून अधिक देशांसोबत स्वाक्षरी, ज्यामुळे इच्छित फरारींना पकडणे आणि हद्दपार करणे शक्य होते.
- **सीमापार कारवाई:** तस्करी आणि बंडखोरी नेटवर्क नष्ट करण्यासाठी नेपाळ, बांगलादेश आणि म्यानमार सारख्या देशांसोबत संयुक्त कारवाई.

विकासात्मक आणि कट्टरतावादविरोधी उपाययोजना

- **नागरी कृती कार्यक्रम (CAP):** गुन्हेगारी आणि अतिरेकीपणाला बळी पडणाऱ्या भागात सुरक्षा दल आणि स्थानिक समुदायांमध्ये विश्वास निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.
- **कौशल्य विकास आणि रोजगार:** उडान, मिशन युथ (जम्मू आणि काश्मीर) आणि वामपंथी उद्रेक क्षेत्रातील कौशल्य केंद्रे यासारख्या योजना गुन्हेगारी-दहशतवादी नेटवर्कसाठी भरतीचा आधार कमी करतात.
- **कट्टरतावादविरोधी उपक्रम:** केरळ, महाराष्ट्र आणि जम्मू आणि काश्मीर सारख्या राज्यांमध्ये मानसिक समुपदेशन, धार्मिक सहभाग आणि शैक्षणिक पोहोच विशेष कायदे आणि राज्यस्तरीय उपाययोजना.
- **महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा (MCOCA), १९९९:** संघटित गुन्हेगारी सिंडिकेट आणि त्यांच्या दहशतवादी संबंधांवर खटला चालवण्यासाठी एक मजबूत कायदेशीर चौकट.
- **गुजरात दहशतवाद आणि संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा (GCTOC), २०१५:** सिंडिकेट-दहशतवादी क्रियाकलापांना आळा घालण्यासाठी राज्याला सक्षम करणारा समान कायदा.
- **विशेष कार्य दल (STF):** विविध राज्यांनी हाय-प्रोफाइल गुन्हेगारी टोळ्या आणि त्यांच्या दहशतवादी सहयोगींचा सामना करण्यासाठी स्थापन केलेले.

दहशतवादाला वित्तपुरवठा

"निधी बंद करणे म्हणजे दहशतवादाची ऑक्सिजन रेषा तोडण्यासारखे आहे."
– फायनान्शियल ॲक्शन टास्क फोर्स (FATF)

संदर्भ :

- अलीकडेच, NIA ने नवी दिल्ली येथे दोन दिवसांची दहशतवादविरोधी परिषद आयोजित केली होती, जिथे संघटित गुन्हेगारीद्वारे दहशतवादाला वित्तपुरवठा, एन्क्रिप्टेड ॲप्सचा वापर आणि सोशल मीडियाचा गैरवापर

यासारख्या प्रमुख मुद्द्यांवर गुप्तचर आणि दहशतवादविरोधी संस्थांसोबत चर्चा करण्यात आली.

- अलीकडेच, चौथ्या नो मनी फॉर टेरर (NMFT) परिषदेदरम्यान, भारताने दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी जागतिक एकतेची गरज अधोरेखित केली आणि दहशतवादी वित्तपुरवठा करण्याच्या जटिल आणि सीमापार स्वरूपाबद्दल, विशेषतः नवीन डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वाढीसह, वाढती चिंता व्यक्त केली.

बेकायदेशीर कारवाया

- अंमली पदार्थांची तस्करी: दहशतवादी गटांना अंमली पदार्थांचे उत्पादन, तस्करी आणि विक्रीतून नफा होतो. उदाहरणार्थ, अफगाणिस्तानातील तालिबान अफू आणि हेरोइन व्यापारातून लक्षणीय महसूल मिळवतात, ज्याचा दरवर्षी लाखोंचा वाटा आहे.
- शस्त्रास्त्रांची तस्करी: बेकायदेशीर शस्त्रे विकून निधी मिळतो, जसे की सीरिया आणि इराकमध्ये काळ्या बाजारातून नफा मिळवणाऱ्या ISIL सारख्या गटांना दिसून येते.
- मानवी तस्करी आणि तस्करी: बोको हराम आणि ISIL सारखे गट उत्पन्न मिळविण्यासाठी जबरदस्तीने काम करणे आणि लैंगिक तस्करीसह मानवी तस्करीमध्ये गुंतले आहेत.
- खंडणीसाठी अपहरण: अल-कायदा इन द इस्लामिक मगरेब (AQIM) आणि बोको हराम सारख्या गटांसाठी एक प्रमुख स्रोत, ज्यांच्या खंडणीतून लाखो लोक मिळतात (उदा., AQIM ने २००८-२०१३ दरम्यान अपहरणातून \$९० दशलक्ष पेक्षा जास्त कमाई केल्याचे वृत्त आहे).
- खंडणी आणि संरक्षण रँकेट: सोमालियातील अल-शबाब सारखे दहशतवादी गट स्थानिक व्यवसाय आणि समुदायांना "कर" किंवा "जकात" च्या नावाखाली खंडणी देतात.

कायदेशीर किंवा अर्ध-कायदेशीर स्रोत

- धर्मादाय संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था: कायदेशीर किंवा आघाडीच्या संघटनांकडून निधी वळवला जातो. उदाहरणार्थ, हमासने ऐतिहासिकदृष्ट्या ऑपरेशन्ससाठी पैसे मिळवण्यासाठी धर्मादाय संस्थांचा वापर केला आहे.
- व्यक्तींकडून देणग्या: श्रीमंत देणगीदारांनी, विशेषतः आखाती प्रदेशातील, अल-कायदासारख्या गटांना अनेकदा अनौपचारिक नेटवर्क किंवा धार्मिक देणग्यांद्वारे (उदा. जकात) निधी दिला आहे.
- व्यवसाय उपक्रम: दहशतवादी गट पैसे लाँडर करण्यासाठी किंवा महसूल निर्माण करण्यासाठी रिअल इस्टेट किंवा आयात-निर्यात कंपन्यांसारख्या कायदेशीर व्यवसायांमध्ये गुंतवणूक करतात किंवा चालवतात. हिज्बुल्लाहच्या जागतिक नेटवर्कमध्ये अशा उद्योगांचा समावेश आहे.
- क्राउडफंडिंग आणि ऑनलाइन देणग्या: दहशतवादी सोशल मीडिया किंवा क्रिप्टोकरन्सी देणग्यांसारख्या प्लॅटफॉर्मचा गैरवापर करतात,

बहुतेकदा मानवतावादी कारणांसाठी वेषात, गुप्तपणे निधी उभारण्यासाठी.

- राज्य प्रायोजकत्व: काही राज्ये भू-राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी दहशतवादी गटांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष आर्थिक मदत देतात. उदाहरणार्थ, इराणवर हिज्बुल्लाह आणि इतर प्रॉक्सिना निधी देण्याचा, लाखो रोख रक्कम, शस्त्रे आणि प्रशिक्षण देण्याचा आरोप आहे. उत्तर कोरिया बेकायदेशीर व्यापाराद्वारे गटांना पाठिंबा देण्याशी जोडला गेला आहे, जरी पुरावे कमी थेट आहेत.

नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण

- तेल आणि वायू: आयएसआयएलने सीरिया आणि इराकमधील तेल क्षेत्रांवर प्रसिद्धपणे नियंत्रण ठेवले होते, ते त्यांच्या शिखरावर (२०१४-२०१५) दररोज १-२ दशलक्ष डॉलर्स कमाई करण्यासाठी काळ्या बाजारात कच्चे तेल विकतात.
- खाणकाम: काँगोमधील अलाइड डेमोक्रेटिक फोर्ससारखे गट अनेकदा गुन्हेगारी नेटवर्कच्या सहकार्याने सोने आणि कोल्टन सारख्या खनिजांचे शोषण करतात.
- लाकूड आणि वन्यजीव: पूर्व आफ्रिकेत बेकायदेशीर कोळशाच्या व्यापार आणि हस्तितंत तस्करीतून अल-शबाबने नफा कमावला आहे.

आर्थिक प्रणाली आणि तंत्रज्ञान

- मनी लाँडरिंग: दहशतवादी निधी हलविण्यासाठी शेल कंपनी, कॅश कुरियर किंवा व्यापार-आधारित लाँडरिंगचा वापर करतात. त्यांच्या गुप्ततेमुळे हवाला प्रणाली, अनौपचारिक मनी ट्रान्सफर नेटवर्कचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो.
- क्रिप्टोकरन्सी: आयएसआयएलशी संलग्न गटांच्या निधी संकलनाच्या प्रयत्नांमध्ये दिसून येत आहे त्याप्रमाणे, बिटकॉइन आणि इतर डिजिटल चलनांचा वापर त्यांच्या ट्रेसिबिलिटी आव्हानांसाठी वाढत्या प्रमाणात केला जात आहे.
- प्रीपेड कार्ड आणि मोबाइल पेमेंट: हे सीमा ओलांडून लहान रक्कम हस्तांतरित करण्यासाठी कमी-जोखीम पद्धती प्रदान करतात.

स्थानिक आणि सामुदायिक शोषण

- जबरदस्ती कर आकारणी: तालिबान आणि आयएसआयएल सारखे गट नियंत्रित क्षेत्रातील स्थानिक लोकसंख्येवर धार्मिक कारणांसाठी कर लादतात.
- लूटमार आणि चोरी: दहशतवादी बँक दरोडे किंवा लूटमारीद्वारे कारवायांना निधी देतात, जसे आयएसआयएलने २०१४ मध्ये मोसुल ताब्यात घेतल्यावर केले होते आणि बँकांमधून लाखो रुपये लुटले होते.
- भारतातील प्रतिकारक उपाय: वर सांगितल्याप्रमाणे संघटित गुन्हेगारीचा धोका आणि दहशतवादाशी त्याचे संबंध या शीर्षकाखाली स्पष्ट केले आहे.

नार्को-दहशतवाद

संदर्भ : गृह मंत्रालयाने (MHA) अलिकडेच लोकसभेत माहिती दिली की गेल्या पाच वर्षांत देशभरातील बंदरांवरून १९ प्रकरणांमध्ये ११,३११ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त किमतीचे ड्रग्स जप्त करण्यात आले आहेत.

नार्को-दहशतवाद म्हणजे काय?

नार्को-दहशतवाद म्हणजे दहशतवादी कारवायांना निधी देण्यासाठी, पाठिंबा देण्यासाठी किंवा अंमलात आणण्यासाठी ड्रग्स तस्करीचा वापर किंवा ड्रग्स कार्टेल आणि दहशतवादी गटांमधील सहकार्य म्हणजे त्यांचे संबंधित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी.

दहशतवाद्याला वित्तपुरवठा करण्याचे स्रोत : नार्को-दहशतवाद म्हणजे त्यांच्या कारवायांना निधी देण्यासाठी आणि राजकीय प्रभाव मिळविण्यासाठी दहशतवादी गटांचा अंर्को तस्करीच्या क्रियाकलापांमध्ये सहभाग."

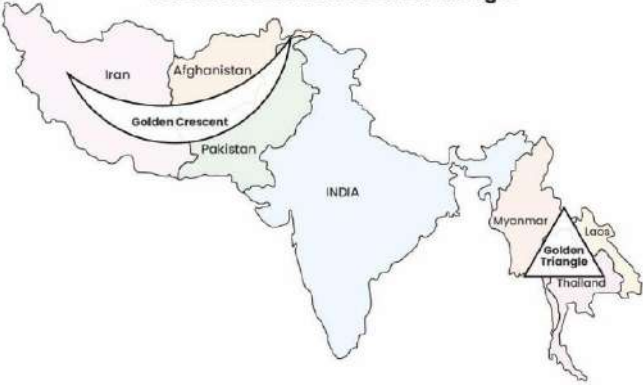
नार्को-दहशतवादाची वैशिष्ट्ये

- नार्को तस्कर आणि दहशतवादी संघटनांमधील परस्पर लाभ युती करतात.
- दहशतवादी निधीच्या बदल्यात संरक्षण, शस्त्रे आणि नेटवर्क प्रदान करतात.
- औपचारिक राज्य किंवा धार्मिक देणग्या टाळून दहशतवादी गटांना आर्थिक स्वायत्तता मिळविण्यास सक्षम करते.

राज्य अस्थिरता वाढवते, विशेषतः सीमावर्ती भागात जागतिक उदाहरणे

प्रदेश	नार्को-दहशतवाद संबंध
अफगाणिस्तान	तालिबानला अफूच्या व्यापारातून निधी मिळतो (जागतिक हेरोइन उत्पादनाच्या ८०-९०%)
कोलंबिया	कोकेन तस्करीतून निधी मिळतो FARC बंडखोर
मेक्सिको	ड्रग कार्टेल निमलष्करी रणनीती आणि दहशतवादी पद्धती वापरतात

Golden Crescent and Golden Triangle

सीमा भेद्यता

भारत दोन प्रमुख अमली पदार्थ उत्पादक प्रदेशांमध्ये आहे:

- गोल्डन क्रेसेंट: अफगाणिस्तान-पाकिस्तान-इराण
- गोल्डन ट्रँगल: म्यानमार-लाओस-थायलंड

यामुळे पंजाब, जम्मू-काश्मीर, ईशान्य आणि किनारी भाग विशेषतः असुरक्षित बनतात.

दहशतवादाच्या वित्तपुरवठ्यात भूमिका

ड्रग्सचा पैसा दहशतवादी नेटवर्कना वित्तपुरवठा करण्यासाठी वापरला जातो जसे की:

- लष्कर-ए-तैयबा (एलईटी)
- खलिस्तानी फुटीरतावादी गट
- ईशान्य बंडखोर संघटना

उदाहरण: एनआयएच्या तपासात (२०२२-२४) असे आढळून आले की पाकिस्तानमधून पंजाबमध्ये तस्करी केलेले हेरोइन दहशतवादी स्लीपर सेल्सना निधी देण्यासाठी पाठवले जात होते.

नार्को-दहशतवादाचे परिणाम

क्षेत्र	परिणाम
अंतर्गत सुरक्षा	नार्को-पैशामुळे बंडखोरी वाढते, शस्त्रे खरेदी होतात आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीला धोका निर्माण होतो.
सामाजिक रचने	पंजाब, ईशान्य भारतातील अंमली पदार्थांच्या व्यसनाच्या साथीमुळे तरुणांमध्ये कडृरता निर्माण होते.
अर्थव्यवस्था	समांतर काळी अर्थव्यवस्था कायदेशीर वित्तीय संस्थांना कमकुवत करते.
शासन	सीमा दल आणि स्थानिक प्रशासनातील भ्रष्टाचार.

मूल्यवर्धन

कीवर्ड्स: नार्को-दहशतवाद, दहशतवाद्याला वित्तपुरवठा, अंमली पदार्थांची तस्करी, शस्त्राखांची तस्करी, मानवी तस्करी, सायबर गुन्हे, मनी लाँडरिंग, बनावट चलन, अंडरवर्ल्ड सिंडिकेट्स, दहशतवाद-गुन्हेगारी संबंध, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, सीमापार तस्करी, हवाला नेटवर्क्स, आर्थिक बुद्धिमत्ता, सुरक्षित आश्रयस्थाने, समांतर अर्थव्यवस्था, डार्क वेब, बनावट चलन

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. जागतिकीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाने भारतातील संघटित गुन्हेगारी सिंडिकेट्सचे स्वरूप आणि कारवाया कशा बदलल्या आहेत?

प्रश्न २. संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंधांचे स्वरूप स्पष्ट करा. हे एकत्रीकरण भारतासाठी एक प्रमुख अंतर्गत सुरक्षा आव्हान का आहे?

प्रश्न ३. वैचारिक अतिरेकीपणा आणि आर्थिक गुन्हेगारी यांच्यातील फरक अधिकाधिक अस्पष्ट होत चालला आहे. भारताच्या सुरक्षा परिस्थितीच्या संदर्भात विश्लेषण करा.

वातम्यांमधील अधिकची माहिती

भारतात तस्करी' अहवाल

- अलीकडेच, महसूल गुप्तचर संचालनालयाने (DRI) 'भारतात तस्करी' अहवाल २०२३-२४ प्रसिद्ध केला. विविध क्षेत्रांमधील तस्करीतील अनेक चिंताजनक ट्रेड अधोरेखित केले आहेत.
- भारतीय न्याय संहितेत संघटित गुन्हांवर विशिष्ट तरतुदी आहेत
- राष्ट्रीय स्तरावर संघटित गुन्हांना प्रथमच व्यापक पद्धतीने संबोधित केले जात आहे, अलीकडेच लागू झालेल्या भारतीय न्याय (दुसरे) संहिते (BNS), २०२३ च्या एका विशिष्ट विभागात त्याची ओळख करून देण्यात आली आहे. नवीन कायदा भारतीय दंड संहिता, १८६० ची जागा घेईल, ज्यामध्ये संघटित गुन्हांशी संबंधित कोणतेही कलम नाहीत, जरी या गुन्हाचे आंतरराज्यीय आणि अगदी आंतरराष्ट्रीय परिणाम आहेत.
- संघटित गुन्हांना लक्ष्य करण्यासाठी तातडीने पावले उचलण्याची मागणी.
- फायनान्शियल अॅक्शन टास्क फोर्स (FATF), इंटरपोल आणि युनायटेड नेशन्स ऑफिस ऑन ड्रग्स अँड क्राइम (UNODC) च्या प्रमुखांनी मोठ्या प्रमाणात बेकायदेशीर नफा मिळवून देण्यासाठी तातडीने प्रयत्न वाढवण्याची गरज असल्याचे आवाहन केले आहे. संघर्षांना चालना देणाऱ्या, दहशतवादाला निधी देणाऱ्या आणि असुरक्षित लोकसंख्येवर नकारात्मक परिणाम करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संघटित गुन्हेगारीद्वारे

मल्टी एजन्सी सेंटर (MAC)

अलीकडेच, केंद्रीय गृहमंत्री अमित शाह यांनी इंटेलिजेंस ब्युरो (IB) अंतर्गत एक सामान्य दहशतवादविरोधी ग्रिड, नूतनीकरण केलेल्या मल्टी एजन्सी सेंटर (MAC) चे उद्घाटन केले. कारगिल युद्धानंतर २००१ मध्ये याची संकल्पना मांडण्यात आली होती.

संक्षिप्त रूप

FIRETRAP

(संघटित गुन्हेगारी दहशतवादाला कसे खतपाणी घालते हे स्पष्ट करण्यासाठी)

- **F** – बेकायदेशीर क्रियाकलापांमधून निधी (ड्रग्स व्यापार, खंडणी, शस्त्रास्त्रांची तस्करी)
- **I** – बेकायदेशीर शस्त्रास्त्र व्यापार (दहशतवादी संघटनांसाठी सामायिक पुरवठा साखळी)
- **R** – गुन्हेगारी नेटवर्कद्वारे भरती

- **E** – खंडणी आणि खंडणीसाठी अपहरण
- **T** – तस्करी (मानव, अंमली पदार्थ)
- **R** – सीमा ओलांडून सामायिक मार्ग (तस्करी आणि घुसखोरी कॉरिडॉर)
- **A** – सोयीस्कर युती (दहशतवाद-गुन्हेगारी सिंडिकेट करार)
- **P** – समांतर अर्थव्यवस्था (औपचारिक प्रणालींना कमकुवत करणे)

SHIELD(उपायात्मक चौकट)

- **S** – कायदा अंमलबजावणी सहकार्य मजबूत करणे
- **H** – आर्थिक बुद्धिमत्ता मजबूत करणे (एफआययू एफएटीएफ मानदंड)
- **I** – आंतरराष्ट्रीय समन्वय (इंटरपोल, यूएनओडीसी)
- **E** – वाढीव देखरेख आणि तंत्रज्ञानाचा वापर
- **L** – कायदेशीर सुधारणा (यूएपीए, एमसीओसीए, इ.)
- **D** – पुरवठा साखळी (शस्त्रे, औषधे, निधी) खंडित करणे

केस स्टडीज

१. १९९३ मध्ये मुंबई बॉम्बस्फोट

दाऊद इब्राहिमच्या डी-कंपनीने १९९३ मध्ये मुंबईत केलेले बॉम्बस्फोट दहशतवादी-गुन्हेगारी संबंधाचे उदाहरण देतात. गुन्हेगारी सिंडिकेटने आरडीएक्सची तस्करी करण्यास मदत केली आणि हल्ल्यांचे समन्वय साधले, हे दाखवून दिले की संघटित गुन्हेगारी दहशतवादासाठी रसद आणि निधी कसा पुरवू शकते.

२. इंडियन मुजाहिदीनचे गुन्हेगारी दुवे

इंडियन मुजाहिदीनने बँक दरोडे, खंडणी आणि बनावट चलनातून त्यांच्या कारवायांना वित्तपुरवठा केला. या गुन्हेगारी कृत्यांनी दहशतवादी कटांना पाठिंबा दिला आणि भूमिगत नेटवर्क स्थापित करण्यास मदत केली, ज्यामुळे अधिकाऱ्यांना त्यांच्या कारवाया शोधणे कठीण झाले.

तयार प्रस्तावना-निष्कर्ष

प्रस्तावना:

कोट-आधारित/ घोषवाक्य आधारित:

“दहशतवादी आणि गुन्हेगार हे केवळ राज्याचे शत्रू नाहीत - ते अराजकतेत व्यावसायिक भागीदार आहेत.”

दहशतवादाशी संघटित गुन्हेगारीचे मिश्रण प्राणघातकता आणि लवचिकता दोन्ही वाढवते, ज्यामुळे अंतर्गत सुरक्षेला जटिल आव्हाने निर्माण होतात.

वैचारिक संबंध:

- दहशतवादाला पैशाची आवश्यकता असते; संघटित गुन्हेगारीकडे आहे. जेव्हा विचारसरणीचा लोभ येतो तेव्हा एक घातक संबंध निर्माण होतो - शस्त्रास्त्र तस्करीपासून ते नार्को-दहशतवादापर्यंत सर्वकाही इंधन देते.
- डी-कंपनीच्या दहशतवाद निधीशी असलेल्या संबंधांपासून ते जिहादी संघटनांद्वारे हवाला नेटवर्कच्या वापरापर्यंत, भारतातील गुन्हेगारी-दहशतवाद सहजीवन वास्तविक आणि विकसित होत आहे.

विषयगत:

आजच्या सुरक्षा परिदृश्यात, संघटित गुन्हेगारी आता केवळ नफा मिळवण्याबद्दल नाही - ती दहशतवादाला एक धोरणात्मक सक्षम करणारी आहे, जी वित्त, रसद आणि गुप्तता प्रदान करते.

निष्कर्ष:

उपाय-केंद्रित:

दहशतवादी-गुन्हेगारी संबंध तोडण्यासाठी समक्रमित बुद्धिमत्ता, आर्थिक देखरेख आणि कायदा अंमलबजावणीवर आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक आहे.

कोट-आधारित:

"पैशाचे अनुसरण करा" ही सर्वात प्रभावी रणनीती राहिली आहे. मनी लाँडरिंग आणि दहशतवाद निधी विरोधी कायद्यांद्वारे दहशतवादाच्या आर्थिक कणाला विस्कळीत करणे महत्त्वाचे आहे.

संतुलित उपाय:

एक निःशब्द दृष्टिकोन कार्य करणार नाही. दहशतवादाविरुद्धच्या भारताच्या लढाईत फौजदारी न्याय सुधारणा, आर्थिक देखरेख आणि जागतिक गुन्हेगारी विरोधी चौकटी एकत्रित केल्या पाहिजेत.

धोरणात्मक दृष्टिकोन:

संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाच्या या मिश्र धोक्याचा सामना करण्यासाठी एनआयए, ईडी आणि आंतरराष्ट्रीय एजन्सींमध्ये संस्थात्मक समन्वय विकसित झाला पाहिजे.

अभ्यासक्रम समजून घेणे : तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

संपर्क नेटवर्कद्वारे अंतर्गत सुरक्षेला आव्हाने; अंतर्गत सुरक्षेत मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सची भूमिका

- अंतर्गत सुरक्षेत मीडिया आणि सोशल मीडियाशी संबंधित आव्हाने आवश्यक
- सायबर सुरक्षेची मूलतत्त्वे
- सायबर सुरक्षा म्हणजे काय..??
- सायबर सुरक्षेची संबंधित मुद्दे आणि त्यांचे परिणाम
- उचललेली पावले आणि त्यांचे दोष
- पुढे जाण्याचा मार्ग

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा, २०२३ चे संदर्भ आणि ठळक वैशिष्ट्ये वर्णन करा. (२०२४)	कायदे + डेटा सुरक्षा	डीपीडीपी कायदा २०२३ च्या संदर्भ आणि प्रमुख तरतुदींचे वर्णन करा.
सोशल मीडिया आणि एन्क्रिप्टिंग मेसेजिंग सेवा एक गंभीर सुरक्षा आव्हान निर्माण करतात. कोणते उपाय स्वीकारले गेले आहेत? इतर उपाय सुचवा. (२०२४)	टेक धोके + धोरणात्मक उपाय	एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्मवर विद्यमान उपाययोजनांचे वर्णन करा आणि उपाय सुचवा.
भारतासमोरील अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने कोणती आहेत? केंद्रीय गुप्तचर आणि तपास संस्थांची भूमिका सांगा. (२०२३)	सामान्य सुरक्षा धोके + संस्थात्मक भूमिका	अंतर्गत धोके सूचीबद्ध करा आणि गुप्तचर संस्थांची भूमिका स्पष्ट करा.
भारतात सागरी सुरक्षा आव्हाने कोणती आहेत? ती सुधारण्यासाठी संघटनात्मक, तांत्रिक, प्रक्रियात्मक पावले यावर चर्चा करा. (२०२२)	सागरी सुरक्षा + सुधारणा	सागरी सुरक्षा मजबूत करण्यासाठी आव्हाने आणि उपक्रमांचे वर्णन करा.
सायबर सुरक्षेचे घटक आणि आव्हाने. राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरणावरील भारताच्या प्रगतीचे परीक्षण करा. (२०२२)	सायबरसुरक्षा + धोरण मूल्यांकन	सायबरसुरक्षा घटकांची यादी करा आणि भारताच्या सायबर धोरणाचे मूल्यांकन करा
सीमापार सायबर हल्ल्यांचा अंतर्गत सुरक्षेवर होणारा परिणाम. संरक्षणात्मक उपाययोजना सुचवा. (२०२१)	सायबर हल्ले + राष्ट्रीय संरक्षण	सायबर घुसखोरीविरुद्ध परिणाम स्पष्ट करा आणि उपाययोजना सुचवा.
तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरण मनी लॉडिंगमध्ये कसे योगदान देतात? राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय उपाय सुचवा. (२०२१)	आर्थिक गुन्हे + जागतिक संबंध	कारण स्पष्ट करा आणि मनी लॉडिंगला तोंड देण्यासाठी पावले सुचवा.
सायबर गुन्ह्यांचे प्रकार आणि आवश्यक प्रतिकारक उपाय. (२०२०)	सायबर गुन्हे + प्रतिबंधक रणनीती	सायबर गुन्ह्यांची यादी करा आणि राज्य संबंधित प्रतिकारक उपाय सांगा.

सायबर डोम प्रकल्प म्हणजे काय? तो भारतातील इंटरनेट गुन्ह्यांवर कसा नियंत्रण ठेवू शकतो? (२०१९)	सायबर पुढाकार + उपयुक्तता	सायबर डोम आणि गुन्हेगारी प्रतिबंधात त्याचा वापर स्पष्ट करा.
डेटा संरक्षणावरील न्यायमूर्ती बी.एन. श्रीकृष्ण समितीच्या बलस्थाने आणि कमकुवतपणाची चर्चा करा. (२०१८)	डेटा गव्हर्नन्स + गंभीर पुनरावलोकन	वैयक्तिक डेटा संरक्षणावरील श्रीकृष्ण समितीच्या अहवालाचे मूल्यांकन करा.
सायबर हल्ल्यांचे संभाव्य धोके आणि विद्यमान सुरक्षा चौकट. (२०१७)	सायबर सुरक्षा + धोका कमी करणे	सायबर धोके आणि भारताच्या प्रतिबंधात्मक चौकटीवर चर्चा करा.
दहशतवाद आणि दहशतवादी निधीचे प्रमुख स्रोत रोखण्यासाठी उपाय. (२०१७)	दहशतवाद निधी + उपाय	दहशतवादविरोधी पावले सुचवा आणि निधी स्रोत ओळखा.
नॉन-स्टेट घटकांकडून इंटरनेट/सोशल मीडियाचा गैरवापर. ते रोखण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे सुचवा. (२०१६)	तंत्रज्ञानाचा गैरवापर + धोरण प्रतिसाद	गैरवापर प्रकरणांचे वर्णन करा आणि नियामक मार्गदर्शक तत्त्वे सुचवा.
सोशल मीडियाद्वारे आयएसआयएसचे प्रबोधन - आयएसआयएस म्हणजे काय, त्याचे ध्येय आणि ते भारतासाठी कसे धोका आहे? (२०१५)	दहशतवादी गट + कट्टरतावाद	ऑनलाइन प्रबोधनाद्वारे आयएसआयएस, त्याचे उद्दिष्टे आणि भारतासाठी धोका स्पष्ट करा.
राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, २०१३ चे गंभीरपणे मूल्यांकन करा. अंमलबजावणी आव्हानांवर चर्चा करा. (२०१५)	सायबर धोरण + मूल्यांकन	NCSP २०१३ चे मूल्यांकन करा आणि अंमलबजावणीतील अडथळांची यादी करा.
आर्थिक सार्वभौमत्वासाठी धोका म्हणून मनी लाँडरिंग. भारतासाठी त्याचे महत्त्व आणि नियंत्रण पावले. (२०१३)	आर्थिक धोका + कायदेशीर उपाय	भारतात मनी लाँडरिंगचा प्रभाव आणि नियंत्रण यंत्रणा स्पष्ट करा.
सोशल नेटवर्किंग साइट्स काय आहेत आणि त्या कोणत्या सुरक्षा परिणामांना सादर करतात? (२०१३)	डिजिटल मीडिया + धोक्याचे विश्लेषण	सोशल नेटवर्क्स आणि त्यांच्या सुरक्षा आव्हानांचे स्पष्टीकरण द्या.
सायबर युद्धाची व्याख्या करा. भारताच्या भेद्यता आणि तयारीची रूपरेषा सांगा. (२०१३)	सायबर युद्ध + संरक्षण तयारी	सायबर युद्धाचे स्पष्टीकरण द्या आणि भारताच्या तयारीचे मूल्यांकन करा.

परिचय

डिजिटल कम्युनिकेशन नेटवर्कच्या वाढीमुळे आणि मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सच्या व्यापक वापरामुळे माहिती सामायिक करण्याच्या पद्धतीत बदल झाला आहे. हे प्लॅटफॉर्म कनेक्टिव्हिटी आणि पारदर्शकता सक्षम करतात, तर ते अंतर्गत सुरक्षेसाठी गंभीर आव्हाने देखील निर्माण करतात. चुकीची माहिती पसरवणे आणि हिंसाचार भडकवणे ते सायबर गुन्हे आणि दहशतवाद सक्षम करण्यापर्यंत, त्यांचा गैरवापर शांतता आणि राष्ट्रीय स्थिरता बिघडू शकतो. या धोक्यांना तोंड देण्यासाठी संतुलित दृष्टिकोन आवश्यक आहे जो सुरक्षा सुनिश्चित करताना स्वातंत्र्य जपतो.

कम्युनिकेशन नेटवर्क, मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्समधील फरक:

पैलू	संप्रेषण नेटवर्क	मीडिया	सोशल नेटवर्किंग साइट्स
व्याख्या	भौतिक किंवा डिजिटल पायाभूत सुविधांद्वारे माहितीची देवाणघेवाण सुलभ करणाऱ्या प्रणाली (उदा., इंटरनेट, टेलिफोनी, उपग्रह)	वृत्तपत्रे, टीव्ही, रेडिओ आणि डिजिटल न्यूज पोर्टल सारख्या जनसंपर्कासाठी प्लॅटफॉर्म	वापरकर्त्यांना तयार करण्यास, शेअर करण्यास आणि संवाद साधण्यास अनुमती देणारे ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म (उदा., फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम)
निसर्ग	पायाभूत सुविधा-केंद्रित (तांत्रिक आधारस्तंभ)	सामग्री-केंद्रित (माहिती प्रसारण)	परस्परसंवाद-केंद्रित (वापरकर्त्यांची सहभागिता)
प्राथमिक भूमिका	डेटा आणि व्हॉइस ओव्हर डिस्टन्सचे प्रसारण	जनमताची माहिती देणे, शिक्षित करणे आणि प्रभावित करणे	पीअर-टू-पीअर आणि सामूहिक सामाजिक संवाद सक्षम करणे
उदाहरणार्थ	ऑप्टिकल फायबर नेटवर्क, 5G, उपग्रह नेटवर्क, टेलिकॉम ग्रिड	दूरदर्शन, द हिंदू, एनडीटीव्ही, आकाशवाणी	व्हॉट्सअप, ट्विटर (एक्स), इंस्टाग्राम, फेसबुक
शासन प्रासंगिकता	डिजिटल इंडियाचा कणा, आपत्कालीन संप्रेषण, ई-गव्हर्नन्स	खात्री करते प्रेस स्वातंत्र्य, लोकशाहीचे रक्षक, सार्वजनिक जबाबदारी	सहभागी प्रशासन, तक्रार निवारण, डिजिटल मोहिमा
सुरक्षा परिणाम	सायबर हल्ल्यांना बळी पडणारे, डेटा इंटरसेप्शन	चुकीची माहिती किंवा प्रचार पसरवू शकते	खोट्या बातम्यांचा स्रोत, कडतरतावाद, सायबर धमकी
नियमन	ट्राय, दूरसंचार विभाग, सीईआरटी-इन	भारतीय प्रेस कौन्सिल, माहिती	आयटी नियम, २०२१; आयटी

आणि प्रसारण
मंत्रालयकायदा, २०००
अंतर्गत शासित

अंतर्गत सुरक्षेसमोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकारी उपाययोजना

घटक	मुख्य अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने	उदाहरणे / डेटा (२०२४-२०२५)
१. संप्रेषण नेटवर्क (पायाभूत सुविधा, इंटरनेट, दूरसंचार प्रणाली)	<ul style="list-style-type: none"> महत्वाच्या पायाभूत सुविधांवर सायबर हल्ले (उदा., पॉवर ग्रिड, बँकिंग, संरक्षण) परदेशी गुप्तचरांकडून संप्रेषणात अडथळा पाणबुडी केबल्स, उपग्रहांद्वारे हेरगिरी आणि डेटा चोरी बेकायदेशीर क्रियाकलापांसाठी एन्क्रिप्टेड VPN आणि डार्क वेबचा वापर 	<ul style="list-style-type: none"> २०२४ मध्ये आरोग्यसेवा आणि रेल्वे प्रणालींवर ५०० हून अधिक सायबर हल्ले नोंदवले गेले (CERT-In) गूढ टीम बांगलादेश आणि टीम इन्सेन पीके यांनी भारतीय सर्व्हरना लक्ष्य केले (२०२५)
२. पारंपारिक मीडिया (टीव्ही, प्रिंट, रेडिओ, डिजिटल न्यूज पोर्टल)	<ul style="list-style-type: none"> खळबळजनकता आणि असत्यापित संकट अहवाल पक्षपाती कथनांद्वारे सांप्रदायिक धुवीकरण निवडणुका किंवा निषेधादरम्यान पसरलेली चुकीची माहिती दहशतवादविरोधी मोहिमांदरम्यान ऑपरेशनल तपशीलांची गळती 	<ul style="list-style-type: none"> २०२४ च्या बिहार घटनेनंतर टीव्ही वादविवादांनी धार्मिक तणाव वाढवला मे २०२४: दिल्ली शाळेतील बॉम्बस्फोटाच्या धमक्या वाढवल्या गेल्या असत्यापित मीडिया कव्हेरेज
३. सोशल नेटवर्किंग साइट्स (फेसबुक, एक्स, व्हॉट्सअप, टेलिग्राम, इंस्टाग्राम)	<ul style="list-style-type: none"> खोट्या बातम्या, द्वेषपूर्ण भाषणे, डीपफेकचा प्रसार जंगलीवादी गटांकडून ऑनलाइन कडतरतावाद फ्लॅश मॉबचे एकत्रीकरण, डिजिटल निषेध, सांप्रदायिक हिंसाचार ओळख चोरी किंवा भ्रूतीसाठी बनावट प्रोफाइलचा हेरगिरी आणि वापर 	<ul style="list-style-type: none"> २०२५: बनावट टेलिग्राम चॅनेल्सनी २००+ दिल्ली शाळांना बॉम्बच्या धमक्या पाठवल्या २०२४ च्या निवडणुकीदरम्यान डीपफेक व्हिडिओ प्रसारित झाले २०२५ मध्ये हेरगिरी आणि संरक्षण माहिती लीक केल्याबद्दल युट्यूबरला अटक

Government measures to tackle

घटक	महत्त्वाचे सरकारी उपाय	उदाहरणे / उपक्रम
१. कम्युनिकेशन नेटवर्क्स (सायबर पायाभूत सुविधा, इंटरनेट, टेलिकॉम)	<ul style="list-style-type: none"> रिअल-टाइम सायबर धोक्याच्या देखरेखीसाठी CERT-In (भारतीय संगणक आपत्कालीन प्रतिसाद पथक) ची स्थापना गुप्तचर माहिती सामायिकरणासाठी राष्ट्रीय सायबर समन्वय केंद्र (NCCC) मालवेअर साफसफाई आणि डिजिटल स्वच्छतेसाठी सायबर स्वच्छता केंद्र राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण (सुधारित मसुदा २०२३ प्रक्रियेत) जनहितार्थ संप्रेषण रोखण्यासाठी भारतीय टेलिग्राफ कायद्यात सुधारणा 	<ul style="list-style-type: none"> CERT-In च्या २०२४ च्या "डिजिटल थ्रेट लँडस्केप अहवालात" एआय-आधारित धोक्यांमध्ये वाढ दर्शविली आहे NCCC ने २०२४ मध्ये वीज क्षेत्रावरील सीमापार सायबर हल्ल्यांना निष्प्रभ करण्यास मदत केली ५,००० हून अधिक सायबर सुरक्षा व्यावसायिकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी राष्ट्रीय सायबर व्यायाम (NCX इंडिया)
२. पारंपारिक मीडिया (टीव्ही, प्रिंट, रेडिओ, डिजिटल बातम्या)	<ul style="list-style-type: none"> माध्यम नीतिमत्ता आणि जबाबदारी लागू करण्यासाठी प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया इलेक्ट्रॉनिक मीडिया मॉनिटरिंग सेंटर (EMMC) केबल टीव्ही नेटवर्क्स नियमन कायद्यांतर्गत २४x७ कार्यक्रम कोड टीव्ही सामग्रीचे निरीक्षण करते, १९९५ मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमध्ये बनावट बातम्यांना रोखण्यासाठी पीआयबी फॅक्ट चेक युनिट दहशतवादी कारवायांमध्ये संवेदनशील सामग्री प्रसारित करण्याचे नियमन करण्याचे निर्देश 	<ul style="list-style-type: none"> २०२४ मध्ये, माहिती आणि प्रसारण मंत्रालयाने वाहिन्यांना सांप्रदायिक सामग्री प्रसारित करण्याविरुद्ध इशारा दिला - आपत्तीदरम्यान खोट्या कथा (उदा. मणिपूर हिंसाचार) पीआयबी फॅक्ट चेकने ध्वजांकित केल्या
३. सोशल नेटवर्किंग साइट्स (ट्विटर, व्हॉट्सअप, टेलिग्राम इ.)	<ul style="list-style-type: none"> आयटी नियम, २०२१ (२०२३ मध्ये सुधारित) प्लॅटफॉर्मना अनुपालन अधिकारी नियुक्त करण्याचे आणि ७२ तासांच्या आत बेकायदेशीर सामग्री काढून टाकण्याचे आदेश देतात आयटी कायदा, २००० च्या कलम ६९अ अंतर्गत हानिकारक वेबसाइट्स आणि 	<ul style="list-style-type: none"> मे २०२५ मध्ये, चुकीची माहिती पसरवल्याबद्दल पाकिस्तानशी संबंधित ६७ यूट्यूब चॅनेल ब्लॉक करण्यात आले. २०२४ मध्ये ५ लाखांहून अधिक बनावट सोशल मीडिया अकाउंट्स बंद करण्यात आले (आय४सी डेटा)

<ul style="list-style-type: none"> राज्यांमधील डिजिटल गुन्ह्यांचा मागोवा घेण्यासाठी भारतीय सायबर गुन्हे समन्वय केंद्र (आय४सी) द्वेषयुक्त भाषण आणि बनावट बातम्या शोधण्यासाठी 'गरुड दृष्टी' (नागपूर पोलिस) सारख्या एआय साधनांचा वापर सार्वजनिक तक्रार निवारणासाठी सायबर गुन्हे हेलपलाइन (१९३०) आणि पोर्टल (www.cybercrime.gov.in) 	<ul style="list-style-type: none"> पीडितांना मानसिक आणि कायदेशीर मदतीसाठी जयपूरसारख्या शहरांमध्ये सायबर सपोर्ट सेंटर्सची स्थापना.
--	--

अलिकडच्या घडामोडी

सोशल मीडियाद्वारे अतिरेकीपणाचे अल्गोरिथमिक प्रवर्धन

- प्रस्तावना:** सामाजिक मीडिया अल्गोरिथम हे कंटेंट वितरण आणि वापरकर्त्यांच्या सहभागाचे केंद्रबिंदू बनले आहेत. हे अल्गोरिथम, वापरकर्त्यांचा अनुभव वाढवण्याच्या उद्देशाने असले तरी, अनेकदा अनवधानाने अतिरेकीपणा, चुकीची माहिती आणि धुवीकरणाला प्रोत्साहन देतात—अल्गोरिथमिक कडतरतावाद म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या घटनेला.
- अल्गोरिथमिक कडतरतावाद म्हणजे काय?**
सोशल मीडिया अल्गोरिथम ज्या प्रक्रियेद्वारे वारंवार उत्तेजक किंवा धुवीकरण करणाऱ्या कंटेंटचा प्रचार करून वापरकर्त्यांना वैचारिक अतिरेक्यांकडे नेले जाते. वापरकर्त्यांना "इको चेंबर्स" आणि "फिल्टर बबल" मध्ये नेले जाते, जे पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या विश्वासांना बळकटी देतात आणि त्यांना अतिरेकी कथनांसाठी संवेदनशील बनवतात.
- अल्गोरिथम अतिरेकी कंटेंटला कसे वाढवतात प्रतिबद्धता-आधारित रँकिंग:** उच्च लाईक्स, शेअर्स, टिप्पण्या असलेल्या कंटेंटला चालना मिळते. भावनिकदृष्ट्या भारित किंवा वादग्रस्त कंटेंटला उच्च प्रतिबद्धतेसाठी प्राधान्य दिले जाते.
- इको चेंबर्स आणि फिल्टर बबल्स:** समान दृष्टिकोनांना वारंवार एक्सपोजर केल्याने विविध दृष्टिकोनांना प्रतिबंधित केले जाते, कडतरतावादी विचारांना बळकटी मिळते.
- हॅशटॅगची भूमिका:** हॅशटॅग शोधण्यायोग्यता वाढवतात, अतिरेकी सामग्री लक्षित प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करतात.

- **लक्षित वैयक्तिकरण:**मशीन लर्निंग मॉडेल वापरकर्त्यांच्या वर्तनावर आधारित फीड तयार करतात, वापरकर्त्यांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी अनेकदा अधिक अतिरेकी सामग्री पुढे ढकलतात.
- **केस स्टडीज आणि जागतिक उदाहरणे**
इस्लामिक स्टेट (आयएस) आणि अल-कायदा: कोडेड भाषेचा वापर करून भरती आणि प्रचारासाठी एक्स (ट्विटर), टेलिग्राम आणि यूट्यूब सारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करा.
टिकटॉकवरील अतिरेकी सामग्री: टिकटॉकचे "फॉर यू" फीड वैचारिकदृष्ट्या अतिरेकी सामग्रीला प्रोत्साहन देते, विशेषतः तरुण वापरकर्त्यांना.
- **निवडणुकीची चुकीची माहिती:** लोकशाही प्रक्रियेदरम्यान बनावट बातम्या पसरवण्यासाठी आणि हिंसाचार भडकवण्यासाठी अल्गोरिदमचा वापर केला गेला आहे.
- **अल्गोरिदम अतिरेकीपणाला तोंड देण्यातील आव्हाने अल्गोरिदम अपारदर्शकता:** विकासकांमध्येही कमी समज असलेल्या "ब्लॅक बॉक्स" सिस्टम. अतिरेकींकडून टाळाटाळ करणारे डावपेच: शोध टाळण्यासाठी शब्दरचना, व्यंग्य आणि प्रतीकांचा वापर. सीमापार आणि सांस्कृतिक अंतर: जागतिक अल्गोरिदम अनेकदा स्थानिक सामाजिक-राजकीय संदर्भांचा हिशेब ठेवण्यात अपयशी ठरतात.
- **मुक्त भाषण आणि नियमन संतुलित करणे:** अति-सेन्सॉरशिप विरुद्ध अनियमिततेचा धोका (उदा. जर्मनीचा नेट्झडीजी कायदा).

शमन धोरणे

तांत्रिक हस्तक्षेप

- **एआय-चालित नियंत्रण:**यूट्यूबच्या २०२३ च्या एआय मॉडेलने ध्वजांकित अतिरेकी व्हिडिओ ३०% ने कमी केले.
- **पुनर्निर्देशन धोरणे:**इंस्टाग्राम सारख्या प्लॅटफॉर्म हानिकारक शोधांना प्रति-कथनांकडे पुनर्निर्देशित करतात.

धोरण आणि नियमन भारताचे आयटी नियम, २०२१:

- ३६ तासांच्या आत ध्वजांकित सामग्री काढून टाकण्याचा आदेश.
- कंटेंट उत्पत्तीकर्त्यांचा शोध घेण्यास परवानगी द्या.

ईयू डिजिटल सेवा कायदा, २०२३:अल्गोरिदम पारदर्शकता आणि स्वतंत्र प्रभाव मूल्यांकनांना आदेश देतो.

जर्मनीचा नेट्झडीजी कायदा:

प्लॅटफॉर्मना २४ तासांच्या आत द्वेषपूर्ण भाषण काढून टाकण्याची आवश्यकता आहे, ज्यात मोठ्या दंडाचा समावेश आहे.

पुढील मार्ग

- **सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी मजबूत करा:** सरकारे, तंत्रज्ञान कंपन्या आणि नागरी समाज यांच्यातील संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत.
- **अल्गोरिदमिक पारदर्शकता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन द्या:**प्रकटीकरण आणि अनुपालनासाठी जागतिक मानके लागू करा.
माध्यम साक्षरतेद्वारे वापरकर्त्यांना सक्षम करा: ऑनलाइन सामग्रीचे गंभीर मूल्यांकन करण्यासाठी वापरकर्त्यांना शिक्षित करा.

(वरील विषय सायबर सुरक्षेशी अधिक संबंधित आहे म्हणून आपण पुढील भागात अधिक तपशीलांचा अभ्यास करणार आहोत.)

परिचय

७९५ दशलक्षाहून अधिक इंटरनेट वापरकर्ते, भरभराटीला आलेली स्टार्टअप इकोसिस्टम आणि एआय, क्लाउड आणि ५जी सारख्या उदयोन्मुख तंत्रज्ञानामुळे चालणाऱ्या भारतातील डिजिटल परिवर्तनामुळे कनेक्टिव्हिटी आणि महत्वाकांक्षा वाढली आहे. तथापि, या वाढीमुळे सायबर-हल्ल्याचा पृष्ठभाग देखील वाढला आहे, ज्यामुळे सायबर सुरक्षा आणि डेटा गोपनीयता गंभीर बनली आहे. रॅन्समवेअर, सोशल इंजिनिअरिंग आणि पुरवठा साखळी हल्ल्यांसारखे वाढणारे धोके सर्व स्तरांवर एकात्मिक सुरक्षा आणि सायबर जागरूकतेची संस्कृती आवश्यक असल्याचे अधोरेखित करतात.

सायबर सुरक्षा म्हणजे काय?

सायबर सुरक्षा म्हणजे इंटरनेट-कनेक्टेड सिस्टम्सचे—हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर आणि डेटासह—सायबर धोक्यांपासून संरक्षण करण्याच्या पद्धतीचा संदर्भ देते. त्यात नेटवर्क्स, संगणक, मोबाइल डिव्हाइसेस आणि इलेक्ट्रॉनिक डेटाचे अनधिकृत प्रवेश, हल्ले, नुकसान किंवा चोरीपासून संरक्षण करण्यासाठी डिझाइन केलेल्या तंत्रज्ञानाचा, प्रक्रियांचा आणि पद्धतींचा संच समाविष्ट आहे.

मानक व्याख्या:

- **राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, २०१३ (भारत):** सायबर सुरक्षा म्हणजे माहिती, उपकरणे, उपकरणे, संगणक प्रणाली आणि नेटवर्क्सचे अनधिकृत प्रवेश, हल्ले, नुकसान, व्यत्यय किंवा विनाशापासून संरक्षण.
- **NIST (यू.एस. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ स्टँडर्ड्स अँड टेक्नॉलॉजी):** "सायबर सुरक्षा ही हल्ल्यांना रोखून, शोधून आणि प्रतिसाद देऊन माहितीचे संरक्षण करण्याची प्रक्रिया आहे."
- **ITU (इंटरनॅशनल टेलिकम्युनिकेशन युनियन):** "सायबरसुरक्षा म्हणजे साधने, धोरणे, सुरक्षा संकल्पना, जोखीम व्यवस्थापन दृष्टिकोन, कृती, प्रशिक्षण, सर्वोत्तम पद्धती, आश्वासन आणि सायबर पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा संग्रह.

सायबरसुरक्षेचे घटक

सायबरसुरक्षा ही एक बहुआयामी चौकट आहे ज्यामध्ये डिजिटल मालमत्ता, नेटवर्क आणि पायाभूत सुविधा सुरक्षित करण्याच्या उद्देशाने विविध परस्परावलंबी घटक असतात. प्रमुख घटकांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

नेटवर्क सुरक्षा

फायरवॉल, घुसखोरी शोध प्रणाली आणि व्हर्च्युअल प्रायव्हेट नेटवर्क (VPN) वापरून अनधिकृत प्रवेश, गैरवापर किंवा व्यत्ययांपासून अंतर्गत नेटवर्कचे संरक्षण.

उदाहरण: सरकारी डेटाबेसवर अनधिकृत प्रवेश प्रयत्नांना अवरोधित करणारे फायरवॉल.

माहिती सुरक्षा (इन्फोसेक)

- डेटाची गोपनीयता, अखंडता आणि उपलब्धता (CIA ट्रायड) सुनिश्चित करते—मग ते स्टोरेज, प्रोसेसिंग किंवा ट्रान्झिटमध्ये असो.
- उदाहरण: गळती रोखण्यासाठी संवेदनशील आधार डेटा एन्क्रिप्ट करणे.

अनुप्रयोग सुरक्षा

- सायबर हल्ले रोखण्यासाठी सॉफ्टवेअर आणि अॅप्समधील भेद्यता ओळखणे आणि त्यांचे निराकरण करणे समाविष्ट आहे.
- उदाहरण: उमंग सारख्या सरकारी मोबाइल अॅप्सचे नियमित पॅचिंग.

क्लाउड सुरक्षा

- डेटा संरक्षित करते, क्लाउड कॉम्प्युटिंग वातावरणात एन्क्रिप्शन, आयडेंटिटी मॅनेजमेंट आणि कम्प्लायन्स टूल्सद्वारे अॅप्लिकेशन्स आणि इन्फ्रास्ट्रक्चर.
- उदाहरण: आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन सारख्या क्लाउड-आधारित प्लॅटफॉर्मवर होस्ट केलेल्या संवेदनशील आरोग्य डेटाचे संरक्षण करणे.

एंडपॉइंट सिक्युरिटी

- लॅपटॉप, मोबाइल आणि डेस्कटॉप सारख्या वैयक्तिक उपकरणांना धमक्या आणि शोषणांपासून सुरक्षित करते.
- उदाहरण: निवडणूक आयोगाच्या ईव्हीएम आणि व्हीव्हीपीएटीवर अँटीव्हायरस आणि डिव्हाइस एन्क्रिप्शन.

आयडेंटिटी अँड अॅक्सेस मॅनेजमेंट (IAM)

- बायोमेट्रिक्स किंवा ओटीपी सारख्या प्रमाणीकरण साधनांचा वापर करून केवळ अधिकृत व्यक्ती विशिष्ट संसाधनांमध्ये प्रवेश करू शकतात याची खात्री करते.
- उदाहरण: आर्थिक व्यवहारांमध्ये आधार-सक्षम बायोमेट्रिक पडताळणी.

ऑपरेशनल सिक्युरिटी (OPSEC)

- नियमित कृतींमधून संभाव्य धोके ओळखून ऑपरेशनल प्रोटोकॉल आणि प्रक्रियांचे संरक्षण करते.
- उदाहरण: संवेदनशील मंत्रालयांमधील भूमिकांवर आधारित पासवर्ड फिरवणे आणि डेटा अॅक्सेस प्रतिबंधित करणे.

आपत्ती पुनर्प्राप्ती आणि व्यवसाय सातत्य

- सायबर घटना किंवा व्यत्ययांनंतर ऑपरेशन्स आणि डेटा अॅक्सेस पुनर्संचयित करण्यासाठी धोरणे.
- उदाहरण: एनआयसीचे डेटा रिकव्हरी प्रोटोकॉल रॅन्समवेअर हल्ल्यांनंतर.

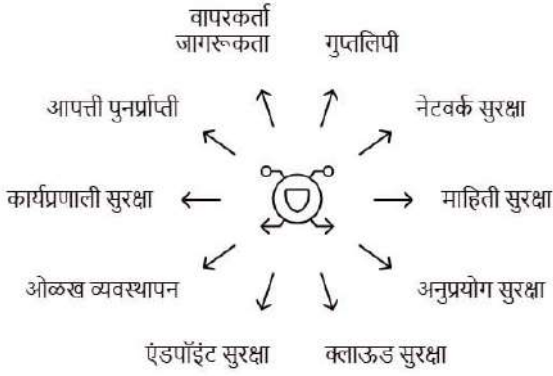
वापरकर्ता जागरूकता आणि शिक्षण

- फिशिंग, रॅन्समवेअर ओळखण्यासाठी व्यक्तींना प्रशिक्षण देणे, आणि मानवी चुका कमी करण्यासाठी इतर धोके.
- उदाहरण: अधिकाऱ्यांच्या क्षमता वाढीसाठी सायबर सुरक्षित भारत उपक्रम.

क्रिप्टोग्राफी

- संवाद सुरक्षित करण्यासाठी आणि संवेदनशील डेटा संरक्षित करण्यासाठी एन्क्रिप्शन अल्गोरिदमचा वापर.
- उदाहरण: सरकारी संप्रेषण ॲप्समध्ये एंड-टू-एंड एन्क्रिप्शन.

सायबर सुरक्षा घटक

विविध प्रकारचे सायबर हल्ले

- मालवेअर (दुर्भावनापूर्ण सॉफ्टवेअर)
- व्हायरस, वर्म्स, ट्रोजन, स्पायवेअर आणि रॅन्समवेअरसह सिस्टमला हानी पोहोचवण्यासाठी किंवा त्याचा
- गैरफायदा घेण्यासाठी डिझाइन केलेले सॉफ्टवेअर.
- उदाहरण: WannaCry रॅन्समवेअर हल्ला (२०१७) ने भारतीय बँकिंग आणि आरोग्य सेवा प्रणालींना प्रभावित केले.

फिशिंग हल्ले

- फसवे ईमेल किंवा संदेश जे वापरकर्त्यांना पासवर्ड किंवा OTP सारखी संवेदनशील माहिती उघड करण्यास फसवतात.
- उदाहरण: कर हंगामात आयकर विभागाचे असल्याचे भासवून फिशिंग ईमेल.

सेवा नाकारणे (DoS) आणि सेवा वितरित नकार (DDoS)

- कायदेशीर वापरकर्त्यांना उपलब्ध नसण्यासाठी सर्व्हर किंवा नेटवर्कला ट्रॅफिकने ओव्हरलोड करणे.
- उदाहरण: २०२२ मध्ये MEITY सर्व्हरवर DDoS हल्ला करून तात्पुरते सेवा व्यत्यय आणला.

मॅन-इन-द-मिडल (MitM) हल्ला

- हल्लेखोर दोन पक्षांमधील त्यांच्या नकळत संवाद रोखतात आणि बदलतात.
- उदाहरण: ऑनलाइन बँकिंग व्यवहारांदरम्यान लॉगिन क्रेडेन्शियल्समध्ये सायबर गुन्हेगार अडथळा आणतात.

SQL इंजेक्शन

- बॅकएंड डेटाबेसमध्ये प्रवेश करण्यासाठी किंवा हाताळण्यासाठी इनपुट फील्डमध्ये दुर्भावनापूर्ण SQL कोड घालणे.
- उदाहरण: SQL इंजेक्शनद्वारे भारतीय विद्यापीठ डेटाबेसचे उल्लंघन.

झिरो-डे एक्सप्लॉयट

- डेव्हलपरने निराकरण करण्यापूर्वी सॉफ्टवेअरमधील अज्ञात भेद्यतेचा वापर करणे.
- उदाहरण: पेगासस स्पायवेअरने iOS/Android मध्ये शून्य-डे भेद्यतेचा वापर केला.

क्रेडेंशियल स्टाफिंग

- वापरकर्त्यांच्या खात्यांमध्ये अनधिकृत प्रवेश मिळविण्यासाठी लीक झालेल्या वापरकर्तानाव आणि पासवर्डचा स्वयंचलित वापर.
- उदाहरण: पुन्हा वापरलेल्या पासवर्डचा वापर करून भारतीय फिनटेक आणि ई-कॉमर्स साइट्सवर हल्ले.

रॅन्समवेअर हल्ला

- फायली एन्क्रिप्ट करतो आणि प्रवेश पुनर्संचयित करण्यासाठी खंडणी मागतो.
- उदाहरण: AIIMS दिल्ली सायबर हल्ला (२०२२), जिथे हॅकर्सनी रुग्णांचा डेटा एन्क्रिप्ट केला होता.

क्रॉस-साइट स्क्रिप्टिंग (XSS)

- विश्वसनीय वेबसाइट्समध्ये दुर्भावनापूर्ण स्क्रिप्ट इंजेक्ट करणे, जे नंतर वापरकर्त्यांच्या ब्राउझरमध्ये कार्यान्वित होते.
- उदाहरण: सत्र कुकीज चोरण्यासाठी ई-गव्हर्नन्स पोर्टलना लक्ष्य करणारे हॅकर्स.

DNS स्पाफिंग

- क्रेडेन्शियल्स चोरण्यासाठी किंवा मालवेअर स्थापित करण्यासाठी कायदेशीर वेबसाइट्सवरून ट्रॅफिक बनावट वेबसाइट्सकडे पुनर्निर्देशित करते.
- उदाहरण: सायबर फसवणुकीदरम्यान वापरकर्त्यांना बनावट बँकिंग वेबसाइटवर पुनर्निर्देशित केले जाते.

सोशल इंजिनिअरिंग हल्ले

- गोपनीय माहिती देण्यास किंवा सुरक्षिततेला धोका निर्माण करणाऱ्या कृती करण्यास लोकांना हाताळणे.
- उदाहरण: मोबाईल ओटीपीमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेचे अधिकारी असल्याचे भासवून फसवणूक करणारे.

भारतात सायबर सुरक्षेची आवश्यकता

- सायबर सुरक्षा ही अंतर्गत सुरक्षा महत्त्वाची बाब आहे.
- भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला सायबर घुसखोरीमुळे वाढत्या प्रमाणात आव्हान दिले जात आहे, जे संरक्षण नेटवर्क, वित्तीय संस्था, संप्रेषण पायाभूत सुविधा आणि कायदा अंमलबजावणी डेटाबेसना लक्ष्य करतात.
- रुग्णालयांना अपंग बनवणाऱ्या रॅन्समवेअर हल्ल्यांपासून ते मतदार यादीवर परिणाम करणाऱ्या डेटा उल्लंघनांपर्यंत, या घटनांमुळे मोठ्या प्रमाणात व्यत्यय, सामाजिक अशांतता आणि प्रशासनावरील विश्वास कमी होऊ शकतो.

सायबर हल्ल्यांचे प्रमाण आणि गुंतागुंत वाढ

२०२४ च्या प्रहार अभ्यासानुसार, भारतावरील सायबर हल्ले २०३३ पर्यंत दरवर्षी १ ट्रिलियनपर्यंत पोहोचण्याचा अंदाज आहे, जो २०४७ पर्यंत १७ ट्रिलियनपर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे. हे प्रमाण केवळ आर्थिक धोकाच नाही तर अंतर्गत शांतता, स्थिरता आणि राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी धोके देखील दर्शवते— विशेषतः पॉवर ग्रिड, हवाई वाहतूक नियंत्रण आणि अंतर्गत सुरक्षा डेटाबेससारख्या क्षेत्रांमध्ये.

आर्थिक क्षेत्रातील भेद्यता

२०२४-२५ च्या आर्थिक सर्वेक्षणात असे म्हटले आहे की सर्व सायबर घटनांपैकी जवळजवळ एक पंचमांश बँकिंग क्षेत्राचा वाटा आहे, ज्यामुळे ते सर्वात जास्त लक्षित क्षेत्र बनले आहे.

संस्थात्मक अपुरी तयारी

सिस्कोच्या २०२३ सायबरसुरक्षा तयारी निर्देशांकानुसार, केवळ ४% भारतीय संस्था सायबर लवचिकतेमध्ये 'प्रौढ' आहेत. विशेषतः महत्त्वाच्या सार्वजनिक आणि खाजगी संस्थांमध्ये तयारीचा अभाव, प्रणालीगत असुरक्षा निर्माण करतो ज्याचा वापर हेरगिरी, तोडफोड किंवा प्रचार प्रसारासाठी केला जाऊ शकतो, ज्यामुळे कायदा आणि सुव्यवस्थेवर थेट परिणाम होतो.

एंटरप्राइझ-स्तरीय धोके आणि ऑपरेशनल जोखीम

सीआरएन इंडियाच्या मते:

- भारतातील ८०% उद्योगांना रॅन्समवेअर हल्ल्यांचा सामना करावा लागला आहे.
- ४०% मोठ्या व्यवसायांना फिशिंग-नेतृत्वाखालील उल्लंघनांचा अनुभव आला आहे.

- ९२% लोकांना रॅन्समवेअरमुळे ऑपरेशनल व्यत्यय येण्याची भीती वाटते—जे अंतर्गत आर्थिक सातत्य आणि सेवा वितरण कसे धोक्यात आहे हे अधोरेखित करते.

सामरिक आणि लष्करी पायाभूत सुविधांना धोका

भारताच्या संरक्षण प्रणाली, गुप्तचर प्लॅटफॉर्म आणि सीमा पाळत ठेवणे डिजिटल नेटवर्कवर वाढत्या प्रमाणात अवलंबून आहेत. हे राज्य-प्रायोजित सायबर युद्ध, पाळत ठेवणे किंवा पुरवठा साखळी व्यत्ययासाठी फायदेशीर लक्ष्य आहेत, ज्याचे राष्ट्रीय सुरक्षा आणि अंतर्गत कायदा अंमलबजावणी क्षमतांवर दीर्घकालीन परिणाम होतात.

नागरिक-केंद्रित सुरक्षा

आधार, डिजीलॉकर आणि निवडणूक डेटाबेस सारख्या डिजिटल प्रशासन प्रणाली संवेदनशील वैयक्तिक डेटा हाताळतात. उल्लंघनांमुळे ओळख चोरी, लक्षित चुकीची माहिती आणि सामाजिक हाताळणी होऊ शकते - लोकशाही संस्था आणि नागरी स्वातंत्र्यांना कमकुवत करणारे अपारंपरिक अंतर्गत धोके उदयास येत आहेत.

सायबरस्पेस राष्ट्रीय सुरक्षेला कसा धोका निर्माण करतो

महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधांना धोका

- सायबर हल्ल्यांद्वारे इलेक्ट्रिक ग्रिड, अणुऊर्जा प्रकल्प, विमानतळ आणि दूरसंचार नेटवर्क विस्कळीत केले जाऊ शकतात, ज्यामुळे ब्लॉकआउट, संप्रेषण बिघाड किंवा अपघात देखील होऊ शकतात.
- उदाहरण: २०२० मध्ये, संशयास्पद चिनी-मूळ मालवेअर हल्ल्याने मुंबई पॉवर ग्रिडला लक्ष्य केले, ज्यामुळे मोठा ब्लॉकआउट झाला.

हेरगिरी आणि बुद्धिमत्ता उल्लंघन

- राज्य-प्रायोजित घटक संवेदनशील संरक्षण, राजनैतिक किंवा आर्थिक डेटा चोरण्यासाठी कमकुवतपणाचा फायदा घेतात.
- उदाहरण: २०२२ मध्ये ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्सेस (एम्स) च्या उल्लंघनामुळे रुग्णालयाचे कामकाज ठप्प झाले आणि वैद्यकीय डेटा शस्त्रास्त्र बनल्याबद्दल चिंता व्यक्त केली.

आर्थिक आणि आर्थिक व्यत्यय

- बँका, स्टॉक एक्स्चेंज किंवा UPI सारख्या डिजिटल पेमेंट प्लॅटफॉर्मवरील सायबर हल्ले आर्थिक स्थिरता आणि जनतेच्या आत्मविश्वासाला धोका निर्माण करतात.
- आर्थिक सर्वेक्षण २०२४-२५ नुसार, नोंदवलेल्या सायबर घटनांपैकी जवळजवळ २०% घटना वित्तीय संस्थांशी संबंधित आहेत.

प्रचार आणि मानसिक युद्ध

- खोट्या बातम्या, डीपफेक, द्वेषपूर्ण भाषण आणि ध्रुवीकरण करणारी

सामग्री पसरवण्यासाठी, सामाजिक सुसंवाद आणि सार्वजनिक सुव्यवस्था बिघडवण्यासाठी सायबरस्पेसचा वापर केला जातो.

- उदाहरण: मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव पाडण्यासाठी आणि लोकशाही प्रक्रिया अस्थिर करण्यासाठी निवडणुकीदरम्यान बॉट अकाउंट्स आणि समन्वित चुकीच्या माहिती मोहिमेचा वापर.

दहशतवाद आणि संघटित गुन्हेगारी संबंध

- दहशतवादी गट आणि ड्राज कार्टेल कट्टरतावाद, निधी संकलन (क्रिप्टोद्वारे), लॉजिस्टिक्स आणि हल्ल्यांच्या समन्वयासाठी एन्क्रिप्टेड प्लॅटफॉर्मचा वापर करतात.
- उदाहरण: २०२४ च्या NIA दहशतवादविरोधी परिषदेने ईशान्य भारतात दहशतवादाच्या वित्तपुरवठ्यासाठी एन्क्रिप्टेड ॲप्स आणि डार्कनेटचा वाढता वापर ध्वजांकित केला.

सीमा आणि लष्करी भेद्यता

- हॅकर्स उपग्रह संप्रेषण, ड्रोन प्रणाली किंवा सीमा पाळत ठेवणारे नेटवर्क अक्षम करू शकतात, ज्यामुळे भारताची संरक्षण तयारी कमकुवत होते.
- उदाहरण: पाकिस्तानस्थित गटांना भारतीय सशस्त्र दलांच्या नेटवर्कला लक्ष्य करणाऱ्या सायबर चौकशीशी जोडले गेले आहे.

सायबर-सक्षम बंडखोरी आणि डाव्या विचारसरणीचा अतिरेकीवाद

- बंडखोर केंद्र भारती करण्यासाठी, हल्ल्यांचे समन्वय साधण्यासाठी आणि प्रचार प्रसार करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढत्या प्रमाणात करत आहेत—विशेषतः वामपंथी-प्रभावित आणि ईशान्य प्रदेशांमध्ये.
- उदाहरण: सीपीआय (माओवादी) दस्तऐवजांनुसार "शहरी नक्षल" धोरण शहरांमध्ये सायबर पोहोचवर लक्ष केंद्रित करते.

डिजिटल सार्वभौमत्व आणि डेटा गोपनीयतेला धोका

- परदेशी तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्म भारतीय वापरकर्त्यांकडून मोठ्या प्रमाणात डेटा गोळा करतात, ज्यामुळे डेटा वसाहतीकरण, पाळत ठेवणे आणि जबरदस्तीबद्दल चिंता निर्माण होते.
- उदाहरण: २०२० मध्ये टिकटॉक आणि वीचॅट सारख्या चिनी ॲप्सवरील बंदी आयटी कायद्याच्या कलम ६९अ अंतर्गत राष्ट्रीय सुरक्षेच्या चिंतेमुळे होती.

भारतात सायबर सुरक्षेला आव्हाने

संरचनात्मक आव्हाने

- खंडित सायबरसुरक्षा वास्तुकला: भारतात एकात्मिक राष्ट्रीय सायबरसुरक्षा कमांडचा अभाव आहे. CERT-In, NCIIPC, IB आणि NTRO सारख्या एजन्सी अनेकदा एका बाजूला काम करतात, ज्यामुळे समन्वय कमी होतो आणि प्रयत्नांची पुनरावृत्ती होते.
- कालबाह्य पायाभूत सुविधा: वीज, आरोग्यसेवा आणि वाहतूक

यासारखी महत्त्वाची क्षेत्रे अजूनही अशा वारसा प्रणालींवर काम करतात ज्या सायबर घुसखोरीसाठी अत्यंत असुरक्षित आहेत.

- खाजगी क्षेत्रात कमी सायबर लवचिकता: सिस्कोच्या २०२३ सायबरसुरक्षा तयारी निर्देशांकानुसार, केवळ ४% भारतीय संस्था तयारीच्या 'परिपक्व' पातळीवर आहेत, जे एंटरप्राइझ-स्तरीय पायाभूत सुविधांमध्ये पद्धतशीर भेद्यता अधोरेखित करते.

प्रशासकीय आव्हाने

- अधिकारक्षेत्रीय आच्छादन: सायबर गुन्हे केंद्र आणि राज्य दोन्ही अधिकारक्षेत्रांत येतात, ज्यामुळे भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांमध्ये स्पष्टता नसल्यामुळे अनेकदा गोंधळ होतो आणि कारवाईला विलंब होतो.
- मर्यादित राज्य क्षमता: बहुतेक राज्यस्तरीय पोलिस दलांमध्ये अत्याधुनिक सायबर गुन्हांचा तपास करण्यासाठी समर्पित सायबर गुन्हे युनिट्स किंवा तांत्रिक कर्मचाऱ्यांची कमतरता असते.
- विद्यमान निकषांची अपुरी अंमलबजावणी: राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण (२०१३) सारख्या चौकटी असूनही, कमकुवत देखरेख, मर्यादित निधी आणि नोकरशाही निष्क्रियतेमुळे अंमलबजावणी कमकुवत राहिली आहे.

मानव संसाधन-संबंधित आव्हाने

- प्रतिभेची तीव्र कमतरता: जागतिक आर्थिक मंचाच्या श्वेतपत्रिकेनुसार, भारत जगातील एक तृतीयांश STEM पदवीधरांची निर्मिती करतो, तरीही उद्योगासाठी तयार व्यावसायिकांच्या कमतरतेमुळे २०२४ मध्ये ४०,००० सायबरसुरक्षा नोकऱ्यांपैकी ३०% नोकऱ्या रिक्त आहेत.
- कौशल्य कमतरता आणि कमी प्रशिक्षण गुणवत्ता: विद्यमान तांत्रिक शिक्षणात नैतिक हॅकिंग, सायबर फॉरेन्सिक्स आणि धोक्याची बुद्धिमत्ता यासारख्या क्षेत्रात प्रत्यक्ष प्रशिक्षणाचा अभाव आहे. सार्वजनिक संस्था या बाबतीत विशेषतः कमी सुसज्ज आहेत.
- ब्रेन ड्रेन आणि शहरी एकाग्रता: कुशल व्यावसायिक अनेकदा परदेशात स्थलांतरित होतात किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये सामील होतात, ज्यामुळे भारतीय सरकारी संस्थांना संसाधनांची कमतरता भासते. प्रतिभा महानगरांमध्ये देखील केंद्रित आहे, ज्यामुळे प्रादेशिक कौशल्य असमानता निर्माण होते.

प्रक्रियात्मक आव्हाने

- घटनेची विलंबित तक्रार: अनेक संस्था प्रतिष्ठेच्या चिंता, कायदेशीर अस्पष्टता किंवा अंतर्गत प्रोटोकॉलच्या अभावामुळे उल्लंघनांची त्वरित तक्रार करत नाहीत, ज्यामुळे प्रतिसाद प्रभावीता कमी होते.
- कमकुवत कायदेशीर अंमलबजावणी: रॅन्समवेअर, क्रिप्टो-गुन्हे आणि डीपफेक सारख्या आधुनिक धोक्यांना तोंड देण्यासाठी आयटी कायदा, २००० अंतर्गत सायबर गुन्हे कायदे जुने आहेत. खटला चालवणे अनेकदा मंद असते आणि तांत्रिक समर्थनाचा अभाव असतो.
- जनजागृतीचा अभाव: खराब सायबर स्वच्छता आणि डिजिटल सुरक्षा

मानदंडांबद्दल मर्यादित जागरूकता यामुळे नागरिक आणि लहान व्यवसाय अनेकदा फिशिंग, आर्थिक फसवणूक आणि ओळख चोरीला बळी पडतात.

सायबर सुरक्षेच्या दिशेने भारताने उचललेली पावले कायदेशीर आणि धोरणात्मक चौकट

- **माहिती तंत्रज्ञान (आयटी) कायदा, २००० (२००८ च्या सुधारणांसह):** सायबर गुन्हे, हॅकिंग, ओळख चोरी, डेटा उल्लंघन आणि अनधिकृत प्रवेशाचा सामना करण्यासाठी प्राथमिक कायदा. तो डिजिटल प्रशासनासाठी कायदेशीर आधार आणि सायबर गुन्हांसाठी दंडात्मक तरतुदी प्रदान करतो.
- **राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण (NCSP), २०१३:** सुरक्षित आणि लवचिक सायबरस्पेस तयार करण्याच्या उद्देशाने, या धोरणाने क्षमता बांधणी, सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी आणि संस्थात्मक यंत्रणांचा पाया घातला. २०२४ पासून (NSCS द्वारे) एक नवीन राष्ट्रीय सायबरसुरक्षा धोरण मसुदा विचाराधीन आहे.
- **डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा, २०२३:** नागरिकांच्या डेटाची गोपनीयता आणि सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी डेटा विश्वस्त जबाबदाऱ्या, संमती आर्किटेक्चर आणि तक्रार निवारण यंत्रणा स्थापित करणारा एक महत्त्वाचा कायदा.
- **भारतीय दूरसंचार कायदा, २०२३ (मसुदा):** इंटरनेट-आधारित संप्रेषण सेवांद्वारे दूरसंचार पायाभूत सुविधा सुरक्षित करण्यासाठी आणि सायबर धोक्यांचा सामना करण्यासाठी कठोर नियम प्रस्तावित करतो.
- **CERT-In मार्गदर्शक तत्त्वे (२०२२):** सायबर घटनांचे ६ तासांच्या आत अहवाल देणे, लॉग रिटेन्शन आवश्यक करणे आणि घटना प्रतिसाद सुधारण्यासाठी कठोर VPN/डेटा सेंटर अनुपालन लागू करणे.

संस्था आणि एजन्सी

- **CERT-In (भारतीय संगणक आपत्कालीन प्रतिसाद पथक):** सायबरसुरक्षा घटनांना प्रतिसाद देण्यासाठी, सूचना, सल्लागार आणि भेद्यता मूल्यांकनांचे समन्वय साधण्यासाठी राष्ट्रीय नोडल एजन्सी.
- **एनसीआयआयपीसी (नॅशनल क्रिटिकल इन्फॉर्मेशन इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रोटेक्शन सेंटर):** नॅशनल टेक्निकल रिसर्च ऑर्गनायझेशन (एनटीआरओ) अंतर्गत, वीज, बँकिंग, टेलिकॉम आणि वाहतूक यासारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांना सुरक्षित करण्यासाठी जबाबदार.
- **राष्ट्रीय सायबर समन्वय केंद्र (NCCC):** गृह मंत्रालयाद्वारे इंटरनेट ट्रॅफिक रिअल-टाइममध्ये स्कॅन करण्यासाठी आणि सायबर धोक्याच्या गुप्तचर यंत्रणेचे समन्वय साधण्यासाठी चालवले जाते.
- **भारतीय सायबर गुन्हे समन्वय केंद्र (I4C):** सायबर गुन्हांच्या तपासाचे समन्वय साधण्यासाठी, राष्ट्रीय सायबर गुन्हे अहवाल पोर्टल राखण्यासाठी आणि राज्य सायबर युनिट्सना समर्थन देण्यासाठी २०२० मध्ये गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत स्थापना केली गेली.

- **डेटा संरक्षण मंडळ (DPDP कायदा २०२३ अंतर्गत):** डेटा संरक्षण उल्लंघनांचा निर्णय घेण्यासाठी आणि डेटा गोपनीयता नियमांचे पालन सुनिश्चित करण्यासाठी एक वैधानिक संस्था.
- **संरक्षण सायबर एजन्सी (DCA):** लष्करी-स्तरीय सायबर युद्ध, डिजिटल हेरगिरी आणि आक्षेपार्ह/बचावात्मक सायबर ऑपरेशन्सना संबोधित करण्यासाठी संरक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत स्थापना.

प्रमुख कार्यक्रम आणि उपक्रम

- **सायबर सुरक्षित भारत (२०१८ मध्ये सुरू):** सरकारी अधिकाऱ्यांमध्ये, विशेषतः महत्त्वाच्या मंत्रालयांमध्ये आणि राज्य सरकारांमध्ये जागरूकता वाढविण्यासाठी आणि क्षमता निर्माण करण्यासाठी सार्वजनिक-खाजगी मोहीम.
- **राष्ट्रीय सायबर गुन्हे अहवाल पोर्टल (cybercrime.gov.in):** नागरिकांना सायबर फसवणूक, आर्थिक घोटाळे आणि सायबर धमकीची गुप्तपणे तक्रार करण्यासाठी २४x७ पोर्टल.
- **सायबर स्वच्छता केंद्र:** बॉटनेट क्लीनिंग अँड मालवेअर अॅनालिसिस सेंटर जे दुर्भावनापूर्ण सॉफ्टवेअर शोधण्यासाठी आणि काढून टाकण्यासाठी मोफत सुरक्षा साधने प्रदान करते.
- **डिजिटल इंटेलिजेंस प्लॅटफॉर्म (प्रस्तावित):** कायदा अंमलबजावणी, CERT-In आणि NCCC कडून इनपुट एकत्रित करणारे केंद्रीकृत डेटा अॅनालिटिक्स प्लॅटफॉर्म तयार करण्यासाठी एक नवीन उपक्रम.
- **सुरक्षित भारत मोहीम (आगामी, २०२५):** नागरिक सायबर स्वच्छता, एआय-संबंधित सायबर धोके आणि चुकीची माहिती प्रतिबंधक उपाययोजनांवर लक्ष केंद्रित करून प्रस्तावित जनजागृती मोहीम.
- **उद्योग आणि शैक्षणिक संस्थांसोबत भागीदारी:** सायबर सुरक्षा ग्रँड चॅलेंज (MeitY) सारखे उपक्रम आणि स्वदेशी सायबर सुरक्षा साधने आणि कार्यबल विकसित करण्यासाठी IIT/NIT सोबत सहकार्य.
- **आंतरराष्ट्रीय सहभाग:** भारत ग्लोबल फोरम ऑन सायबर एक्सपर्टाईज (GFCE), नो मनी फॉर टेरर (NMFT) शिखर परिषदा आणि अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया सारख्या देशांसोबत द्विपक्षीय सायबर संवादांमध्ये सक्रिय सहभागी आहे.

सायबरसुरक्षेसाठी आंतरराष्ट्रीय सर्वोत्तम पद्धती व्यापक राष्ट्रीय सायबरसुरक्षा धोरणे

- **युनायटेड स्टेट्स - राष्ट्रीय सायबर रणनीती (२०२३):** "पुढे बचाव करा" सिद्धांतावर भर देते, सायबर गुन्हांना प्रतिबंधक साधन म्हणून एकत्रित करते. सार्वजनिक-खाजगी धोक्याची गुप्तचर माहिती सामायिकरण आणि सॉफ्टवेअर प्रदात्यांसाठी कठोर जबाबदारी समाविष्ट करते.
- **युनायटेड किंग्डम - राष्ट्रीय सायबर रणनीती (२०२२):** सार्वजनिक-खाजगी सहकार्य, शिक्षण आणि प्रशिक्षण (सायबर फर्स्ट प्रोग्राम) आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा-आधारित सायबर डिप्लोमसीला प्राधान्य देते. यूकेमध्ये GCHQ अंतर्गत एक समर्पित राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा केंद्र

(NCSC) देखील आहे.

- **सिंगापूर - सायबरसुरक्षा धोरण २०२१**: ASEAN फ्रेमवर्कद्वारे ऑपरेशनल तंत्रज्ञान (OT) सुरक्षा, महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा संरक्षण आणि प्रादेशिक सायबर क्षमता बांधणीवर लक्ष केंद्रित करते.
- **इस्राएल - राष्ट्रीय सायबर संचालनालय**: लष्करी, नागरी आणि औद्योगिक क्षेत्रांना एकाच सायबर इकोसिस्टममध्ये समाकलित करते. सायबरसुरक्षेमध्ये जागतिक दर्जाची प्रतिभा आणि स्टार्टअप विकसित करण्यासाठी ओळखले जाते.

मजबूत कायदेशीर आणि नियामक वास्तुकला

- **EU जनरल डेटा प्रोटेक्शन रेग्युलेशन (GDPR)**: डेटा गोपनीयतेसाठी जागतिक मानक सेट करते, माहितीपूर्ण संमती, विसरण्याचा अधिकार आणि पालन न केल्यास मोठ्या दंडाची खात्री करते.
- **यूएसए - गंभीर पायाभूत सुविधांसाठी सायबर घटना अहवाल कायदा (२०२२)**: गंभीर क्षेत्रांसाठी ७२ तासांच्या आत सायबर घटना अहवाल देणे आणि २४ तासांच्या आत खंडणी भरणे अनिवार्य करते.
- **जपान - वैयक्तिक माहिती संरक्षण कायदा (APPI)**: व्यवसाय लवचिकता आणि सीमापार डेटा हस्तांतरण मानकांसह डेटा स्थानिकीकरण एकत्र करते, गोपनीयतेसह नवोपक्रम संतुलित करते.

सायबरसुरक्षा कार्यबल विकास

- **एस्टोनिया - सायबरसुरक्षा कौशल्य फ्रेमवर्क**: राष्ट्रीय शिक्षण धोरणासह एकत्रित; एस्टोनिया शालेय पातळीपासून कोडिंग आणि सायबरसुरक्षाला प्रोत्साहन देते.
- **यूकेचे सायबरफर्स्ट आणि सायबर डिस्कव्हरी प्रोग्राम**: शाळेपासून विद्यापीठापर्यंत सायबरसुरक्षा प्रतिभेचे पालनपोषण करा, विद्यार्थ्यांना सरकारी आणि खाजगी इंटरनेटशिपशी जोडा.
- **इस्राएल - टॅल्पियट आणि युनिट ८२०० मॉडेल**: एलिट लष्करी प्रशिक्षण युनिट जे सायबर तज्ञ तयार करते जे नंतर शैक्षणिक, सरकारी किंवा खाजगी स्टार्टअपमध्ये रूपांतरित होतात.

जागतिक निकष आणि बहुपक्षीय सहभाग

- **सायबर गुन्हांवरील बुडापेस्ट करार (२००१)**: सायबर गुन्हांच्या तपासात कायदे आणि सहकार्य यांचे सुसंवाद साधणारा पहिला आंतरराष्ट्रीय करार. ६५ हून अधिक देशांनी स्वाक्षरी केली आहे (भारत अद्याप सदस्य नाही).
- **सायबरस्पेसमध्ये विश्वास आणि सुरक्षिततेसाठी पॅरिस आवाहन**: जागतिक दक्षिणेमध्ये जबाबदार राज्य वर्तन, महत्त्वाच्या पायाभूत सुविधांना लक्ष्य न करणे आणि सायबर क्षमता बांधणीचे समर्थन करते.
- **संयुक्त राष्ट्रांचे OEWG आणि GGE प्लॅटफॉर्म**: सायबरस्पेसमध्ये जबाबदार वर्तनाच्या स्वैच्छिक निकषांना प्रोत्साहन देणे, ज्यामध्ये

राजकीय जबरदस्ती किंवा युद्धासाठी सायबर साधनांचा वापर न करणे समाविष्ट आहे.

सायबर कूटनीति आणि प्रतिबंध

- **युरोपियन युनियन - सायबर डिप्लोमसी टूलबॉक्स**: सायबर हल्ल्यांमध्ये गुंतलेल्या परदेशी संस्थांविरुद्ध राजनैतिक निर्बंध (उदा. प्रवास बंदी, मालमत्ता गोठवणे) ला परवानगी देते.
- **नाटो - सायबर संरक्षण प्रतिज्ञा**: सायबरला युद्धाचे क्षेत्र म्हणून मान्यता देते; सायबर धोक्यांना तोंड देण्यासाठी सामूहिक संरक्षण वचनबद्धता वाढवते.
- **युनायटेड स्टेट्स - विशेषता आणि प्रतिकार सिद्धांत**: सार्वजनिकरित्या सायबर हल्ल्यांना विशिष्ट राष्ट्रांना (उदा. चीन, रशिया, इराण) श्रेय देते आणि पुढील आक्रमकता रोखण्यासाठी कायदेशीर/आर्थिक निर्बंधांचा वापर करते.

भारतासाठीचे महत्त्वाचे मुद्दे

- यूएसए आणि ईयू प्रमाणेच घटना अहवाल आदेश आणि सायबर-विमा मानके स्वीकारा.
- शाळांमध्ये राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती, इंटरनेटशिप आणि कोडिंग शिक्षणाद्वारे सायबर कार्यबल विकासाला गती द्या.
- सीईआरटी-इन आणि एनसीआयआयपीसीशी जोडलेले क्षेत्र-विशिष्ट सायबर सेल तयार करून सार्वजनिक-खाजगी सहकार्य संस्थात्मक करा.
- सायबर गुन्हांच्या तपासांवर आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढविण्यासाठी बुडापेस्ट कन्व्हेन्शनमध्ये सामील होण्याचा विचार करा.
- नाटो आणि अमेरिकेप्रमाणेच सायबर प्रतिबंध क्षमता आणि राज्य-प्रायोजित सायबर धोक्यांवर कायदेशीर सिद्धांत विकसित करा.

अलीकडील विकास

सायबर गुन्हांवर संयुक्त राष्ट्रांचे अधिवेशन

संदर्भ

एक ऐतिहासिक विकास म्हणून, संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने सायबर गुन्हांवरील पहिले कायदेशीर बंधनकारक संयुक्त राष्ट्रांचे अधिवेशन स्वीकारले आहे, जे डिजिटल धोक्यांशी लढण्याच्या जागतिक प्रयत्नांमध्ये एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

महत्त्वाचे तथ्य

सर्व १९३ संयुक्त राष्ट्र सदस्य राष्ट्रांनी एकमताने स्वीकारले.

- **स्वाक्षरी स्थळ**: २०२५ मध्ये व्हिएतनाममधील हनोई येथे हा अधिवेशन स्वाक्षरीसाठी खुला केला जाईल.
- **सचिवालय**: संयुक्त राष्ट्रांचे ड्रग्स आणि गुन्हेगारी कार्यालय (UNODC) कायमस्वरूपी सचिवालय म्हणून काम करेल.

- **अंमलबजावणी ट्रिगर:** ४० देशांनी मान्यता दिल्यानंतर किंवा त्यात प्रवेश केल्यानंतर हा अधिवेशन अंमलात येईल.

व्याप्ती आणि उद्देश

सायबर गुन्ह्यांचा प्रतिबंध, तपास आणि खटला चालवण्यावर लक्ष केंद्रित करते. सायबर क्रियाकलापांमधून मिळवलेल्या गुन्ह्यांच्या उत्पन्नाचे गोठवणे, जप्त करणे आणि परत करण्यासाठी कायदेशीर चौकट प्रदान करते. गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये इलेक्ट्रॉनिक पुरावे गोळा करणे, जतन करणे आणि सामायिक करणे सुलभ करते.

प्रमुख तरतुदी

- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि डेटा शेअरिंग
- राज्यांमध्ये तात्काळ मदतीसाठी २४/७ संपर्क नेटवर्क स्थापित करते.
- परस्पर कायदेशीर सहाय्य आणि प्रत्यार्पण करारांना प्रोत्साहन देते.
- मालमत्ता जप्ती आणि पुनर्प्राप्तीसाठी सहकार्य सुलभ करते.

कायदा अंमलबजावणीसाठी प्रक्रियात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे

- इलेक्ट्रॉनिक पुराव्याचे जतन, शोध, जप्ती आणि संकलन यासाठी मानके प्रदान करते.
- विशेष सायबर गुन्हे तपास युनिट्सच्या निर्मितीला प्रोत्साहन देते.

डेटा गोपनीयता आणि संरक्षण

- डेटा शेअरिंगने राष्ट्रीय गोपनीयता कायदांचे पालन केले पाहिजे असा आदेश देते.
- सुरक्षित आणि कायदेशीर डेटा हस्तांतरण सक्षम करण्यासाठी द्विपक्षीय/बहुपक्षीय चौकटींना प्रोत्साहन देते.
- सीमापार तपासादरम्यान वैयक्तिक डेटाच्या गैरवापरापासून संरक्षण समाविष्ट आहे.

मानवी हक्कांचे संरक्षण

अधिवेशनाची अंमलबजावणी गोपनीयतेचे अधिकार, निष्पक्ष चाचणी आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य यासह आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क दायित्वांशी सुसंगत असली पाहिजे याची पुष्टी करते.

अतिरिक्त तरतुदी यासाठी यंत्रणांचा समावेश आहे:

- सायबर गुन्हेगारांचे प्रत्यार्पण
- शिक्षा दिलेल्या व्यक्तींचे हस्तांतरण
- फौजदारी कार्यवाहीचे हस्तांतरण
- अधिकारक्षेत्रांमध्ये संयुक्त तपासाचे आयोजन

महत्त्व

- आंतरराष्ट्रीय सायबर गुन्ह्यांविरुद्धच्या लढाईत एक गंभीर जागतिक पोकळी भरून काढते.
- राष्ट्रांमध्ये कायदेशीर सहकार्य मजबूत करते, विशेषतः रॅन्समवेअर हल्ले, ऑनलाइन फसवणूक आणि डिजिटल हेरगिरी यासारख्या क्षेत्रात.
- राज्य सार्वभौमत्व, सुरक्षा चिंता आणि मानवी हक्कांच्या जबाबदाऱ्या संतुलित करते.

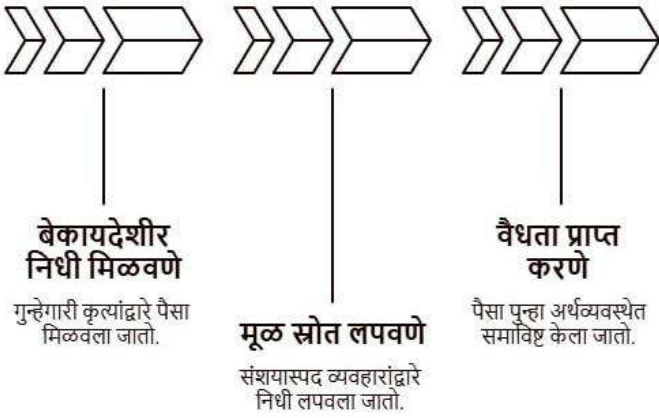
परिचय

आजच्या जागतिकीकृत अर्थव्यवस्थेत, मनी लाँडरिंग हा केवळ एक मोठा आर्थिक गुन्हा नाही तर राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी एक गंभीर धोका देखील आहे, कारण तो अनेकदा दहशतवाद, संघटित गुन्हेगारी, अंमली पदार्थांची तस्करी आणि करचुकवेगिरी यांना वित्तपुरवठा करतो - ज्यामुळे वित्तीय व्यवस्था आणि प्रशासन संरचनांची अखंडता बिघडते.

मनी लाँडरिंग म्हणजे काय?

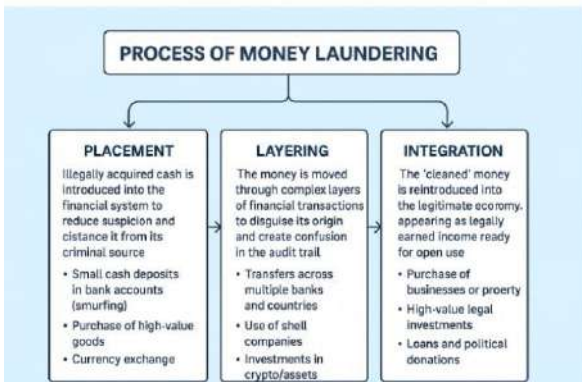
मनी लाँडरिंग म्हणजे बेकायदेशीरपणे मिळवलेल्या पैशाचे मूळ लपवण्याची प्रक्रिया, जसे की ते एखाद्या कायदेशीर स्रोतातून आले आहे असे भासवून.

मनी लाँडरिंग प्रक्रिया

मनी लाँडरिंग प्रतिबंधक कायदा (पीएमएलए), २००२ च्या कलम ३ नुसार: "जो कोणी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे गुन्हातून मिळालेल्या रकमेशी संबंधित कोणत्याही प्रक्रियेत किंवा क्रियाकलापात सहभागी होण्याचा प्रयत्न करतो किंवा जाणूनबुजून मदत करतो किंवा पक्ष आहे किंवा प्रत्यक्षात गुंतलेला आहे, ज्यामध्ये ती लपवणे, ताब्यात ठेवणे, संपादन करणे किंवा वापरणे आणि ती बेकायदेशीर मालमत्ता म्हणून सादर करणे किंवा दावा करणे समाविष्ट आहे, तो मनी लाँडरिंगच्या गुन्हासाठी दोषी ठरेल."

मनीलाँडरिंगची प्रक्रिया

मनी लाँडरिंगमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या विविध तंत्रे आणि पद्धती

वर्ग	तंत्र	स्पष्टीकरण
	स्मर्फिंग (रचना)	यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बेकायदेशीर रोख रक्कम लहान ठेवींमध्ये (सामान्यतः अहवाल मर्यादितपेक्षा कमी) मोडणे आणि ती विविध बँक खात्यांमध्ये जमा करणे समाविष्ट आहे. वित्तीय संस्था किंवा नियामकांकडून तपासणी सुरू करणे टाळणे हा यामागील उद्देश आहे.
१. रोख-आधारित पद्धती	मोठ्या प्रमाणात रोख तस्करी	देशाबाहेर किंवा धनादेश कमकुवत असलेल्या दुसऱ्या वित्तीय प्रणालीमध्ये हलविण्यासाठी सीमा ओलांडून मोठ्या प्रमाणात रोख रक्कम भौतिकरित्या वाहून नेणे.
	रोख-केंद्रित व्यवसाय	गुन्हेगार रेस्टॉरंट्स, बार किंवा कॅसिनो सारख्या व्यवसायांमध्ये गुंतवणूक करतात जिथे रोख व्यवहार सामान्य असतात. नंतर ते बेकायदेशीर रोख रक्कम दैनंदिन व्यवसायाच्या

		महसुलात मिसळतात जेणेकरून ती कायदेशीर वाटेल.			देशात परत आणले जातात.
२. वित्तीय प्रणालींचा वापर	व्यापार-आधारित मनी लाँडरिंग (TBML)	गुन्हेगार वस्तू किंवा सेवांना जास्त इनव्हॉइसिंग किंवा कमी इनव्हॉइसिंग करून व्यापार दस्तऐवज (जसे की इनव्हॉइस) हाताळतात. उदाहरणार्थ, सीमा ओलांडून पैसे हलविण्यासाठी ₹१० कोटी किमतीच्या वस्तूंना ₹१ कोटी म्हणून दाखवणे.	वायर ट्रान्सफर आणि एकाधिक खाते हस्तांतरण		पैशाचे मूळ आणि मार्ग गोंधळात टाकण्यासाठी अनेक देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बँक खात्यांद्वारे जलद इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण वापरणे.
	शेल कंपनी	या बनावट किंवा निष्क्रिय कंपनी आहेत ज्यांचा कोणताही खरा व्यवसाय नाही. त्यांचा वापर खऱ्या मालकाची ओळख लपवून बेकायदेशीर पैसा हलविण्यासाठी आणि लपवण्यासाठी केला जातो.	रिअल इस्टेट व्यवहार		गुन्हेगार काळ्या पैशाचा वापर करून मालमत्ता खरेदी करतात आणि नंतर ती विकतात—ते नफा किंवा भांडवली नफा म्हणून घोषित करतात. कधीकधी, खरेदी आणि विक्रीच्या किमती जाणूनबुजून फुगवल्या जातात किंवा लॉन्ड्रिंग सुलभ करण्यासाठी कमी केल्या जातात.
	राउंड-ट्रिपिंग	खोट्या व्यवसाय करारांद्वारे पैसे परदेशात (बहुतेकदा कर आश्रयस्थानांमध्ये) पाठवले जातात आणि नंतर ते स्वच्छ दिसण्यासाठी "परदेशी गुंतवणूक" किंवा "व्यवसाय उत्पन्न" म्हणून	३. मालमत्ता रूपांतरण	लक्झरी वस्तू आणि कला	रोख भौतिक मालमत्तेत रूपांतरित करण्यासाठी सोने, चित्रे, घड्याळे किंवा कार यासारख्या महागड्या वस्तू खरेदी करणे. हे जास्त तपासणी न करता सहजपणे साठवले जाऊ शकतात, पुन्हा विकले जाऊ शकतात किंवा

		<p>वाहतूक केली जाऊ शकतात.</p> <p>बिटकॉइन सारख्या डिजिटल चलनांमध्ये गुप्तता असते आणि त्यांचा वापर सीमा ओलांडून पैसे हलविण्यासाठी किंवा बेकायदेशीर निधी लपविण्यासाठी केला जातो. व्यवहारांचा शोध घेणे कठीण आहे आणि नियमन अजूनही विकसित होत आहे.</p>
	प्टोकरन्सी	
४. अनौपचारिक आणि बेकायदेशीर चॅनेल	पैशा चे खच्चर	<p>व्यक्तींना (जाणूनबुजून किंवा नकळत) त्यांच्या बँक खात्यांद्वारे किंवा वैयक्तिकरित्या पैसे हस्तांतरित करण्यासाठी भरती केले जाते. यामुळे प्रत्यक्ष गुन्हेगाराचा मागोवा घेणे कठीण होते. बहुतेकदा सायबर गुन्हांमध्ये आणि घोटाळ्यांमध्ये वापरले जाते.</p>
	हवाला किंवा अनौपचारिक	<p>मूल्य हस्तांतरण प्रणाली एक अनधिकृत पद्धत जिथे रोख रकमेच्या प्रत्यक्ष हालचालीशिवाय</p>

		<p>दलालांच्या नेटवर्कद्वारे पैसे हस्तांतरित केले जातात. ते विश्वासावर चालते आणि फारसे कागदोपत्री पुरावे सोडत नाही.</p> <p>बेकायदेशीर पैसे सट्टेबाजी किंवा जुगारासाठी वापरले जातात आणि जिंकलेले पैसे कायदेशीर उत्पन्न म्हणून दाखवले जातात. या उद्देशासाठी ऑनलाइन बेटिंग प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढत्या प्रमाणात केला जात आहे.</p>
	जुगार आणि सट्टेबाजी	

मनी लाँडरिंगचा राष्ट्रावर परिणाम

आर्थिक अखंडता आणि संस्थांवर परिणाम होतो

- मनी लाँडरिंगमुळे वित्तीय संस्थांचे कामकाज बिघडते, ज्यामुळे बेकायदेशीर पैसा प्रणालीत येतो.
- ते बँकांचे जोखीम मूल्यांकन आणि पारदर्शकता कमकुवत करते, ज्यामुळे त्यांना काळ्या यादीत टाकणे आणि निर्बंधांना बळी पडण्याची शक्यता असते.
- उदाहरण: FATF मानकांचे पालन न केल्याने ग्रेलिस्टिंग होऊ शकते, जसे पाकिस्तानमध्ये घडले.

भ्रष्टाचार आणि गुन्हेगारी अर्थव्यवस्थेला प्रोत्साहन देते

- ते समांतर अर्थव्यवस्था आणि काळ्या बाजारांच्या वाढीला चालना देते, ज्यामुळे आर्थिक आणि राजकोषीय धोरणांची प्रभावीता कमी होते.
- अशा क्रियाकलापांना लपविण्यास मदत करणारे अधिकारी आणि नोकरशाहांमध्ये भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे संस्थात्मक विश्वास कमी होतो.

कर महसूल आणि सरकारी क्षमता कमी होते

- लाँडर केलेले पैसे अनेकदा कर चुकवतात, ज्यामुळे सार्वजनिक महसुलात लक्षणीय नुकसान होते.
- हे कल्याणकारी कार्यक्रम, पायाभूत सुविधा आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये गुंतवणूक करण्याची सरकारची क्षमता मर्यादित करते.

रिअल इस्टेट आणि कमोडिटी मार्केट अस्थिर करते

- रिअल इस्टेट हे पैशाची लाँडरिंग करण्यासाठी एक सामान्य माध्यम आहे, परिणामी मालमत्तेच्या किमतींमध्ये कृत्रिम चलनवाढ होते, ज्यामुळे मध्यमवर्गासाठी घरे परवडणारी नसतात.

दहशतवादासाठी वित्तपुरवठा आणि संघटित गुन्हांना प्रोत्साहन देते

- ● लाँडरिंग केलेल्या निधीचा वापर अनेकदा दहशतवाद, बंडखोरी, शस्त्रास्त्रांची तस्करी आणि अंमली पदार्थांच्या तस्करीसाठी केला जातो.
- ● उदाहरण: २०२४ च्या एनआयए परिषदेने ईशान्य भारतातील संघटित गुन्हेगारी, दहशतवादासाठी वित्तपुरवठा आणि बेकायदेशीर आर्थिक प्रवाह यांच्यातील संबंधांवर प्रकाश टाकला.

गुंतवणूक आणि बाजारातील स्पर्धा विकृत करते

कायदेशीर व्यवसायांना लाँडरिंग केलेल्या भांडवलाद्वारे समर्थित फ्रंट कंपनी आणि शेल फर्म्सकडून तोटा होतो, ज्यामुळे अनुचित स्पर्धा आणि आर्थिक अकार्यक्षमता निर्माण होते.

आंतरराष्ट्रीय प्रतिष्ठा आणि गुंतवणूकदारांचा विश्वास धोक्यात येतो

- मनी लाँडरिंगसाठी सुरक्षित आश्रयस्थान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या देशांना भांडवल पलायन, खराब क्रेडिट रेटिंग आणि परदेशी गुंतवणुकीचे नुकसान सहन करावे लागते.
- उदाहरण: कमकुवत मनी लाँडरिंग नियंत्रणे असलेली राष्ट्रे अनेकदा FATF आणि जागतिक बँकिंग प्रणालीकडून तपासणीला आकर्षित करतात.

कायद्याचे राज्य आणि प्रशासन कमी करते

जेव्हा गुन्हेगारीच्या रकमेला कायदेशीर मान्यता दिली जाते, तेव्हा ते कायदेशीर प्रणालीच्या अधिकाराला कमकुवत करते आणि राजकारण आणि नोकरशाहीमध्ये गुन्हेगारी घुसखोरीला प्रोत्साहन देते.

भारतातील मनी लाँडरिंगला आळा घालण्यासाठी कायदेशीर आणि संस्थात्मक चौकट

१. कायदेशीर चौकट

मनी लाँडरिंग प्रतिबंधक कायदा (पीएमएलए), २००२

- मनी लाँडरिंगला आळा घालण्यासाठी आणि गुन्हातून मिळालेल्या रकमेची जप्ती करण्यासाठी प्राथमिक कायदा.

- गुन्हांची व्याख्या करते आणि मालमत्ता जप्त करण्यासाठी, निर्णय घेण्यास आणि जप्त करण्यासाठी प्रक्रिया निश्चित करते.
- ईडीला तपास करण्यास, आरोपींना अटक करण्यास आणि तात्पुरत्या मालमत्ता जप्त करण्यास अधिकार देते.

बेनामी व्यवहार (प्रतिबंध) कायदा, १९८८ (२०१६ मध्ये सुधारित)

- मालमत्तेची बेनामी (प्रॉक्सी) मालकी प्रतिबंधित करते.
- काळा पैसा पार्क करण्यासाठी किंवा निधी लाँडर करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या बेनामी मालमत्ता जप्त करण्यास अधिकार्यांना अधिकार देते.

परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा (फेमा), १९९९

- परकीय चलन व्यवहारांचे नियमन करते.
- बेकायदेशीर निधीच्या सीमापार हालचालींवर लक्ष ठेवण्यास आणि प्रतिबंध करण्यास मदत करते.

काळा पैसा (अघोषित परदेशी उत्पन्न आणि मालमत्ता) आणि कर आकारणी कायदा, २०१५

- भारतीय रहिवाशांनी परदेशी मालमत्ता आणि उत्पन्न लपविण्याचे लक्ष्य.
- कठोर दंड आणि खटल्याच्या तरतुदींचा समावेश आहे.

कंपनी कायदा, २०१३

- फायदेशीर मालकीचे प्रकटीकरण अनिवार्य करते आणि शेल कंपन्यांना प्रतिबंधित करते.
- कॉर्पोरेट आर्थिक पद्धतींमध्ये अनुपालन आणि पारदर्शकता वाढवते.

नार्कोटिक ड्रग्स अँड सायकोट्रॉपिक सबस्टन्सेस कायदा (एनडीपीएस), १९८५

- ड्रग्सच्या रकमेचे लाँडरिंग हा फौजदारी गुन्हा म्हणून मान्यता देतो.

२. संस्थात्मक चौकट

अंमलबजावणी संचालनालय (ED)

- PMLA अंतर्गत गुन्हांचा तपास करण्यासाठी महसूल विभागाच्या अंतर्गत नोडल एजन्सी.
- मालमत्ता जप्त करणे, गुन्हेगारांना अटक करणे आणि विशेष न्यायालयांसमोर तक्रारी दाखल करण्याचे अधिकार दिलेले आहेत.

वित्तीय गुप्तचर विभाग - भारत (FIU-IND)

- अर्थ मंत्रालयाच्या अंतर्गत, ते रिपोर्टिंग संस्थांकडून (बँका, NBFC, इ.) संशयास्पद आर्थिक व्यवहार अहवाल (STR) प्राप्त करते, विश्लेषण करते आणि प्रसारित करते.

- लॉडरिंग पॅटर्न आणि आंतर-एजन्सी समन्वय ट्रॅक करण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावते.

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI)

बँका आणि वित्तीय संस्थांसाठी नो युअर कस्टमर (KYC), अँटी-मनी लॉडरिंग (AML) आणि कॉम्बेटिंग फायनान्सिंग ऑफ टेररिझम (CFT) मार्गदर्शक तत्त्वे लागू करते.

भारतीय सिक््युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड (SEBI)

- भांडवल बाजारात मनी लॉडरिंग जोखमीवर लक्ष ठेवते.
- दलाल आणि म्युच्युअल फंड सारख्या मध्यस्थांना AML अनुपालन मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करते.

केंद्रीय प्रत्यक्ष कर मंडळ (CBDT) आणि केंद्रीय अप्रत्यक्ष कर मंडळ (CBIC)

कर चुकवेगिरी, हवाला व्यवहार आणि सीमापार अवैध निधी प्रवाह तपासते.

राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA)

संघटित गुन्हेगारी किंवा परदेशी हाताळकांद्वारे निधी लॉडिंगशी संबंधित दहशतवादी निधी प्रकरणांची चौकशी करते.

केंद्रीय आर्थिक गुप्तचर ब्युरो (CEIB)

मनी लॉडिंग आणि आर्थिक गुन्हांना रोखण्यासाठी विविध आर्थिक अंमलबजावणी संस्थांमध्ये गुप्तचर यंत्रणांचे समन्वय साधते.

३. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य

- भारत हा वित्तीय कृती कार्य दल (FATF) आणि त्याची प्रादेशिक संस्था आशिया/पॅसिफिक गट (APG) चा सदस्य आहे.
- माहिती देवाणघेवाणीसाठी द्विपक्षीय करार, परस्पर कायदेशीर सहाय्य करार (MLATs) आणि कर माहिती विनिमय करार (TIEAs) परदेशातील बेकायदेशीर मालमत्तांचा मागोवा घेण्यास आणि पुनर्प्राप्त करण्यास मदत करतात.

काळा पैसा

काळा पैसा म्हणजे काय?

आर्थिक सिद्धांतात काळ्या पैशाची अधिकृत व्याख्या नाही, समांतर अर्थव्यवस्था, काळा पैसा, काळा उत्पन्न, बेहिशेबी अर्थव्यवस्था, बेकायदेशीर अर्थव्यवस्था आणि अनियमित अर्थव्यवस्था यासारख्या अनेक वेगवेगळ्या संज्ञा कमी-अधिक प्रमाणात समानार्थी म्हणून वापरल्या जातात. काळ्या पैशाची सर्वात सोपी व्याख्या कदाचित कर अधिकाऱ्यांपासून लपवलेला पैसा असू शकते.

काळ्या पैशाच्या निर्मितीला कारणीभूत घटक:

- **कर चुकवणे:** उत्पन्न कमी दाखवणे, खर्च वाढवणे आणि कर चुकवण्यासाठी फसव्या पद्धती काळा पैसा निर्माण करतात.
- **भ्रष्टाचार:** लाभाच्या बदल्यात मिळालेल्या किंवा दिलेल्या लाच आणि किकबॅकमुळे काळ्या पैशाच्या निर्मितीला हातभार लागतो.
- **अनियमित रोख व्यवहार:** वस्तू, सेवा किंवा मालमत्तेच्या व्यवहारांसाठी अघोषित रोख देयकांमुळे काळा पैसा निर्माण होतो.
- **बेकायदेशीर क्रियाकलाप:** अंमली पदार्थांची तस्करी, तस्करी आणि शस्त्रास्त्र व्यापार यासारख्या बेकायदेशीर क्रियाकलापांमुळे बेकायदेशीर उत्पन्न आणि काळा पैसा निर्माण होतो.
- **ऑफशोर अकाउंट्स आणि मनी लॉडरिंग:** ऑफशोर अकाउंट्स आणि मनी लॉडरिंग तंत्रांद्वारे काळा पैसा लपवला जातो.
- **समांतर अर्थव्यवस्था:** नोंदणीकृत नसलेले व्यवसाय, नोंदवलेले उत्पन्न आणि अधिकृत नोंदीबाहेरील व्यवहार काळ्या पैशाच्या निर्मितीला हातभार लावतात.

काळ्या पैशाला आळा घालण्यात आव्हाने

- **पारदर्शकतेचा अभाव:** काळ्या पैशाचे व्यवहार औपचारिक वित्तीय व्यवस्थेबाहेर होतात, ज्यामुळे त्यात सहभागी असलेल्यांचा शोध घेणे आणि ओळखणे कठीण होते.
- **सीमापार व्यवहार:** काळा पैसा सीमा ओलांडून जातो, नियम आणि अधिकारक्षेत्रातील फरकांचा फायदा घेत, आंतरराष्ट्रीय सहकार्याची आवश्यकता असते.
- **गुंतागुंतीच्या मनी लॉडरिंग तंत्रे:** व्यवहारांचे थर लावणे आणि ऑफशोर खात्यांचा वापर करणे यासारख्या अत्याधुनिक पद्धतींमुळे काळ्या पैशाचे मूळ शोधणे आणि सिद्ध करणे आव्हानात्मक बनते.
- **अनौपचारिक अर्थव्यवस्था:** काळा पैसा अनौपचारिक क्षेत्रात वाढतो, जो अधिकृत नोंदी आणि नियमांबाहेर काम करतो.
- **भ्रष्टाचार आणि लाचलुचपत:** काळा पैसा भ्रष्टाचाराशी जोडलेला आहे, त्यामुळे भ्रष्टाचाराला तोंड देण्यासाठी आणि लाचलुचपत प्रतिबंधक उपाययोजना लागू करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- **तांत्रिक प्रगती:** क्रिप्टोकरन्सी आणि एन्क्रिप्टेड कम्युनिकेशन चॅनेलसारख्या प्रगती काळ्या पैशाच्या व्यवहारांसाठी नवीन मार्ग प्रदान करतात ज्यांचा मागोवा घेणे कठीण आहे.

पुढील मार्ग

- कायदेशीर चौकटी आणि दंड मजबूत करा.
- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि माहिती देवाणघेवाण वाढवा.
- पर्यवेक्षण आणि तंत्रज्ञानाद्वारे आर्थिक पारदर्शकता वाढवा.
- काळ्या पैशाविरुद्ध अंमलबजावणी क्षमता मजबूत करा.

- सरलीकरण आणि जागरूकता द्वारे कर अनुपालनाला प्रोत्साहन द्या.
- अनौपचारिक क्षेत्र कमी करण्यासाठी आर्थिक समावेशनास सुलभ करा.
- सार्वजनिक सहभागाला प्रोत्साहन द्या आणि व्हिसलब्लोअर्सचे संरक्षण करा.
- पारदर्शकता, जबाबदारी आणि नीतिमत्तेला प्रोत्साहन द्या

अलीकडील विकास

भारतावरील FATF म्युच्युअल मूल्यांकन अहवाल (२०२४) संदर्भ

जून २०२४ मध्ये, मनी लाँड्रिंग आणि दहशतवादाच्या वित्तपुरवठ्यावरील जागतिक वॉचडॉग असलेल्या फायनान्शियल ॲक्शन टास्क फोर्स (FATF) ने सिंगापूर येथे झालेल्या त्यांच्या पूर्ण सत्रादरम्यान भारतावरील म्युच्युअल मूल्यांकन अहवाल (MER) जारी केला.

भारताला "नियमित फॉलो-अप" श्रेणीमध्ये स्थान देण्यात आले, जे FATF द्वारे नियुक्त केलेले सर्वोच्च रेटिंग आहे. संघीय अर्थव्यवस्थांमध्ये, भारत हा एकमेव प्रमुख देश आहे ज्याने हे रेटिंग मिळवले आहे, जो यूके, फ्रान्स आणि इटलीसह निवडक गटात सामील झाला आहे.

FATF फॉलो-अप श्रेणी (परस्परोत्तर मूल्यांकन)

श्रेणी	वर्णन	परिणाम
नियमित पाठपुरावा	उच्च अनुपालन, किमान कमतरता	नियतकालिक अद्यतने; सर्वोच्च रेटिंग
वर्धित पाठपुरावा	मध्यम कमतरता	वारंवार अहवाल देणे; बारकाईने देखरेख
राखाडी यादी	सामरिक AML/CFT कमकुवतपणा	जागतिक तपासणीत वाढ
काळी यादी	गंभीर गैर-अनुपालन	जागतिक प्रति-उपाय आणि अलगाव

FATF अहवालातील प्रमुख मुद्दे

१. ताकद आणि पावतीची क्षेत्रे

- **उच्च तांत्रिक अनुपालन:** मनी लाँड्रिंग आणि दहशतवादी वित्तपुरवठा रोखण्यासाठी मजबूत कायदेशीर आणि संस्थात्मक चौकटीसह भारताने FATF च्या बहुतेक मानकांची पूर्तता केली.
- **प्रभावी संस्थात्मक कारवाई:** दहशतवाद वित्तपुरवठा विरोधात ठोस कारवाईसाठी अंमलबजावणी संचालनालय (ED) आणि राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA) यांना मान्यता दिली.
- **आर्थिक समावेशन उपाय:** जन धन-आधार-मोबाइल (JAM)

ट्रिनिटीच्या यशाची आणि आर्थिक पारदर्शकता वाढविण्यात डिजिटल पेमेंटच्या जलद विस्ताराची कबुली दिली.

- **कर आणि बिलिंग सुधारणा:** जीएसटी, ई-इनव्हॉइसिंग आणि ई-बिलिंगच्या अंमलबजावणीची प्रशंसा केली, ज्यामुळे पुरवठा साखळी शोधण्यायोग्यतेत योगदान मिळाले आणि आर्थिक फसवणूक रोखली गेली.

२. सुधारणा आवश्यक असलेले क्षेत्र

- **नॉन-प्रॉफिट संस्था (NPOs):** कर सवलती मिळवणाऱ्या धर्मादाय संस्थांना दहशतवादी वित्तपुरवठा असुरक्षित मानले जाते. मजबूत जोखीम मूल्यांकन आणि देखरेख करण्याची शिफारस केली जाते.
- **राजकीयदृष्ट्या उघडकीस आलेले व्यक्ती (PEPs):** देशांतर्गत PEPs परिभाषित करण्यात आणि निधी, संपत्ती आणि फायदेशीर मालकीचा स्रोत ओळखण्यात अस्पष्टता आहे. स्पष्ट कायदेशीर व्याख्या आणि वाढीव तपासणी आवश्यक आहे.
- **नियुक्त गैर-आर्थिक व्यवसाय आणि व्यवसाय (DNFBPs):** नियामक आणि पर्यवेक्षी अंतर अस्तित्वात आहे, विशेषतः रिअल इस्टेट आणि मौल्यवान धातू आणि दगड (PMS) क्षेत्रांमध्ये. PMS GDP च्या 7% असूनही, रत्ने आणि दागिने निर्यात प्रोत्साहन परिषद (GJEPC) मध्ये 1.75 लाख डीलर्सपैकी फक्त 9,500 डीलर्स नोंदणीकृत आहेत.

३. क्षेत्र-विशिष्ट भेद्यता

मनी लाँड्रिंग जोखीम:

- फसवणूक, सायबर गुन्हे, अंमली पदार्थांची तस्करी आणि भ्रष्टाचार यासारखे देशांतर्गत गुन्हे लाँड्रिंग निधीचे प्राथमिक स्रोत आहेत.
- कमकुवत मालकी मार्ग आणि उच्च मूल्यामुळे मौल्यवान धातू आणि दगड (सोने, हिरे) विशेषतः गैरवापर केले जातात.

दहशतवादी वित्तपुरवठा धोके:

- जम्मू आणि काश्मीरमधील इस्लामिक स्टेट (ISIL), अल-कायदाशी संबंधित संघटना आणि डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकी आणि ईशान्येकडील बंडखोर गटांकडून धोके उद्भवतात.
- प्रतिबंधात्मक पावले उचलली जात असली तरी, दहशतवादाच्या वित्तपुरवठ्यासाठी खटले आणि शिक्षा होण्याचे प्रमाण कमी आहे.

भारताला FATF च्या शिफारसी

- प्रलंबित खटले जलद करा: मनी लाँड्रिंग आणि दहशतवादाच्या वित्तपुरवठ्याचे प्रकरण जलद गतीने चालवा, विशेषतः ड्रग गुन्हे आणि मानवी तस्करीशी संबंधित प्रकरणे.
- मंजुरीची चौकट वाढवा: निधी जलद गोठवणे आणि प्रभावी आंतर-एजन्सी संवाद यासह लक्षित आर्थिक निर्बंध अधिक कार्यक्षमतेने लागू

करा.

- देशांतर्गत पीईपी परिभाषित करा आणि नियमन करा: देशांतर्गत राजकीयदृष्ट्या उघड झालेल्या व्यक्तींना कायदेशीररित्या ओळखा आणि जोखीम-आधारित वर्धित ड्यू डिलिजेंस लागू करा.
- पीएमएस क्षेत्रात जोखीम मॅपिंग सुधारा: सोने आणि हिऱ्यांच्या तस्करीशी संबंधित जोखमींवर गुणात्मक आणि परिमाणात्मक डेटा गोळा करणे अधिक सखोल करा.

भारतासाठीचे परिणाम

क्षेत्र	प्रभाव
आंतरराष्ट्रीय सहकार्य	FATF ची स्थिती सुधारल्याने सीमापार आर्थिक गुन्ह्यांवर सहकार्य करण्याची भारताची क्षमता वाढते, ज्यामुळे मालमत्ता वसूल होण्यास मदत होते (उदा. विजय मल्ल्या, नीरव मोदी सारखी प्रकरणे).
जागतिक आर्थिक प्रवेश	FATF चे चांगले अनुपालन केल्याने जागतिक कर्ज आणि वित्तीय बाजारपेठांमध्ये भारताची विश्वासार्हता सुधारते, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय भांडवलाची उपलब्धता सुलभ होते.
जिटल कूटनीति	विश्वसनीय सीमापार डिजिटल पेमेंट सोल्यूशन म्हणून UPI च्या जागतिक विस्तारासाठी भारताची बाजू वाढवते.
गुंतवणूकदारांचा विश्वास	भारताच्या नियामक वातावरणात परदेशी गुंतवणूकदारांचा विश्वास मजबूत होतो, ज्यामुळे FDI प्रवाह आणि वित्तीय बाजार स्थिरता वाढते.

मूल्यवर्धन

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. लोकशाही संस्थांवर डीपफेक आणि चुकीच्या माहितीचा प्रभाव विश्लेषित करा. या धोक्यांना आळा घालण्यासाठी भारताचे नियामक चौकट किती प्रभावी आहेत?

प्रश्न २. अल्गोरिदमिक कट्टरतावाद म्हणजे काय? सोशल मीडिया अल्गोरिदम अतिरेकी सामग्री कशी वाढवतात आणि अंतर्गत स्थिरतेला कसे धोका निर्माण करतात?

प्रश्न ३. भारताच्या सायबर सुरक्षा धोरणात आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि करारांची भूमिका गंभीरपणे मूल्यांकन करा. भारताने बुडापेस्ट कन्व्हेंशनमध्ये सामील होण्याचा विचार करावा का?

प्रश्न ४. मनी लाँड्रिंगची प्रक्रिया आणि त्याचा अंतर्गत सुरक्षेवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा. ते रोखण्यात पीएमएलए किती प्रभावी आहे?

प्रश्न ५. मनी लाँड्रिंग, दहशतवाद वित्तपुरवठा आणि संघटित गुन्हेगारी यांच्यातील परस्परसंबंधांवर चर्चा करा. भारतीय उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

बातम्यांमधील अधिकची माहिती

- परदेशी शत्रूसोबत संवेदनशील माहिती शेअर करणे
- अलीकडेच, महाराष्ट्र एटीएसने ठाण्यातील एका रहिवाशाला आणि त्याच्या दोन सहकाऱ्यांना सोशल मीडियाद्वारे पाकिस्तानी गुप्तचर यंत्रणांसोबत संवेदनशील माहिती शेअर केल्याबद्दल अटक केली, ज्यामुळे हेरगिरीचे धोके अधोरेखित झाले.

टेलिग्रामवरील प्रचार

- अलीकडेच, एनआयएने एक्यूआयएस आणि एलईटी सारख्या दहशतवादी गटांकडून टेलिग्रामवरील प्रचार रोखला, जो तरुणांना कट्टरतावाद आणि भरतीसाठी लक्ष्य करत होता, सायबर दहशतवादात सोशल मीडियाची भूमिका अधोरेखित करत होता

सायबरसुरक्षा, एआय आणि इतर उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाशी संबंधित धोके

- अलीकडील इन्स्टिट्यूट ऑफ इंटरनल ऑडिटर्स (IIA) - प्रोटिव्हिटी इंडिया सर्व्हे २०२५ नुसार, बहुतेक अंतर्गत ऑडिट व्यावसायिकांनी सायबरसुरक्षा, आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस (एआय) आणि इतर उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाशी संबंधित नवीन प्रशासन जोखीम उद्योगांसाठी जोखीम व्यवस्थापनात सर्वात गंभीर म्हणून उदयास आल्या आहेत.

सायबर कमांडो

केंद्रीय गृहमंत्र्यांनी जाहीर केले की, सायबर गुन्ह्यांच्या वाढीभोवती वाढत्या चिंतेचा सामना करण्यासाठी केंद्र पुढील पाच वर्षांत ५,००० 'सायबर कमांडो'ना प्रशिक्षण आणि तयार करण्याचे उद्दिष्ट ठेवत आहे.

ऑनलाइन गेमिंगद्वारे मनी लाँड्रिंग

अलीकडेच, डिजिटल इंडिया फाउंडेशनच्या अहवालात मनी लाँड्रिंग हा भारतातील ऑनलाइन गेमिंग क्षेत्रासाठी एक मोठा धोका म्हणून ओळखला गेला आहे, पेमेंट गेटवे आणि आयएसपी केवळ अधिकृत ऑपरेटरना सेवा देतात याची खात्री करण्यासाठी अनुपालन गेमिंग कंपन्यांची सरकारला श्वेतसूची देण्याची शिफारस केली आहे.

संक्षिप्त रूप

CYBERNET

(सायबर आणि कम्युनिकेशन नेटवर्कशी संबंधित धोके समाविष्ट करते)

- C – सायबर हल्ले (मालवेअर, रॅन्समवेअर, गंभीर पायाभूत सुविधा हॅक)
- Y – बनावट बातम्या देणे (सोशल मीडिया हाताळणीद्वारे)
- B – बॉटनेट्स आणि डीपफेक (मोठ्या प्रमाणात चुकीची माहिती, तोतयागिरीचे धोके)
- E – एन्क्रिप्शनचा गैरवापर (दहशतवाद/गुन्हाद्वारे वापरले जाणारे एंड-टू-एंड टूल्स)
- R – ऑनलाइन कट्टरतावाद (अतिवादी सामग्री प्रसार)
- N – नेटवर्क भेद्यता (असुरक्षित डिजिटल पायाभूत सुविधा)
- E – हेरगिरी आणि पाळत ठेवणे (डेटा लीक, हेरगिरी)
- T – एन्क्रिप्टेड ऑप्सद्वारे दहशत समन्वय

VIRAL(अंतर्गत सुरक्षित मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित करा)

- V – व्हायरल चुकीची माहिती (दहशत, सांप्रदायिक द्वेष पसरवते)
- I – हिंसाचाराला उत्तेजन देणे (द्वेषपूर्ण भाषण, जमावाची जमवाजमव)
- R – अफवा प्रसार (राज्य प्राधिकरणाला कमकुवत करते)
- A – अनामिकता शोषित (ट्रोल्ल्स, सायबरबुलिंग, अतिरेकी हॅडल्स)
- L – नियमनाचा अभाव

LOUNDER (डिजिटल प्रशासनातील राखाडी क्षेत्रे)

(मनी लाँड्रिंग आणि प्रतिबंधासाठी)

- L – व्यवहारांचे थर (लाँड्रिंगमधील महत्त्वाचे पाऊल)
- – अनामिक शेल कंपनी
- U – भूमिगत बँकिंग (हवाला)
- N – गुन्हेगारी/दहशतवादासोबत संबंध
- D – शोध यंत्रणा (एफआययू-आयएनडी, एसटीआर)
- E – अंमलबजावणी संस्था (ईडी, एफएटीएफ अनुपालन)
- R – नियामक चौकट (पीएमएलए, एएमएल मानदंड)

प्रस्तावना-निष्कर्षासाठी तयार टेम्पलेट

संप्रेषण नेटवर्कद्वारे अंतर्गत सुरक्षेसमोरील आव्हाने, अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांमध्ये मीडिया आणि सोशल नेटवर्किंग साइट्सची भूमिका, सायबर सुरक्षेची मूलभूत तत्त्वे

प्रस्तावना:

- **एकात्मिक प्रस्तावना (सर्व विषय):** 'नवीन भारतात', जिथे डिजिटल पायाभूत सुविधा प्रशासन, अर्थव्यवस्था आणि समाजाचा कणा आहे, अंतर्गत सुरक्षा धोके आभासी जगात स्थलांतरित झाले आहेत. सायबर गुन्हे, डिजिटल चुकीची माहिती, एन्क्रिप्टेड चॅनेलद्वारे मनी लाँड्रिंग आणि अनियंत्रित माध्यमे आता राज्य स्थिरतेला पूर्वी कधीही न पाहिलेल्या आव्हानाप्रमाणे आव्हान देतात.
- **सायबर बॅटलफील्ड फ्रेमिंग:** "सायबरस्पेस हे नवीन रणांगण आहे." भारताची अंतर्गत सुरक्षा आज या डोमेनवर प्रभुत्व मिळविण्यावर अवलंबून आहे - डिजिटल कट्टरपंथीकरणाला तोंड देण्यापासून ते ऑनलाइन मनी लाँड्रिंग रोखण्यापर्यंत, युद्ध वायर्ड आहे.
- **कॉल टू ऑक्शनसह टेक अँगल:** भारत \$5 ट्रिलियन डिजिटल अर्थव्यवस्था बनण्याची आकांक्षा बाळगत असताना, सायबर जागरूकतेचा अभाव, सोशल मीडियावर अपुरी देखरेख आणि कमकुवत आर्थिक डिजिटल मार्ग हे मोठे धोके निर्माण करतात. सायबर-जबाबदार नागरिक, व्यवसाय आणि सरकारे ही काळाची गरज आहे.
- **माध्यम-केंद्रित प्रस्तावना:** सोशल मीडिया, एकेकाळी सक्षमीकरणाचे साधन होते, ते आता दुधारी तलवार बनले आहे. चुकीची माहिती, डीपफेक आणि प्रचार मोहिमा शांतता आणि सुरक्षितता अस्थिर करत आहेत. भारताच्या डिजिटल लोकशाहीचे रक्षण करण्यासाठी 'सुपर सायबर फोर्स'ची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष:

रणनीतिक दृष्टीकोन: सायबर धोके कोणत्याही सीमा मानत नाहीत. नवीन भारताचे रक्षण करण्यासाठी, आपण निष्क्रिय संरक्षणाच्या पलीकडे जावे - सायबर पाळत ठेवणे, आक्रमक क्षमता, एआय-चालित देखरेख आणि डिजिटल शिक्षण हे राष्ट्रीय प्राधान्य असले पाहिजे.

लवचिकतेचे आवाहन: डिजिटल स्वातंत्र्य राष्ट्रीय सुरक्षेच्या किंमतीवर येऊ नये. अंतर्गत शांतता राखण्यासाठी प्लॅटफॉर्मला व्हाइटलिस्ट करणे, नेटिझन्सना शिक्षित करणे आणि डिजिटल मनी लाँड्रिंगवर कारवाई करणे आवश्यक आहे.

कोट-आधारित: "माहितीच्या युगात, अज्ञान हा सुरक्षेचा धोका आहे."

खोट्या बातम्यांपासून ते आर्थिक फसवणुकीपर्यंत, भारताने कौशल्य, ताकद आणि रणनीतीने आपली डिजिटल सीमा सुरक्षित केली पाहिजे.

धोरण केंद्रित: सायबर सेल, आर्थिक देखरेख एजन्सी आणि तंत्रज्ञान कंपन्यांचे एकत्रीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अंतर्गत सुरक्षेसाठी बहु-हितधारकांचा सहकार्य हा एकमेव शाश्वत फायरवॉल आहे.

मनी-लाँड्रिंग आणि त्याचे प्रतिबंध.

प्रस्तावना :

- **कोट + डेटा-आधारित:** "पैशाचे अनुसरण करा" हे कधीही इतके महत्त्वाचे नव्हते. ईडीच्या आकडेवारीनुसार, पीएमएलए अंतर्गत ₹१ लाख कोटींहून अधिक रकमेची चौकशी सुरू आहे. आज मनी लाँड्रिंग

ही केवळ आर्थिक फसवणूक नाही - ती भारतात दहशतवाद, ड्रग्स आणि संघटित गुन्हेगारीमागील अदृश्य इंजिन आहे.

- **डिजिटल + डेटा फ्रेमिंग:** ईडीने ५,००० हून अधिक पीएमएलए प्रकरणे दाखल केल्याने आणि कमी शिक्षा दर (~०.७५%) असल्याने, भारताची मनी लॉड्रिंग समस्या मोठी आणि कायम आहे. क्रिप्टोकरन्सी, शेल फर्मस आणि डार्कनेट व्यवहारांच्या वाढीमुळे या अंतर्गत सुरक्षेच्या धोक्यात नवीन स्तर जोडले जातात.
- **सुरक्षा + आर्थिक संमिश्रण:** भारताची अंतर्गत सुरक्षा आर्थिक गुन्ह्यांमुळे वाढत आहे. महादेव बेटिंग ऑप घोटाळा (₹४०,००० कोटी) सारख्या हाय-प्रोफाइल प्रकरणांमुळे लॉड्रिंग नेटवर्क सीमापार दहशतवाद, निवडणूक हाताळणी आणि सामाजिक अशांततेला कसे निधी देतात हे उघड होते.
- **समकालीन संदर्भ संख्यांसह:** गेल्या दशकात, मनी लॉड्रिंग हे तंत्रज्ञान-जाणकार, सीमाविरहित धोक्यात विकसित झाले आहे. बनावट खाती आणि क्रिप्टो वॉलेटद्वारे हजारो कोटी रुपये पाठवले जात असल्याने, भारताला केवळ आर्थिक नुकसानच नाही तर गंभीर राष्ट्रीय सुरक्षेचा धोका आहे.

निष्कर्ष:

- **रणनीतिक + विशिष्ट:** भारताने पीएमएलए अंमलबजावणीची प्रभावीता वाढवली पाहिजे, आंतर-एजन्सी डेटा शेअरिंग सुधारले पाहिजे आणि रिअल-टाइम ट्रॅकिंगसाठी ब्लॉकचेनचा वापर केला पाहिजे. लॉड्रिंग केलेले पैसे परत आणण्यासाठी आणि जागतिक दहशतवादी-वित्त साखळ्या तोडण्यासाठी मजबूत आंतरराष्ट्रीय करारांची आवश्यकता आहे.
- **कोट + धोरण :** "काळा पैसे घाणेरड्या कृत्यांना इंधन देतात." राष्ट्रविरोधी घटकांची आर्थिक जीवनेखा तोडण्यासाठी, भारताने राष्ट्रीय सुरक्षा ऑपरेशन्ससह आर्थिक बुद्धिमत्ता मिसळली पाहिजे— विशेषतः बेटिंग, रिअल इस्टेट आणि डिजिटल पेमेंटसारख्या उच्च-जोखीम असलेल्या क्षेत्रांमध्ये.
- **डिजिटल सुरक्षा दृष्टीकोन:** टेक-चालित मनी लॉड्रिंगसाठी तंत्रज्ञान-चालित उपायांची आवश्यकता आहे. भारताच्या वाढत्या डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा गैरवापर रोखण्यासाठी एआय देखरेख, डिजिटल केवायसी मानदंड आणि सीमापार फिनटेक छाननी आवश्यक आहे.
- **कृती-केंद्रित:** दुर्बई-आधारित फसवणूक नेटवर्कपासून ते क्रिप्टो-चालित घोटाळ्यांपर्यंत, पैशाचा माग जागतिक आणि जलद आहे. भारताने आपली अर्थव्यवस्था आणि सार्वभौमत्व सुरक्षित करण्यासाठी कायदेशीर, राजनैतिक आणि तांत्रिक मार्गांनी वेगाने कार्य केले पाहिजे.

सोशल नेटवर्किंग साइट्स आणि मीडिया धोक्यांवर नियंत्रण

शीर्षक	उपशीर्षके
सामाजिक नियंत्रण	<ul style="list-style-type: none"> ● नागरी समाज सक्रियता ● सामाजिक समरसतेचे उपाय ● प्रभावशाली
आर्थिक नियंत्रण	<ul style="list-style-type: none"> ● जबाबदार मध्यस्थ ● धमक्यांवर मुद्रीकरण ● समावेशक विकास
राजकीय नियंत्रण	<ul style="list-style-type: none"> ● कायदे ● प्रति-प्रचार ● ई-गव्हर्नन्स ● सोशल मीडिया मोहिमा
तंत्रज्ञान नियंत्रण	<ul style="list-style-type: none"> ● आधुनिक तंत्रज्ञान ● पुनर्संचयित आणि विकास ● तथ्य तपासक

अभ्यासक्रम माहिती करून घेणे : तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे?

सीमावर्ती भागात सुरक्षा आव्हाने आणि त्यांचे व्यवस्थापन

- भारताच्या विविध सीमांवरील आव्हाने
- जमीन सीमा, किनारी सीमा, शेजाऱ्यांसोबत जमीन सीमा विवाद भारताचे सीमा धोरण, उपाय

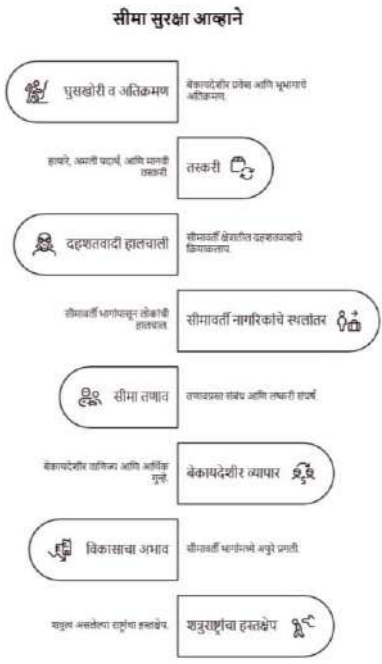
यूपीएससीचे मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
भारताची चीन आणि पाकिस्तानशी असलेली लांब आणि समस्याप्रधान सीमा वादग्रस्त मुद्द्यांनी भरलेली आहे. सीमेवरील परस्परविरोधी मुद्दे आणि सुरक्षा आव्हानांचे परीक्षण करा. सीमा क्षेत्र विकास कार्यक्रम (BADP) आणि सीमा पायाभूत सुविधा आणि व्यवस्थापन (BIM) योजनेअंतर्गत या भागात होत असलेल्या विकासाचेही वर्णन करा. (२०२४)	चीन-पाकिस्तान सीमा + पायाभूत सुविधा योजना	वाद आणि सुरक्षा आव्हानांचे परीक्षण करा; BADP आणि BIM योजनांची रूपरेषा तयार करा
प्रभावी सीमा क्षेत्र व्यवस्थापनासाठी, अतिरेक्यांना स्थानिक पाठिंबा नाकारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या पावलांवर चर्चा करा आणि स्थानिकांमध्ये अनुकूल धारणा व्यवस्थापित करण्याचे मार्ग देखील सुचवा. (२०२०) धारणा निर्माण करण्यासाठी पावले सुचवा	धारणा व्यवस्थापन + बंडखोरीविरोधी	स्थानिक अतिरेक्यांना पाठिंबा रोखण्यासाठी आणि सकारात्मक
यंत्रण रेषा (LoC) सह म्यानमार, बांगलादेश आणि पाकिस्तानच्या सीमेवरील अंतर्गत सुरक्षा धोके आणि सीमापार गुन्ह्यांचे विश्लेषण करा. या संदर्भात विविध सुरक्षा दलांनी बजावलेल्या भूमिकेवर देखील चर्चा करा. (२०२०)	सीमेवरील धोके + सुरक्षा दलांची भूमिका	३ सीमांवरील धोके आणि सुरक्षा दलांची भूमिका यावर चर्चा करा
ईशान्य भारतातील सीमेवरील पोलिसिंगसमोरील अनेक सुरक्षा आव्हानांपैकी बंडखोरांची सीमापार हालचाल ही एक आहे. भारत-म्यानमार सीमेवर सध्या निर्माण होणाऱ्या विविध आव्हानांचे परीक्षण करा. तसेच,	भारत-म्यानमार सीमा आव्हाने	भारत-म्यानमार सीमेवरील बंडखोर आव्हाने आणि प्रतिकारक उपाय स्पष्ट करा

आव्हानांना तोंड देण्यासाठीच्या पावलांवर चर्चा करा. (२०१९)		
दहशतवादी हल्ल्यांविरुद्ध सशस्त्र कारवाईच्या संदर्भात 'हॉट पर्स्युट' आणि 'सर्जिकल स्ट्राइक' हे शब्द अनेकदा वापरले जातात. अशा कृतींचा धोरणात्मक परिणाम चर्चा करा. (२०१६)	रणनीतिक लष्करी प्रतिसाद	सर्जिकल स्ट्राइक आणि हॉट पर्स्युटचा राष्ट्रीय सुरक्षेवर परिणाम मूल्यांकन करा
काही देशांसोबतच्या कठीण भूभाग आणि प्रतिकूल संबंधांमुळे सीमा व्यवस्थापन हे एक जटिल काम आहे. प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठी आव्हाने आणि रणनीती स्पष्ट करा. (२०१६)	सीमा आव्हाने + व्यवस्थापन धोरणे	भूप्रदेश आणि राजनैतिक आव्हाने आणि प्रभावी सीमा धोरणांची यादी करा
अवैध सीमापार स्थलांतर भारताच्या सुरक्षेसाठी कसे धोका निर्माण करते? हे रोखण्यासाठीच्या धोरणांवर चर्चा करा, अशा स्थलांतराला चालना देणारे घटक बाहेर काढा. (२०१४)	बेकायदेशीर स्थलांतर + राष्ट्रीय सुरक्षा	बेकायदेशीर स्थलांतराचा धोका आणि तो रोखण्यासाठी पावले स्पष्ट करा
चीन आणि पाकिस्तानने आर्थिक कॉरिडॉरच्या विकासासाठी करार केला आहे. यामुळे भारताच्या सुरक्षेसाठी कोणता धोका निर्माण होतो? गंभीरपणे परीक्षण करा. (२०१४)	CPEC + धोरणात्मक चिंता	भारताला CPEC चा धोरणात्मक धोका गंभीरपणे मूल्यांकन करा
भारताची अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने सीमा व्यवस्थापनाशी किती दूरपर्यंत जोडलेली आहेत, विशेषतः दक्षिण आशियातील बहुतेक देश आणि म्यानमारशी असलेल्या लांब सच्छिद्र सीमा पाहता? (२०१३)	सीमा व्यवस्थापन + अंतर्गत सुरक्षा लिंक	छिद्र सीमा अंतर्गत सुरक्षा धोक्यांना कसे तीव्र करतात ते स्पष्ट करा

प्रस्तावना

- संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेनुसार, सीमा व्यवस्थापन हे अनेक धोक्यांविरुद्ध संरक्षणाची पहिली ओळ मानले जाते, ज्यामध्ये सीमा ओलांडून दहशतवाद्यांची हालचाल आणि वस्तू आणि मालाची बेकायदेशीर सीमापार वाहतूक यांचा समावेश आहे.
- भारताच्या भू-सीमा सुरक्षित करणे ही त्याच्या राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वभौमत्व आणि प्रादेशिक स्थिरतेसाठी एक धोरणात्मक अत्यावश्यकता आहे. जगातील काही सर्वात अस्थिर सीमांवर पसरलेल्या १५,००० किलोमीटरहून अधिक आंतरराष्ट्रीय सीमांसह - पाकिस्तानशी असलेल्या नियंत्रण रेषेपासून ते चीनशी असलेल्या वादग्रस्त प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेपर्यंत - भारताला सतत आणि विकसित होणाऱ्या धोक्यांचा सामना करावा लागतो.
- भूप्रदेशाची विविधता आणि या सीमांभोवतीची भू-राजकीय संवेदनशीलता त्यांचे व्यवस्थापन गुंतागुंतीचे आणि गंभीर बनवते.
- म्हणूनच प्रभावी भू-सीमा व्यवस्थापन केवळ बाह्य धोक्यांना तोंड देण्यासाठीच नाही तर सीमावर्ती भागात अंतर्गत एकता आणि संतुलित विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी देखील आवश्यक आहे.

भारतातील प्रभावी सीमा व्यवस्थापनातील आव्हाने भौगोलिक आणि भूभागाशी संबंधित आव्हाने

- उंच उंचीवरील हिमालयीन भूभाग (उदा. लडाख, अरुणाचल प्रदेश), घनदाट जंगले (उदा. आसाम, नागालँड) आणि दलदलीची जमीन (उदा. कच्छचा रण) यासारख्या कठीण भू-रचना भौतिक देखरेखीमध्ये अडथळा आणतात.
- पश्चिम बंगाल आणि आसामसारख्या प्रदेशातील नदीकाठच्या आणि सच्छिद्र सीमा कुंपण आणि गस्त घालण्यास गुंतागुंत करतात.

- प्रतिकूल हवामान परिस्थिती (जम्मू-काश्मीरमध्ये बर्फवृष्टी, आसाममध्ये पूर) प्रवेश आणि तैनाती प्रतिबंधित करते.

सच्छिद्र आणि कुंपण नसलेल्या सीमा

- बांगलादेश आणि म्यानमारच्या सीमांमध्ये अनेक भाग कुंपण नसलेले किंवा जमीन विवाद, स्थानिक प्रतिकार किंवा कठीण भूभागामुळे तुटलेले आहेत.
- नेपाळ आणि भूतानच्या सीमा खुल्या सीमा धोरणाचे पालन करतात, ज्यामुळे हालचालींचे नियमन अधिक गुंतागुंतीचे होते.
- उदाहरण: भारत-बांगलादेश सीमेवर वारंवार सीमापार तस्करी आणि बेकायदेशीर स्थलांतर होते.

सीमेपलीकडे घुसखोरी आणि दहशतवाद

- कुंपण आणि देखरेख असूनही जम्मू-काश्मीरमध्ये नियंत्रण रेषा आणि आंतरराष्ट्रीय सीमा ओलांडून पाकिस्तानमधून दहशतवाद्यांकडून घुसखोरी सुरुच आहे.
- पंजाब आणि राजस्थान क्षेत्रांमधून शस्त्रास्त्रे, अंमली पदार्थ आणि बनावट चलनांची तस्करी अंतर्गत बंडखोरी आणि संघटित गुन्हेगारीला चालना देते.
- अलीकडील उदाहरण: सीमेपलीकडून ड्रोन पंजाबमध्ये शस्त्रे टाकत आहेत (२०२२-२४).

बेकायदेशीर स्थलांतर आणि मानवी तस्करी

- बांगलादेश आणि नेपाळच्या सीमा मोठ्या प्रमाणात कागदपत्रांशिवाय स्थलांतरित होतात, ज्यामुळे लोकसंख्याशास्त्रीय, आर्थिक आणि सुरक्षा धोके निर्माण होतात.
- ईशान्य प्रदेश मानवी तस्करी, अंमली पदार्थांची तस्करी आणि बंडखोरांच्या हालचालींना विशेषतः असुरक्षित आहे.

समन्वित सीमा व्यवस्थापनाचा अभाव

- एजन्सींची अनेकता (बीएसएफ, आयटीबीपी, आसाम रायफलस, सैन्य, सीमाशुल्क, राज्य पोलिस) अधिकारक्षेत्रातील ओव्हरलॅप आणि समन्वय अंतर निर्माण करते.
- एकात्मिक सीमा व्यवस्थापन प्राधिकरणाचा अभाव कार्यक्षमता आणि जबाबदारी कमी करतो.

अपुरी पायाभूत सुविधा

- खराब रस्ते, दळणवळण आणि चौक्या जलद गतिशीलतेवर परिणाम करतात, विशेषतः दुर्गम सीमावर्ती प्रदेशांमध्ये.
- सीमेवर कुंपण, फ्लडलाइट्स आणि सीमा रस्ते (उदा. भारत-चीन एलएसी

बाजूने) यासारख्या प्रकल्पांच्या पूर्णतेत विलंब होतो.

- सीएजीच्या अहवालांमध्ये सीमा पायाभूत सुविधा प्रकल्पांच्या पूर्ण होण्यास विलंब असल्याचे दर्शविण्यात आले आहे.

राजकीय आणि राजनैतिक संवेदनशीलता

- सीमा विवाद (उदा. पूर्व लडाख आणि अरुणाचल प्रदेशातील चीनशी, कलापाणी-लिंपियाधुरा येथील नेपाळशी) भू-राजकीय अस्थिरता निर्माण करतात आणि विकास प्रकल्पांना अडथळा आणतात.
- आंतरराष्ट्रीय सीमा संबंध व्यवस्थापनासाठी द्विपक्षीय यंत्रणांवर परिणाम करतात (उदा. जंटा राजवटीमुळे भारत-म्यानमार बंडखोर समन्वय बाधित झाला).

सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक संबंध

- सीमेपलीकडे जातीय आणि नातेसंबंध (उदा. भारत आणि म्यानमारमधील नागा, भारत आणि पाकिस्तानमधील पंजाबी) कठोर सीमा नियंत्रणाची अंमलबजावणी गुंतागुंतीचे करतात.
- उपजीविका आणि हालचालींवर परिणाम झाल्यामुळे कुंपण आणि पाळत ठेवण्यास स्थानिक प्रतिकार.

तंत्रज्ञान आणि बुद्धिमत्ता तफावत

- ड्रोन, ग्राउंड सेन्सर्स आणि स्मार्ट पाळत ठेवणे यासारख्या तंत्रज्ञानाचा अपुरा वापर.
- सीमा रक्षक दलांमध्ये अनेकदा रिअल-टाइम गुप्तचर-सामायिकरण प्रणाली आणि विश्लेषण-आधारित धोक्याचे निरीक्षण नसते.
- उदा.: CIBMS (व्यापक एकात्मिक सीमा व्यवस्थापन प्रणाली) अजूनही सीमा ओलांडून पूर्णपणे कार्यरत नाही.

किनारपट्टी आणि सागरी सीमा आव्हाने (याबद्दल आपण पुढील विषयात अधिक अभ्यास करू)

- भारताच्या विशाल किनारपट्टीला शस्त्रास्त्रांची तस्करी, अंमली पदार्थांची तस्करी आणि मासेमारी नौका आणि मालवाहू जहाजांद्वारे घुसखोरीचे धोके आहेत.
- उदाहरण: २६/११ च्या मुंबई हल्ल्यांनी सागरी सुरक्षेतील तफावतींचा फायदा घेतला.
- कोस्ट गार्ड, नौदल, सीमाशुल्क आणि सागरी पोलिसांमधील समन्वयातील समस्या.

भारताच्या भू-सीमांवरील सुरक्षा आव्हाने

सीमेवरील	प्रमुख सुरक्षा आव्हाने
पाकिस्तान	● विशेषतः जम्मू आणि काश्मीरमध्ये लष्कर-ए-तैयबा आणि जैश-ए-मोहम्मद सारख्या

	<p>गटांकडून सतत होणारा सीमेपलीकडून होणारा दहशतवाद आणि घुसखोरी.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● नियंत्रण रेषेवर (LoC) वारंवार होणारा युद्धबंदीचा भंग, ज्यामुळे नागरिकांचे जीवन आणि लष्करी मनोबल धोक्यात येते. ● शस्त्रे, स्फोटके आणि अंमली पदार्थांची तस्करी करण्यासाठी ड्रोनचा वापर, विशेषतः पंजाबमध्ये. ● अंमली पदार्थांचा व्यापार आणि बनावट चलनांचे नेटवर्क, बहुतेकदा पंजाब आणि राजस्थानमधून जातात. ● फुटीरतावादी चळवळींना पाठिंबा (उदा., ISI निधीद्वारे खलिस्तानी अतिरेकीपणाचे पुनरुज्जीवन).
चीन	<ul style="list-style-type: none"> ● न सुटलेले सीमा विवाद, विशेषतः पूर्व लडाख आणि अरुणाचल प्रदेशात (मॅकमोहन रेषा चीनने स्वीकारली नाही). ● वारंवार होणारे सीमा उल्लंघन आणि अडथळे (उदा., २०२० गलवान व्हॅली संघर्ष, २०२२ मध्ये तवांग सामना). ● LAC जवळ PLA द्वारे मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधांची उभारणी, स्थिती बदलणे. ● भारतीय संरक्षण आणि नागरी क्षेत्रांना लक्ष्य करणारी माहिती युद्ध आणि सायबर हेरगिरी. ● कठीण भूभाग आणि हवामान रतीय सैन्याच्या हालचालीसाठी लॉजिस्टिक आव्हाने निर्माण करते.
नेपाळ	<ul style="list-style-type: none"> ● शस्त्रास्त्रे, अंमली पदार्थ, बनावट चलन आणि मानवी तस्करीसाठी खुल्या सीमेचा वापर केला जातो. ● राजकीय अस्थिरता आणि बेकायदेशीर कारवायांसाठी ट्रान्झिट मार्ग म्हणून वापरण्यात येणारे सच्छिद्र तराई प्रदेश. ● नेपाळमध्ये वाढत्या चिनी प्रभावामुळे दीर्घकालीन धोरणात्मक धोके निर्माण होतात. ● कालापानी-लिपुलेख प्रदेशासारख्या अधूनमधून सीमा वादांमुळे भारतविरोधी भावनांना चालना मिळते.

<p>भूतान</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● आसाम-भूतान सीमेजवळील घनदाट जंगलात भारतीय बंडखोर गटांसाठी (उदा. उल्फा, एनडीएफबी) अभयारण्य. ● वनोपज, वन्यजीव आणि बेकायदेशीर वस्तूंची तस्करी. ● डोकलाम ट्राय-जंक्शनजवळ (२०१७ च्या संघर्षात) चिनी उपस्थितीबद्दल धोरणात्मक चिंता. ● भूभागामुळे सीमा पोलिसिंग आणि देखरेख करणे कठीण होते.
<p>बांगलादेश</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● आसाम आणि पश्चिम बंगालसारख्या सीमावर्ती राज्यांमध्ये लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन निर्माण करणारे बेकायदेशीर स्थलांतर. ● गुरांची तस्करी आणि अवैध वस्तूंचा व्यापार (फेन्सीडिल, शस्त्रास्त्रे, अंमली पदार्थ). ● मानवी तस्करी, विशेषतः महिला आणि मुलांची सीमेपलीकडून. ● अंमलबजावणीच्या कारवायांमुळे बीएसएफ आणि बीजीबीमध्ये अधूनमधून सीमेवर संघर्ष होतात. ● कठीण नदीकाठच्या भूभागामुळे संपूर्ण कुंपण आणि देखरेखीला अडथळा येतो.
<p>म्यानमार</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● ईशान्य भारतातील बंडखोरांची (उदा. एनएससीएन-के, पीएलए, उल्फा) सीमापार हालचाल जे म्यानमारला सुरक्षित आश्रयस्थान म्हणून वापरतात. ● 'गोल्डन ट्रँगल'चा भाग - ड्रॅग तस्करीसाठी (हेरॉइन, मेथ) एक प्रमुख मार्ग. ● सीमेपलीकडे जातीय नातेसंबंध बंडखोरीविरोधी आणि गुप्तचर माहिती गोळा करण्यास गुंतागुंतीचे बनवतात. ● २०२१ च्या लष्करी उठावानंतर म्यानमारमध्ये राजकीय अशांततेमुळे निर्वासित आणि शस्त्रास्त्रांचा ओघ. ● कमकुवत सीमा पायाभूत सुविधा आणि म्यानमार सैन्यासोबत समन्वित गस्त नसणे.

प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठी सरकारने उचललेली पावले पायाभूत सुविधा विकास

- **बॉर्डर रोड्स ऑर्गनायझेशन (BRO):** अरुणाचल प्रदेश, लडाख आणि उत्तराखंडमधील स्ट्रॅटिजिक बॉर्डर रोड्स प्रोजेक्ट आणि व्हायब्रंट व्हिलेजेस प्रोग्राम अंतर्गत प्रकल्पांसह सीमावर्ती भागात सर्व हवामान रस्ते बांधणे.
- **कुंपण आणि फ्लडलाइटिंग:** बॉर्डर इन्फ्रास्ट्रक्चर अँड मॅनेजमेंट (BIM) योजनेअंतर्गत भारत-बांगलादेश आणि भारत-पाक सीमांवर कुंपण आणि फ्लडलाइटिंग करण्यात आले आहे.
→ भारत-बांगलादेश सीमेवर (२०२४ पर्यंत) ३,३२६ किमी कुंपण पूर्ण झाले आहे.
- **बॉर्डर आउटपोस्ट (BOPs):** संवेदनशील भागात BOPs (उदा. BSF, ITBP, SSB) चे वाढलेले बांधकाम. भारताच्या आंतरराष्ट्रीय सीमेवर १,४०० हून अधिक BOPs कार्यरत आहेत.
- **फॉरवर्ड एअरफील्ड्स आणि लॉडिंग ग्राउंड्स:** जलद सैन्याच्या जमवाजमवीसाठी अरुणाचल प्रदेश आणि लडाखमध्ये प्रगत लॉडिंग ग्राउंड्स (ALGs) चे पुनर्संक्रियण आणि अपग्रेडेशन.

तंत्रज्ञानाचा वापर - स्मार्ट बॉर्डर्स

- **सर्वसमावेशक एकात्मिक सीमा व्यवस्थापन प्रणाली (CIBMS):** सेन्सर, रडार, सीसीटीव्ही, ड्रोन, थर्मल इमेजर्स आणि उपग्रह डेटा वापरून स्मार्ट पाळत ठेवणे.
→ जम्मू सेक्टरमध्ये भारत-पाक सीमेवर पायलट केले.
- **ड्रोन पाळत ठेवणे आणि ड्रोनविरोधी प्रणाली:** ड्रॅग तस्करी आणि शस्त्रास्त्रांच्या ड्रॉपवर लक्ष ठेवण्यासाठी तैनात केले (विशेषतः पंजाब-पाकिस्तान सीमेवर).
- **लेसर वॉल आणि ग्राउंड सेन्सर:** नदीकाठ आणि दलदलीच्या भागात हालचालींवर लक्ष ठेवण्यासाठी नियंत्रण रेषा आणि आंतरराष्ट्रीय सीमावर्ती भागात स्थापित केले.
- **कोस्टल सर्व्हिलन्स नेटवर्क (CSN):** भारताच्या विशाल किनारपट्टीवर लक्ष ठेवण्यासाठी कोस्टल रडार साखळी आणि स्वयंचलित ओळख प्रणाली (AIS).

फोर्स आधुनिकीकरण आणि क्षमता बांधणी

- **पोलिस दलांचे आधुनिकीकरण योजनेचे:** सीमा रक्षक दलांना आधुनिक शस्त्रे, संप्रेषण साधने आणि वाहनांनी सुसज्ज करण्यासाठी निधी प्रदान केला.
- **विशेष बटालियनची उभारणी:** संवेदनशील क्षेत्रांना बळकट करण्यासाठी ITBP, BSF आणि आसाम रायफल्सच्या अतिरिक्त बटालियन उभारल्या.
- **विशेष प्रशिक्षण केंद्रे:** जंगल युद्ध, उंचावरील युद्ध आणि सीमा दलांना घुसखोरी विरोधी प्रशिक्षण दिले जाते.

सीमावर्ती भागातील युवकांची भरती: गुप्तचर आणि नागरी-लष्करी संबंध सुधारण्यासाठी CAPF मध्ये स्थानिक तरुणांचे प्रतिनिधित्व वाढवणे.

- **संस्थागत आणि प्रशासकीय उपाययोजना:** जम्मू-काश्मीर आणि ईशान्येसारख्या संवेदनशील भागात (उदा., भारतीय सैन्याच्या ऑपरेशनल नियंत्रणाखालील आसाम रायफल्स) एकीकृत कमांड स्ट्रक्चर्स.
- **सीमा क्षेत्र विकास कार्यक्रम (BADP):** सीमावर्ती गावांमध्ये रस्ते, शाळा, आरोग्य केंद्रे आणि पिण्याचे पाणी यासारख्या पायाभूत सुविधांच्या बांधकामासाठी निधी वापरला जातो.
- **व्हायब्रंट व्हिलेजेस प्रोग्राम (२०२२):** स्थलांतर रोखण्यासाठी आणि प्रादेशिक उपस्थिती निश्चित करण्यासाठी पुढच्या भागात पायाभूत सुविधा आणि उपजीविका विकसित करण्यावर लक्ष केंद्रित केले जाते.
- **मल्टी-एजन्सी सेंटर्स (MACs):** IB, RAW, राज्य पोलिस आणि लष्करी गुप्तचर संस्थांमध्ये गुप्तचर सामायिकरण प्लॅटफॉर्म.

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि राजनैतिक सहभाग

- **संयुक्त कार्यगट (JWGs):** सीमा समस्यांचे समन्वय साधण्यासाठी बांगलादेश, म्यानमार, भूतान आणि नेपाळ सारख्या देशांसह.
- **समन्वित सीमा व्यवस्थापन योजना (CBMP):** विशेषतः बांगलादेशसोबत तस्करी, बेकायदेशीर स्थलांतर आणि सीमापार गुन्हेगारी रोखण्यासाठी.
- **हॉटलाइन आणि ध्वज बैठका:** घटना कमी करण्यासाठी BSF आणि BGB (बॉर्डर गार्ड बांगलादेश), ITBP आणि चिनी PLA यांच्यात.
- **द्विपक्षीय सीमा करार:** म्यानमार (ऑपरेशन सनराइज), बांगलादेश (लँड बाउंड्री अॅग्रीमेंट, २०१५), भूतान आणि नेपाळ यांच्यासोबत सीमा सीमांकन आणि व्यवस्थापन नियमित करण्यासाठी.

कायदेशीर आणि धोरणात्मक उपाययोजना

- **नागरिकत्व सुधारणा कायदा (२०१९) आणि परदेशी (न्यायाधिकरण) आदेश:** बेकायदेशीर स्थलांतरितांचा चांगला मागोवा घेण्यासाठी.
- **FCRA सुधारणा:** सीमावर्ती एनजीओंना परदेशी निधीचा ओघ रोखण्यासाठी ज्याचा गैरवापर होऊ शकतो.
- **AFSPA (सशस्त्र दल विशेष अधिकार कायदा) चा वापर:** घुसखोरीविरोधी मोहिमांमध्ये सैन्याला ऑपरेशनल स्वातंत्र्य देण्यासाठी अशांत सीमावर्ती भागात.

परिचय

- भारताचे सागरी क्षेत्र हे राष्ट्रीय सुरक्षेचे आणि आर्थिक चैतन्याचे एक महत्वाचे सीमारेषा आहे. ७,५०० किलोमीटरपेक्षा जास्त पसरलेला किनारा आणि २० लाख चौरस किलोमीटरपेक्षा जास्त क्षेत्रफळाचा विशेष आर्थिक क्षेत्र असलेला हा देश हिंदी महासागरातील प्रमुख सागरी मार्गावर वसलेला आहे - ज्यातून त्याच्या व्यापाराच्या आणि ऊर्जा आयातीच्या जवळजवळ ९०% वाहतात.
- तथापि, या विशाल सागरी विस्तारामुळे चाचेगिरी, तस्करी, दहशतवाद, बेकायदेशीर मासेमारी आणि वाढती धोरणात्मक स्पर्धा यासारख्या महत्त्वपूर्ण सुरक्षा आव्हाने देखील आहेत. २६/११ च्या मुंबई हल्ल्याने भारताच्या किनारी सुरक्षेच्या असुरक्षितता उघड केल्या, ज्यामुळे देखरेख, आंतर-एजन्सी समन्वय आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य एकत्रित करणाऱ्या मजबूत, बहुस्तरीय सागरी सीमा व्यवस्थापन प्रणालीची तातडीची गरज अधोरेखित झाली.

भारताच्या सागरी सीमांवरील प्रमुख सुरक्षा आव्हाने किनारी दहशतवाद

- २००८ च्या मुंबई हल्ल्यांनी भारताची समुद्री घुसखोरीची असुरक्षितता अधोरेखित केली.
- मासेमारी ट्रॉलर, व्यापारी जहाजे किंवा नोंदणीकृत नसलेल्या जहाजांद्वारे दहशतवाद्यांची घुसखोरी, विशेषतः गुजरात आणि महाराष्ट्र सारख्या सच्छिद्र किनारपट्टीवर, गंभीर धोका निर्माण करत आहे.

समुद्रात चाचेगिरी आणि सशस्त्र दरोडा

- अलिकडच्या वर्षात घट होत असली तरी, अरबी समुद्र आणि एडेनच्या आखातातील घटनांमुळे भारतीय मालवाहू आणि कर्मचाऱ्यांना धोका निर्माण झाला आहे.
- हिंद महासागर प्रदेशात (IOR) वाढत्या चाच्यांच्या हालचाली व्यापार सुरक्षा आणि सागरी रसद प्रभावित करतात.

बेकायदेशीर स्थलांतर आणि मानवी तस्करी

- बेकायदेशीर स्थलांतरासाठी (उदा., तामिळनाडू ते श्रीलंका किंवा म्यानमार) सागरी मार्गाचा वापर वाढत्या प्रमाणात होत आहे.
- विशेषतः सुंदरबन आणि अंदमान-निकोबार कॉरिडोर ओलांडून, मानवी तस्करीमध्ये नेटवर्क देखील गुंतलेले आहेत.

शस्त्रास्त्रे, ड्रग्स आणि तस्करी

- गोल्डन क्रेसेंट (अफगाणिस्तान-पाकिस्तान-इराण) आणि गोल्डन ट्रँगल (म्यानमार-लाओस-थायलंड) मधील अंमली पदार्थ समुद्री मार्गाने भारतात प्रवेश करतात.

- गुजरात आणि पश्चिम बंगालच्या किनाऱ्यांवर पाकिस्तान किंवा आग्नेय आशियातून शस्त्रास्त्रांची तस्करी झाल्याचे वृत्त आहे.
- भारत-बांगलादेश सागरी सीमेवर डिझेल, सोने आणि गुरांची तस्करी मोठ्या प्रमाणात होते.

सागरी सीमा वाद आणि घुसखोरी

- सागरी सीमा ओलांडणाऱ्या मच्छिमारांना अनवधानाने अटक आणि राजनैतिक संघर्ष (विशेषतः श्रीलंका, बांगलादेश आणि पाकिस्तानसह) होतात.
- पाकिस्तानसह सर क्रीक प्रदेशासारखे वादग्रस्त पाणी सुरक्षिततेसाठी संवेदनशील राहतात.

चीनचे नौदल विस्तार आणि सामरिक उपस्थिती

- हंबनटोटा (श्रीलंका) किंवा ग्वादर (पाकिस्तान) येथे डॉकिंगसह आयओआरमध्ये चीनी नौदल घुसखोरी, सागरी घेराव किंवा "स्ट्रिंग ऑफ पलर्स" धोरणाबद्दल चिंता निर्माण करते.
- अंदमान आणि निकोबार बेटांजवळ चीनी देखरेख जहाजे आणि पाणबुड्यांची वाढती उपस्थिती धोरणात्मक धोके निर्माण करते.

गंभीर सागरी पायाभूत सुविधांना धोका

- भारतीय बंदरे (उदा. मुंबई, कांडला, विशाखापट्टणम) आणि ओएनजीसीच्या तेल प्लॅटफॉर्मसारख्या ऑफशोर इन्स्टॉलेशनस तोडफोड किंवा सायबर हल्ल्यांना बळी पडतात.
- बंदर प्रणाली आणि जहाज ट्रॅकिंगसाठी सायबरसुरक्षेचे धोके वाढले आहेत.

समुद्राखालील दळणवळण आणि ऊर्जा पायाभूत सुविधा सुरक्षा

समुद्राखालील फायबर ऑप्टिक केबल्स, गॅस पाइपलाइन आणि आंतरराष्ट्रीय सागरी डेटा सिस्टमची तोडफोड किंवा सायबर हल्ल्यांना बळी पडण्याची शक्यता.

अपुरी किनारी देखरेख आणि पोलिसिंग

- २ लाखांहून अधिक लहान मासेमारी जहाजे, ज्यांपैकी अनेक ट्रॅकिंग सिस्टम नाहीत, देखरेख गुंतागुंतीची करतात.
- बहुविध एजन्सीमध्ये (नौदल, तटरक्षक दल, राज्य पोलिस, सीमाशुल्क) समन्वयाचा अभाव ऑपरेशनल गॅप निर्माण करतो.
- दुर्गम बेटे आणि किनारपट्टी (उदा. लक्षद्वीप, ए अँड एन बेटे) मर्यादित तांत्रिक पायाभूत सुविधा.

भारताच्या सागरी सीमा सुरक्षित करण्यासाठी सरकारने उचललेली पावले

संस्थात्मक आणि धोरणात्मक उपाययोजना

राष्ट्रीय सागरी सुरक्षा समन्वयक (२०२१):

नौदल, तटरक्षक दल, गुप्तचर संस्था आणि इतर सागरी भागधारकांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी राष्ट्रीय सुरक्षा परिषद सचिवालय (NSCS) अंतर्गत नियुक्त.

किनारी सुरक्षा वास्तुकला (२६/११ नंतर):

एक ३-स्तरीय सागरी सुरक्षा चौकट ज्यामध्ये हे समाविष्ट आहे:

भारतीय नौदल (ब्लू-वॉटर डिफेन्स)

- भारतीय तटरक्षक दल (किनारी आणि EEZ पाळत ठेवणे)
- सागरी पोलिस/राज्य दल (१२ नॉटिकल मैलांपर्यंत उथळ पाण्यात)
- सागरमाला कार्यक्रम (२०१५): बंदर-नेतृत्वाखालील विकासावर लक्ष केंद्रित करताना, ते बंदर पायाभूत सुविधा आणि सुरक्षा देखील मजबूत करते.
- किनारी सुरक्षा समित्या: राज्य आणि जिल्हा पातळीवर, नागरी-लष्करी समन्वय सुधारण्यासाठी.
- पायाभूत सुविधा आणि पाळत ठेवणे वाढवणे किनारी रडार साखळी: ४६ तटीय रडार स्टेशन (फेज-१) आधीच कार्यरत आहेत. टप्पा-२ लक्षद्वीप आणि ए अँड एन बेटांसारख्या बेटे आणि मोक्याच्या ठिकाणी कव्हेरेज वाढवणे.
- स्वयंचलित ओळख प्रणाली (AIS): रिअल-टाइम ट्रॅकिंगसाठी मोठ्या मासेमारी जहाजे आणि व्यापारी जहाजांसाठी अनिवार्य.
- नॅशनल कमांड कंट्रोल कम्युनिकेशन अँड इंटेलिजेंस (NC3I) नेटवर्क: अखंड गुप्तचर शेअरिंगसाठी नौदल, तटरक्षक दल आणि सागरी पोलिसांना जोडते.
- मासेमारी नौकांवर AIS ट्रान्सपॉन्डर: किनारी हालचालींचा मागोवा घेण्यासाठी २० मीटर लांबीपेक्षा कमी लांबीच्या यांत्रिक जहाजांवर स्थापना.
- सागर सुरक्षा दल: संशयास्पद हालचालींची तक्रार करण्यासाठी मच्छिमारांचा समावेश असलेले स्वयंसेवक समुदाय वॉच ग्रुप.

क्षमता बांधणी आणि सैन्य तैनात

- भारतीय तटरक्षक दलाचा विस्तार: जहाजे, विमाने, हॉवरक्राफ्ट आणि किनारी स्थानकांची संख्या वाढली.
- १५० हून अधिक जहाजे आणि ६० विमाने कार्यरत (२०२४).
- सागरी पोलीस ठाणी: तटीय सुरक्षा योजना (CSS) अंतर्गत स्थापन फेज I आणि II - ९ किनारी राज्ये आणि ४ केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये २०० हून अधिक स्थानके.

- संयुक्त तटीय पेट्रोलिंग: नौदल, तटरक्षक दल आणि सागरी पोलीस सागरी क्षेत्र जागरूकतेसाठी संयुक्त सराव करतात.
- ऑफशोर सुरक्षा समन्वय समिती (OSCC): ONGC प्लॅटफॉर्मसारख्या ऑफशोर मालमत्तेचे रक्षण करण्यासाठी डीजी कोस्ट गार्डच्या नेतृत्वाखाली.
- कायदेशीर आणि प्रशासकीय चौकटी व्यापारी शिपिंग कायदा (सुधारित २०२१): अनधिकृत हालचाली आणि ट्रॅकिंग सिस्टमच्या अभावासाठी वाढीव दंड.
- सागरी शिपिंगला मदत करणारा कायदा (२०२१): लाइटहाऊस आणि किनारी नेव्हिगेशन सुरक्षा प्रणालींचे आधुनिकीकरण करतो.
- ISPS कोड (आंतरराष्ट्रीय जहाज आणि बंदर सुविधा सुरक्षा कोड) अंतर्गत बंदर सुरक्षा: जागतिक मानक सागरी पायाभूत सुविधा संरक्षण सुनिश्चित करते.

तंत्रज्ञान एकत्रीकरण

- माहिती व्यवस्थापन आणि विश्लेषण केंद्र (IMAC): गुरुग्राममध्ये स्थित, ते सर्व सागरी डेटा प्रक्रियेसाठी तंत्रिका केंद्र म्हणून काम करते.
- सागरी डोमेन जागरूकता (MDA): रडार फीड्स, उपग्रह प्रतिमा, AIS डेटा आणि मानवी बुद्धिमत्तेच्या एकत्रीकरणद्वारे सक्षम.
- ड्रोन-विरोधी प्रणाली: ड्रोन-आधारित पाळत ठेवणे किंवा हल्ल्यांपासून होणाऱ्या धोक्यांना तोंड देण्यासाठी मुंबई, कोची, विशाखापट्टणम आणि पोर्ट ब्लेअर सारख्या उच्च-जोखीम असलेल्या सागरी ड्रोन आणि नौदल प्रतिष्ठानांवर तैनात.

सामुदायिक सहभाग आणि प्रशिक्षण

- मच्छिमारांचे प्रशिक्षण: किनारी समुदायांना संवेदनशील केले जाते आणि किनारी सुरक्षेचे "डोळे आणि कान" म्हणून काम करण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाते.
- बायोमेट्रिक ओळखपत्रे जारी करणे: ओळख पडताळणी आणि किनारी हालचालींवर देखरेख करण्यासाठी २० लाखांहून अधिक मच्छिमारांची बायोमेट्रिक नोंदणी.
- बोटोंची नोंदणी आणि रंग कोडिंग: राज्यनिहाय मासेमारी जहाजांसाठी अनिवार्य नोंदणी आणि वेगळे रंग कोड.

मूल्यवर्धन :

कीवर्ड्स : जमीन सीमा व्यवस्थापन, सागरी सीमा व्यवस्थापन, सीमा सुरक्षा, सीमापार घुसखोरी, दहशतवाद, बेकायदेशीर स्थलांतर, मानवी तस्करी, तस्करी, अंमली पदार्थ व्यापार, ड्रोन पाळत ठेवणे, किनारी दहशतवाद, सागरी चाचेगिरी, धोरणात्मक पायाभूत सुविधा, सायबरसुरक्षा धोके, सागरी पाळत ठेवणे, समुद्राखालील पायाभूत सुविधा, सीमा कुंपण घालणे, नदीकाठच्या सीमा, सच्छिद्र सीमा, लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन, बंडखोरी, वांशिक

नातेसंबंध, प्रादेशिक वाद, सागरी डोमेन जागरूकता, स्मार्ट बॉर्डर्स, कोस्टल पोलिसिंग, बेकायदेशीर मासेमारी, शस्त्रास्त्र तस्करी, धोरणात्मक घेराव

मुख्य परीक्षेच्या दृष्टीने सराव प्रश्न:

प्रश्न १. भारताच्या भू-सीमांचे व्यवस्थापन करण्यामधील प्रमुख आव्हानांवर चर्चा करा, विशेषतः भूप्रदेश विविधता आणि सीमापार धोक्यांच्या संदर्भात.

प्रश्न २. भारतात एकीकृत सीमा व्यवस्थापन प्राधिकरणाची आवश्यकता मूल्यांकन करा. ते विद्यमान संस्थात्मक विखंडनाला कसे तोंड देऊ शकते?

प्रश्न ३. २६/११ च्या मुंबई हल्ल्यांनी भारताच्या सागरी सुरक्षेतील गंभीर भेद्यता अधोरेखित केल्या. हल्ल्यानंतरच्या सुधारणा आणि त्यांची प्रभावीता यावर चर्चा करा.

प्रश्न ४. भारताच्या सागरी सीमा सुरक्षेसाठी आंतर-एजन्सी समन्वय आवश्यक आहे. हे साध्य करण्यासाठी संरचनात्मक आणि ऑपरेशनल आव्हानांचे परीक्षण करा.

बातम्यांमधील अधिकची माहिती

सीमावर्ती भागातील गावांसाठी शस्त्र प्रशिक्षण

- ऑपरेशन सिंदूरनंतर, सीमा सुरक्षा दलाने पाकिस्तानला लागून असलेल्या जम्मू सीमेवरील ग्राम संरक्षण रक्षकांसाठी (व्हीडीजी) शस्त्र प्रशिक्षण सुरू केले आहे. जम्मू आणि काश्मीरमध्ये दहशतवाद्यांनी केलेल्या घुसखोरी आणि दहशतवादी हल्ल्यांच्या पार्श्वभूमीवर सीमावर्ती गावांमध्ये राहणाऱ्या नागरिकांना "संरक्षणाची दुसरी ओळ" म्हणून प्रशिक्षण दिले जात आहे.

सीमा सुरक्षा

- अलीकडेच, सीमा सुरक्षा दलाला सुमारे १७,००० सैनिकांचा समावेश असलेल्या १६ आणखी बटालियन उभारण्यास आणि पाकिस्तान आणि बांगलादेश सीमांचे रक्षण करणाऱ्या त्यांच्या पश्चिम आणि पूर्व कमांडसाठी अनुक्रमे दोन फॉरवर्ड मुख्यालये स्थापन करण्यास सरकारची मान्यता मिळाली आहे.

सीमेवरून तस्करी

- पाकिस्तान पंजाब सीमेवर अंमली पदार्थ आणि शस्त्रे टाकण्यासाठी चिनी ड्रोनचा वापर सुरू ठेवत आहे, असे बीएसएफच्या आकडेवारीवरून दिसून येते

आपल्या सीमा सुरक्षित करण्यासाठी व्यापक ड्रोन अँटी-ड्रोन युनिट

अलीकडेच, केंद्रीय गृहमंत्री अमित शहाणा यांनी जाहीर केले की, येत्या

काळात मानवरहित हवाई वाहनांचा "धोका" गंभीर होणार असल्याने भारत लवकरच आपल्या सीमा सुरक्षित करण्यासाठी एक व्यापक ड्रोन अँटी-ड्रोन युनिट तयार करेल.

संक्षिप्त रूप

BORDER

(सीमावर्ती भागातील सुरक्षा आव्हाने ओळखण्यासाठी)

- **B** – बुटलेगिंग आणि तस्करी (ड्रग्स, शस्त्रे, बनावट चलन)
- – संघटित घुसखोरी (दहशतवादी क्रॉसिंग, बेकायदेशीर स्थलांतर)
- **R** – दुर्गम भूभागातील आव्हाने (गस्त घालणे कठीण, कमकुवत पायाभूत सुविधा)
- **D** – लोकसंख्याशास्त्रीय तणाव (जातीय संघर्ष, निर्वासितांचा ओघ)
- **E** – बंडखोरांना बाह्य पाठिंबा
- **R** – नदी आणि सागरी पळवाटा (निरीक्षण न केलेले पट्टे)

SECURITY

(उपाय/व्यवस्थापन धोरणांसाठी)

- **S** – स्मार्ट कुंपण आणि देखरेख तंत्रज्ञान (ड्रोन, रडार, सीआयबीएमएस)
- **E** – वाढीव सीमा पायाभूत सुविधा (रस्ते, सीमा चौक्या, दूरसंचार)
- **C** – एजन्सींमध्ये समन्वय (बीएसएफ, आयटीबीपी, तटरक्षक दल, स्थानिक पोलिस)
- **U** – सामुदायिक सहभागाचा वापर (सीमावर्ती क्षेत्र विकास, नागरी कारवाई)
- **R** – मजबूत बुद्धिमत्ता सामायिकरण (राज्यांमध्ये आणि सैन्यासह)
- **E** – सक्षमीकरण दल आणि सुधारणा (चांगली उपकरणे, प्रशिक्षण, कल्याण)

FRONTIER

(आव्हाने आणि प्रतिसादांचे मिश्रण करणारा व्यापक दृष्टिकोन)

- **F** – कुंपण घालण्याचे अंतर आणि भूप्रदेशातील अडथळे
- **R** – ओलांडणारे कट्टरपंथी घटक
- – संघटित गुन्हेगारी संघटना
- **N** – स्थानिक लोकसंख्येचे दुर्लक्ष
- **T** – सीमा मार्गाशी दहशतवादाचे दुवे
- **I** – पायाभूत सुविधांची तूट
- **E** – बाह्य राज्य घटकांची भूमिका
- **R** – आधुनिकीकरणाद्वारे मजबुतीकरण

तयार टेम्पलेट्स (परिचय/निष्कर्ष)

चौकटीमध्ये गुंतवणूक केली पाहिजे जेणेकरून धोके टाळता येतील आणि सीमा लवचिकता प्रक्षेपित करता येईल.

प्रस्तावना

रणनीतिक खोली:

भारताच्या सीमा केवळ भौगोलिक रेषा नाहीत - त्या इतिहासाच्या, भूराजकारणाच्या आणि संघर्षाच्या जिवंत फॉल्टलाइन आहेत. उत्तरेकडील चिनी सलामी कापण्यापासून ते पश्चिमेकडील नार्को-दहशतवादापर्यंत, सीमावर्ती क्षेत्रे सार्वभौमत्व आणि स्थिरतेला आव्हान देणाऱ्या संकरित धोक्यांचे विकसित स्वरूप प्रतिबिंबित करतात.

भू-रणनीतिक रचना:

१५,१०६ किमी जमिनीच्या सीमा आणि ७,५१६ किमीच्या किनारपट्टीसह, शत्रुत्वाच्या आणि अस्थिर शेजाऱ्यांना लागून असलेल्या, भारताच्या सीमा सीमापार दहशतवाद, तस्करी, बेकायदेशीर स्थलांतर आणि प्रॉक्सी युद्धासाठी असुरक्षित आहेत - ज्यासाठी सूक्ष्म आणि बहु-डोमेन व्यवस्थापन आवश्यक आहे.

एकात्मिक धोक्याचे दृष्टीकोन:

भारताची सीमा सुरक्षा कठीण भूप्रदेश, सीमा ओलांडून जातीय संबंध, छिद्रयुक्त सीमा आणि राज्य-प्रायोजित धोके यामुळे गुंतागुंतीची आहे. या व्यवस्थापनासाठी लष्करी तयारी, नागरी प्रशासन आणि तांत्रिक आधुनिकीकरण यांच्यात समन्वय आवश्यक आहे.

समकालीन संघर्ष अंतर्दृष्टी:

गलवान संघर्ष असो, रोहिंग्यांचा ओघ असो किंवा पंजाबमधील नार्को ड्रोने असो, नमुना स्पष्ट आहे - भारताच्या सीमा आव्हाने आता असममित, बहुस्तरीय आणि राजकीयदृष्ट्या अभियांत्रिकी आहेत, पारंपारिक कडून बुद्धिमान सीमा व्यवस्थापनाकडे वळण्याची मागणी करत आहेत.

निष्कर्ष :

रणनीतिक आणि विकासात्मक संमिश्रण: भारताच्या सीमा सुरक्षित करण्यासाठी काटेरी तारांपेक्षा जास्त गरज आहे - त्यासाठी स्मार्ट देखरेख, सीमा पायाभूत सुविधा आणि राष्ट्रीय संरक्षणाची पहिली ओळ म्हणून सीमावर्ती गावांचा विकास आवश्यक आहे. "संपूर्ण-सरकार" आणि "संपूर्ण-सीमा" दृष्टिकोन आवश्यक आहे.

समग्र सुरक्षा दृष्टीकोन: सीमा सुरक्षेने लोकांच्या एकात्मतेसह बल प्रक्षेपण संतुलित केले पाहिजे. स्थानिक समुदायांचा सहभाग सुनिश्चित करणे आणि विकासासह सुरक्षा सैरिखित करणे हे शारीरिक आणि मानसिक अलगाव दूर करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

भविष्याभिमुख:

उद्याची सीमा डिजिटल, वादग्रस्त आणि मानसिक असेल. भारताने CIBMS, उपग्रह बुद्धिमत्ता, AI-आधारित देखरेख आणि द्विपक्षीय

अभ्यासक्रम माहिती करून घेणे : तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

विविध सुरक्षा दल आणि एजन्सी आणि त्यांचे आदेश

- त्यांच्याशी संबंधित मुद्दे
- परिणाम
- सुधारणांची गरज
- सशस्त्र दलांमध्ये सुधारणा
- सीएपीएफमधील सुधारणा
- पोलिस सुधारणा

यूपीएससीचे मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
मानवी हक्क कार्यकर्ते सतत हा दृष्टिकोन अधोरेखित करतात की सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा, १९५८ (अफ्सा) हा एक कठोर कायदा आहे ज्यामुळे सुरक्षा दलांकडून मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे. कार्यकर्त्यांकडून अफ्साच्या कोणत्या कलमांना विरोध केला जातो? सर्वोच्च न्यायालयाने घेतलेल्या मताच्या संदर्भात आवश्यकतेचे गंभीर मूल्यांकन करा. (२०१५)	कायदेशीर तरतुदी, मानवी हक्कांच्या चिंता आणि न्यायालयीन व्याख्या यांचा समावेश असलेले गंभीर मूल्यांकन	वादग्रस्त कलमे ओळखा (उदा. कलम ३, ४, ६); गरज विरुद्ध गैरवापर यांचे मूल्यांकन करा; सर्वोच्च न्यायालयाचे मत पहा (उदा. १९९७ नागा पीपल्स केस); राष्ट्रीय सुरक्षेला मानवी हक्कांशी संतुलन साधा

प्रस्तावना

- भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा रचना सशस्त्र दल, केंद्रीय पोलिस संघटना, गुप्तचर संस्था आणि विशेष युनिट्सच्या जटिल परिसंस्थेद्वारे समर्थित आहे - प्रत्येकाला देशाच्या बहुआयामी धोक्याच्या परिदृश्यानुसार तयार केलेले एक वेगळे कार्यक्षेत्र आहे.
- सीमांचे रक्षण करणे आणि दहशतवादाशी लढण्यापासून ते अंतर्गत अशांतता, सायबर धोके आणि आर्थिक गुन्ह्यांचे व्यवस्थापन करण्यापर्यंत, या एजन्सी सुरक्षा आव्हानांना भारताच्या प्रतिसादाचा कणा बनवतात.
- या दलांचे प्रभावी समन्वय आणि आधुनिकीकरण केवळ सार्वभौमत्वाचे रक्षण करण्यासाठीच नाही तर अंतर्गत शांतता आणि राज्य संस्थांवरील जनतेचा विश्वास सुनिश्चित करण्यासाठी देखील महत्त्वाचे आहे.

संरक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत सुरक्षा दल आणि त्यांची आव्हाने

सुरक्षा दल आणि त्याचे आदेश	सेना, नौदल आणि हवाई दलातील एकूण समस्या भारतीय सेना
भारतीय सेना <ul style="list-style-type: none"> ● सशस्त्र दलांचा सर्वात मोठा घटक. ● जमिनीच्या सीमांचे रक्षण करणे, बंडखोरीविरोधी आणि अंतर्गत अशांतता हाताळणे यासाठी नियुक्त केलेले. ● विविध भूप्रदेशांमध्ये कार्यरत: पर्वत, वाळवंट, जंगले आणि शहरी संघर्ष क्षेत्रे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● आधुनिकीकरणाचा विलंब: जुनी उपकरणे आणि आधुनिक शस्त्रे आणि तंत्रज्ञानाचे विलंबित संपादन (उदा. तोफखाना, रात्रीची दृष्टी, पायदळ उपकरणे). ● बजेट मर्यादा: उच्च महसूल खर्च (संरक्षण बजेटच्या ~60%) भांडवल संपादनासाठी मर्यादित निधी सोडतो. ● कर्मचाऱ्यांची कमतरता: अधिकारी आणि जवानांच्या रिक्त जागांमध्ये वाढ; तरुण अधिकाऱ्यांची कठीण परिस्थितीत सेवा करण्यास अनिच्छा. ● आंतर-सेवा समन्वय: खऱ्या संयुक्त कमांड स्ट्रक्चर्सचा अभाव एकात्मिक ऑपरेशन्समध्ये अडथळा आणतो. ● आयातीवरील अवलंबित्व: ~60% संरक्षण उपकरणे आयात केली जातात, ज्यामुळे धोरणात्मक स्वायत्ततेवर परिणाम होतो. ● सायबरसुरक्षा आणि माहिती युद्धातील तफावत: सायबर युद्ध, एआय-आधारित पाळत ठेवणे इत्यादी नवीन काळातील धोक्यांविरुद्ध मर्यादित तयारी.
भारतीय नौदल <ul style="list-style-type: none"> ● सागरी सीमा सुरक्षित करणे, सागरी व्यापार मार्गांचे संरक्षण करणे, मानवतावादी आणि आपत्ती निवारण (HADR) करणे आणि निळ्या पाण्यातील क्षमता सुनिश्चित करणे यासाठी जबाबदार आहे. ● हिंद महासागर प्रदेश (IOR) आणि इंडो-पॅसिफिक रणनीतीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. 	
भारतीय हवाई दल (IAF) <ul style="list-style-type: none"> ● भारतीय हवाई क्षेत्राचे हवाई संरक्षण प्रदान करते आणि संयुक्त ऑपरेशन्समध्ये सैन्य/नौदलाला पाठिंबा देते. 	

- धोरणात्मक बॉम्बस्फोट, पाळत ठेवणे, विमान वाहतूक आणि आपत्ती निवारणासाठी जबाबदार.
- प्रतिबंध आणि जलद तैनातीत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत CAPF

- केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दल (CAPF) हे भारतातील गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत असलेल्या केंद्रीय पोलिस संघटनांचे एकत्रित नाव आहे.
- हे तांत्रिकदृष्ट्या निमलष्करी दल आहेत ज्यांना पूर्वी केंद्रीय निमलष्करी दल (CPMF) म्हणून ओळखले जात असे.
- २०११ पासून, भारताने "अर्धसैनिकी" हा शब्द वगळण्यासाठी "केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दल" हा शब्द स्वीकारला. ही दले अंतर्गत सुरक्षा आणि सीमांचे रक्षण करण्यासाठी जबाबदार आहेत. CAPF मध्ये खालील केंद्रीय पोलिस दलांचा समावेश आहे ज्याचा आपण सारणी स्वरूपात अभ्यास करू शकतो.

केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दल (CAPF) आणि त्यांचे आदेश

दलाचे नाव	आदेश / भूमिका आणि जबाबदाऱ्या
१. केंद्रीय राखीव पोलीस दल (CRPF)	<ul style="list-style-type: none"> ● संपूर्ण भारतातील अंतर्गत सुरक्षा आणि कायदा आणि सुव्यवस्थेसाठी मुख्य दल. ● गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकी (LWE/नक्षलवाद) विरुद्ध ऑपरेशन्सचे नेतृत्व करते. ● नागरी अशांततेच्या परिस्थितीत दंगल नियंत्रण आणि गर्दी व्यवस्थापन समर्थन प्रदान करते. ● क्षेत्र वर्चस्व आणि मतदान सुरक्षेसाठी निवडणुकीदरम्यान तैनात. ● नियुक्त बटालियनद्वारे VIP, प्रतिष्ठाने आणि संवेदनशील क्षेत्रांचे संरक्षण करते. ● LWE झोनमध्ये गनिमी युद्धासाठी एलिट COBRA युनिट्सचे आयोजन करते. ● नैसर्गिक आपत्तींसह बचाव आणि आपत्ती प्रतिसाद कार्यात गुंतलेले.

<p>२. सीमा सुरक्षा दल (BSF)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● शांततेच्या काळात पाकिस्तान आणि बांगलादेशसह भारताच्या सीमांचे रक्षण करते. ● सीमापार घुसखोरी आणि शस्त्रास्त्रे, अंमली पदार्थ, गुरेढोरे आणि मानवी तस्करीची तस्करी रोखते. ● पश्चिम सीमेवर बोगदा आणि ड्रोनविरोधी ऑपरेशन्स करते. ● जम्मू आणि काश्मीर आणि ईशान्येकडील बंडखोरीविरोधी कारवायांमध्ये भाग घेते. ● अंतर्गत अशांतता आणि सांप्रदायिक दंगलींमध्ये स्थानिक पोलिसांना मदत करते. ● आंतरराष्ट्रीय सीमा (IB) आणि किनारी भागांचे रक्षण करते (२००८ च्या मुंबई हल्ल्यानंतर किनारी सुरक्षा कर्तव्यांतर्गत)
<p>३. इंडो-तिबेटी सीमा पोलीस (ITBP)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● उंच, डोंगराळ प्रदेशात ३,४८८ किमी भारत-चीन सीमा (LAC) सुरक्षित करते. ● दुर्गम प्रदेशात गस्त, देखरेख आणि सीमा चौकी व्यवस्थापन करते. ● हिमालयात उंचावर युद्ध आणि आपत्ती प्रतिसादात विशेषज्ञ. ● डोकलाम किंवा गलवान सारख्या संघर्षांच्या परिस्थितीत सैन्याशी समन्वय साधते. ● अफगाणिस्तानमधील भारतीय दूतावास सारख्या महत्त्वाच्या प्रतिष्ठानांना सुरक्षा प्रदान करते (अलीकडे पर्यंत). ● पर्वतारोहण, स्कीइंग आणि तीव्र थंडीत जगण्याचे कौशल्य यामध्ये सैन्याला प्रशिक्षण देते.
<p>४. सशस्त्र सीमा बल (SSB)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● नेपाळ आणि भूतानसह खुल्या आणि मैत्रीपूर्ण सीमांचे रक्षण करते. ● सीमापार तस्करी, तस्करी आणि बनावट चलनांच्या हालचालींना प्रतिबंधित करते.

	<ul style="list-style-type: none"> ● सीमावर्ती समुदायांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी नागरी कृती कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देते. ● धोरणात्मक माहितीसाठी मानवी बुद्धिमत्ता आणि सीमावर्ती लोकसंख्येचा अभिप्राय गोळा करते. ● पूर्वेकडील राज्यांमध्ये स्थानिक पोलिसांशी समन्वय साधून बंडखोरीविरोधी कारवाया हाती घेते. ● पूर, भूस्खलन आणि इतर आपत्कालीन परिस्थितीत आपत्ती निवारण आणि बचावकार्याला समर्थन देते.
<p>५. केंद्रीय औद्योगिक सुरक्षा दल (CISF)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● अणुऊर्जा प्रकल्प, अंतराळ संस्था (ISRO) आणि तेल शुद्धीकरण प्रकल्पांसह धोरणात्मक प्रतिष्ठानांना सुरक्षा प्रदान करते. ● नागरी विमान वाहतूक पायाभूत सुविधा सुरक्षित करते— भारतभरातील ६० हून अधिक विमानतळांवर तैनात. ● दिल्ली मेट्रो, सार्वजनिक उपक्रम आणि संसद भवनासारख्या सरकारी इमारतींचे संरक्षण करते. ● विनंतीनुसार खाजगी उद्योग आणि व्हीआयपींना सुरक्षा सल्ला देते. ● दहशतवादविरोधी प्रतिसादासाठी शहरी भागात जलद प्रतिक्रिया पथके (QRTs) व्यवस्थापित करते. ● उच्च-जोखीम असलेल्या औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये अग्निसुरक्षा आणि आपत्ती व्यवस्थापन समर्थन प्रदान करते
<p>६. आसाम रायफलस</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● सर्वात जुने निमलष्करी दल, प्रामुख्याने ईशान्य भारतात तैनात. ● लष्कराच्या ऑपरेशनल नियंत्रणाखाली बंडखोरी आणि दहशतवादविरोधी कारवाया चालवते. ● भारत-म्यानमार सीमेचे रक्षण करते, तस्करी आणि बेकायदेशीर स्थलांतर रोखते.

- बंडखोरीग्रस्त भागात लोकांची मने जिंकण्यासाठी नागरी कृती कार्यक्रम राबवते.
- दुर्गम आदिवासी भागात पायाभूत सुविधांच्या विकास आणि कल्याणकारी कार्यात मदत करते.
- सीमावर्ती भागात गुप्तचर माहिती गोळा करण्यात आणि देखरेखीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते.

केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दलांशी (CAPF) संबंधित समस्या कार्यात्मक ताण आणि तैनातीचा थकवा

- CAPF, विशेषतः CRPF आणि BSF, जम्मू आणि काश्मीर, डाव्या विचारसरणीच्या अतिरेकी (LWE) प्रभावित जिल्हे आणि दंगलग्रस्त प्रदेशांसारख्या उच्च जोखीम असलेल्या भागात, पुरेशी विश्रांती किंवा रोटेशनशिवाय सतत तैनात केले जातात. यामुळे शारीरिक थकवा आणि मानसिक त्रास होतो.
- कार्यात्मक ताण आणि रजेच्या अभावामुळे अलिकडच्या काळात कर्मचाऱ्यांमध्ये आत्महत्या आणि भ्रातृहत्येच्या घटनांमध्ये वाढ झाली आहे.
- लष्कराच्या विश्रांती तैनातीच्या रोटेशन मॉडेलच्या विपरीत, अनेक युनिट्स योग्य शांतता-पोस्टिंग सायकलशिवाय काम करतात.

मानव संसाधन आणि कल्याणात्मक आव्हाने

- अनेक CAPF मध्ये रिक्त पदांची संख्या लक्षणीय आहे, विशेषतः अधिकारी आणि COBRA सारख्या विशेष युनिट्समध्ये.
- पुढील पोस्टवरील राहणीमानाची वाईट परिस्थिती - स्वच्छता, पाणी, इंटरनेट प्रवेश आणि वैद्यकीय सुविधांचा अभाव - जवानांच्या मनोबलावर परिणाम करते. थेट भरती झालेल्या CAPF कर्मचाऱ्यांसाठी मर्यादित करिअर वाढ आणि पदोन्नतीमध्ये स्थिरता, विशेषतः जेव्हा प्रमुख नेतृत्व पदे प्रतिनियुक्त IPS अधिकाऱ्यांनी भरली जातात.
- समान किंवा अगदी कठोर सेवा अटी असूनही, सशस्त्र दलांच्या तुलनेत वेतन आणि पेन्शन लाभांमध्ये तफावत आहे.

प्रशिक्षण आणि कौशल्य तफावत

- बहुतेक CAPF ला शहरी युद्ध, सायबर धोके, ड्रोन काउंटरमेझर्स किंवा AI-आधारित पाळत ठेवण्यासाठी आधुनिक प्रशिक्षण मॉड्यूलची उपलब्धता नाही.
- CAPF आणि राज्य पोलिस किंवा लष्कर यांच्यात अपुरे संयुक्त प्रशिक्षण किंवा आंतर-एजन्सी सराव आहेत, ज्यामुळे रिअल-टाइम ऑपरेशन्स दरम्यान समन्वय कमी होतो.

- अनेक कर्मचाऱ्यांना अजूनही जुने रणनीती आणि जुनी उपकरणे वापरून प्रशिक्षण दिले जाते.

अपुरी उपकरणे आणि आधुनिकीकरण

- बुलेटप्रूफ जॅकेट, खाण-संरक्षित वाहने, पाळत ठेवणारे ड्रोन आणि आधुनिक बंदुका यासारख्या आवश्यक लढाऊ उपकरणांची तीव्र कमतरता आहे.
- ITBP किंवा SSB सारख्या सीमावर्ती भागात तैनात CAPF ला खराब पायाभूत सुविधा, सर्व हवामानातील रस्त्यांचा अभाव आणि अविश्वसनीय संप्रेषण नेटवर्कमुळे लॉजिस्टिक अडचणींचा सामना करावा लागतो.
- पोलिस आधुनिकीकरण योजनेअंतर्गत घोषणा असूनही, प्रत्यक्ष खरेदी मंद आणि नोकरशाहीच्या दृष्टीने विलंबित आहे.

संघटनात्मक आणि संरचनात्मक मुद्दे

- सीएपीएफ आणि सीएपीएफ आणि राज्य पोलिसांमध्ये, विशेषतः बंडखोरीविरोधी झोनमध्ये, अधिकारक्षेत्रात परस्परविरोधी आणि अस्पष्टता आहे.
- एकात्मिक कमांड स्ट्रक्चर नसल्यामुळे समन्वयात बिघाड होतो; उदाहरणार्थ, आसाम रायफलसवरील दुहेरी नियंत्रण (प्रशासनासाठी एमएचए, ऑपरेशन्ससाठी आर्मी) कार्यात्मक गोंधळ निर्माण करते.
- केंद्रीकृत संरक्षण धोरणांतर्गत काम करणाऱ्या सशस्त्र दलांप्रमाणे, कोणताही एकीकृत अंतर्गत सुरक्षा सिद्धांत नाही.

नेतृत्व आणि संस्थात्मक कमकुवतपणा

- सीएपीएफमधील प्रमुख नेतृत्व भूमिका सहसा प्रतिनियुक्तीवर आयपीएस अधिकारी घेतात, ज्यामुळे करिअर सीएपीएफ अधिकाऱ्यांमध्ये असंतोष निर्माण होतो.
- वारंवार बदल्या, दीर्घकालीन कमांड कालावधीचा अभाव आणि पोस्टिंगचे राजकीयकरण नेतृत्वाची प्रभावीता कमी करते.
- धोरणकर्ते आणि जमिनीवरील वास्तव यांच्यातही दुरावा आहे, समितीच्या शिफारशींमधून काही सुधारणा लागू केल्या जातात (उदा., सीमा व्यवस्थापनावरील मधुकर गुप्ता समिती).

सीएपीएफसाठी जोशी समितीच्या शिफारसी

- **कॅडर व्यवस्थापन:** मनोबल वाढवण्यासाठी आणि करिअरची प्रगती सुनिश्चित करण्यासाठी सीएपीएफमधील उच्च पदे संबंधित कॅडरमधून भरली पाहिजेत. नियमित कॅडर पुनरावलोकने एका निश्चित वेळेत केली पाहिजेत.
- **प्रशिक्षण सुधारणा:** माहिती तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा आणि सायबर गुन्हे यासारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा समावेश करण्यासाठी प्रशिक्षण

अभ्यासक्रमात सुधारणा करा. प्रशिक्षण पायाभूत सुविधा पुरेशा प्रमाणात सुसज्ज असल्याची खात्री करा.

- **आधुनिकीकरणाचे प्रयत्न:** विलंब टाळण्यासाठी खरेदी प्रक्रिया सुलभ करा. उपकरणांचा स्थिर पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी आयुध कारखाने आणि खाजगी उत्पादकांशी संवाद साधा.
- **राज्य पोलिस क्षमता बांधणी:** नियमित कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या कर्तव्यांसाठी राज्यांना त्यांचे स्वतःचे पोलिस दल विकसित करण्यास प्रोत्साहित करा, CAPF वरील अतिरेकी अवलंबित्व कमी करा.
- केंद्र सरकारने आर्थिक सहाय्य आणि प्रशिक्षणाद्वारे राज्यांना पाठिंबा द्यावा.
गृहनिर्माण आणि कल्याण: जमीन आणि संसाधनांचे वाटप करण्यासाठी राज्य सरकारांशी सहकार्य करून CAPF कर्मचाऱ्यांसाठी घरांची कमतरता दूर करा.
- **गुप्तचर गोळा करणे:** एजन्सीमध्ये चांगले समन्वय आणि कर्मचारी भरतीमध्ये स्वायत्तता यासह गुप्तचर यंत्रणा मजबूत करणे.

गुप्तचर आणि तपास संस्था आणि त्यांचे आदेश

एजन्सीचे नाव	आदेश / भूमिका आणि जबाबदाऱ्या
इंटेलिजन्स ब्युरो (IB)	<ul style="list-style-type: none"> ● गृह मंत्रालयाच्या (MHA) अंतर्गत भारतातील प्रमुख अंतर्गत गुप्तचर संस्था. ● दहशतवाद, बंडखोरी, हेरगिरी आणि सांप्रदायिक अशांतता यासह अंतर्गत धोक्यांशी संबंधित गुप्तचर माहिती गोळा करणे आणि त्यांचे विश्लेषण करणे यासाठी जबाबदार. ● प्रतिबंधात्मक गुप्तचर माहितीसाठी राज्य पोलिस आणि सुरक्षा दलांशी समन्वय साधते. ● देशातील राजकीय हालचाली, अतिरेकी गट आणि देशविरोधी कारवायांवर लक्ष ठेवते. ● व्हीआयपी सुरक्षा आणि कडरपंथीयता विरोधी प्रयत्नांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते.
रिसर्च अँड अॅनालिसिस विंग (RAW)	<ul style="list-style-type: none"> ● कॅबिनेट सचिवालयाच्या अंतर्गत भारताची बाह्य गुप्तचर संस्था. ● भारताच्या बाह्य सुरक्षा धोक्यांशी संबंधित धोरणात्मक आणि परदेशी गुप्तचर माहिती गोळा करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

	<ul style="list-style-type: none"> ● शेजारील देश आणि हिताच्या प्रदेशांमध्ये लष्करी, राजकीय आणि आर्थिक विकासाचे निरीक्षण करते. ● गुप्त कारवाया आणि परदेशी गुप्तचर माहितीमध्ये भूमिका बजावते. ● परदेशातील भारतीय मिशन आणि आंतरराष्ट्रीय गुप्तचर भागीदारांशी जवळून काम करते.
राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA)	<ul style="list-style-type: none"> ● भारताची दहशतवादविरोधी तपास संस्था, NIA कायदा, २००८ अंतर्गत स्थापन करण्यात आली. ● राष्ट्रीय सुरक्षेला प्रभावित करणाऱ्या गुन्ह्यांचा तपास करते आणि त्यांच्यावर खटला चालवते, विशेषतः NIA कायद्याच्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध असलेले (उदा., UAPA, स्फोटके कायदा, इ.). ● दहशतवादी निधी, संघटित गुन्हे आणि सीमापार दहशतवादाशी संबंधित प्रकरणे हाताळते. ● संपूर्ण देशभरात अधिकार क्षेत्र आहे आणि गृह मंत्रालयाच्या मान्यतेनंतर राज्य पोलिसांकडून प्रकरणे ताब्यात घेऊ शकते. ● राज्य ATS आणि NSG सारख्या केंद्रीय दलांशी सहकार्य मजबूत करणे.
केंद्रीय तपास ब्युरो (CBI)	<ul style="list-style-type: none"> ● कार्मिक आणि प्रशिक्षण विभाग (DoPT) अंतर्गत कार्यरत असलेली भारताची प्रमुख तपास संस्था. ● भ्रष्टाचार, आर्थिक फसवणूक, आर्थिक गुन्हे आणि विशेष गुन्ह्यांसह उच्च-प्रोफाइल गुन्हेगारी प्रकरणांची चौकशी करते. ● केंद्र सरकार, राज्य सरकारे किंवा न्यायालये (उदा., सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये) यांनी संदर्भित केलेल्या प्रकरणांची चौकशी करते.

	<ul style="list-style-type: none"> ● भ्रष्टाचार विरोधी, आर्थिक गुन्हे आणि विशेष गुन्हे अशा विभागांमध्ये विभागलेले. ● आंतरराष्ट्रीय तपासासाठी इंटरपोलशी समन्वय साधून काम करते.
--	---

	<ul style="list-style-type: none"> ● १८६१ च्या पोलिस कायद्यासारखे जुने वसाहतवादी कायदे अजूनही बहुतेक राज्य पोलिसांच्या कारवायांवर नियंत्रण ठेवतात.
--	---

राज्य पोलीस दल

राज्य पोलीस दलांचे सामान्य आदेश	राज्य पोलीस दलांसमोरील सामान्य आव्हाने
<ul style="list-style-type: none"> ● शहरी आणि ग्रामीण भागात कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे. ● गुन्हेगारी प्रतिबंध आणि शोध, ज्यात दखलपात्र आणि दखलपात्र नसलेल्या गुन्हांचा तपास समाविष्ट आहे. ● वाहतूक व्यवस्थापन आणि रस्ता सुरक्षा अंमलबजावणी. ● सण आणि निवडणुकांदरम्यान सार्वजनिक निदर्शने, रॅली आणि गर्दी नियंत्रणाचे व्यवस्थापन. ● राज्य आणि केंद्रीय कायदांची अंमलबजावणी आणि न्यायालयाच्या आदेशांची अंमलबजावणी. ● जातीय सलोखा राखणे आणि जातीय किंवा धर्म-आधारित हिंसाचार रोखणे. ● राष्ट्रीय सुरक्षा, दहशतवाद आणि संघटित गुन्हेगारीच्या बाबतीत केंद्रीय संस्थांशी (उदा., NIA, IB, CBI) समन्वय. ● संभाव्य सुरक्षा धोके, जातीय तणाव किंवा गुन्हेगारी कारवायांवर स्थानिक गुप्तचर माहिती गोळा करणे. 	<ul style="list-style-type: none"> ● नियुक्त्या, नियुक्त्या आणि तपासात राजकीय हस्तक्षेप. ● अपुरे मनुष्यबळ आणि कमी पोलिस-लोकसंख्या प्रमाण (भारताची सरासरी प्रति लाख लोकसंख्येमागे ~१५२ आहे; संयुक्त राष्ट्रांचा मानक २२२ आहे). ● आधुनिक उपकरणांचा अभाव, फॉरेन्सिक लॅब आणि सायबर गुन्हांच्या क्षमतांचा अभाव. ● विशेषतः सायबर फसवणूक, आर्थिक गुन्हे आणि सोशल मीडियाचा गैरवापर यासारख्या नवीन काळातील गुन्हांना हाताळताना कमी प्रशिक्षण आणि क्षमता बांधणी. ● ताणतणाव आणि जास्त काम, ज्यामुळे मनोबल कमी होते, उच्च पदावरून हटणे आणि आत्महत्या/भ्रातृहत्येच्या घटनांमध्ये वाढ होते. ● कमकुवत तपास, प्रक्रियात्मक विलंब आणि कमी पुरावे गोळा करण्यामुळे कमी शिक्षा होण्याचे प्रमाण. ● सार्वजनिक विश्वासाचा अभाव, विशेषतः कोठडीतील मृत्यू बळाचा जास्त वापर आणि पोलिस क्रूरतेच्या प्रकरणांमध्ये.

पोलिस सुधारणांसाठी विविध समित्या आणि शिफारसी

१. पद्मनाभय पोलिस सुधारणा समिती

- तपास कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या कर्तव्यांपासून वेगळा करा.
- पोलिसांच्या जबाबदारीसाठी यंत्रणा स्थापन करा.
- पोलिस प्रशिक्षण आणि क्षमता बांधणी वाढवा.
- जनतेशी चांगले संबंध निर्माण करण्यासाठी सामुदायिक पोलिसिंगला प्रोत्साहन द्या.
- सुधारित पोलिस कामकाज आणि तपासासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करा.

२. २००६ मध्ये प्रकाश सिंह प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने पोलिस सुधारणांबाबत खालील निर्देश.

- राज्य पोलिसांवर अनावश्यक प्रभाव पाडू नये यासाठी राज्य सुरक्षा आयोग स्थापन करा.
- डीजीपीची नियुक्ती पारदर्शक आणि गुणवत्तेवर आधारित प्रक्रियेद्वारे करावी आणि त्यांचा कार्यकाळ किमान दोन वर्षांचा असावा.
- केंद्रीय पातळीवर राष्ट्रीय सुरक्षा आयोग स्थापन करा.
- राज्य आणि जिल्हा पातळीवर पोलिसांचे पूर्ण अधिकार स्थापन करा.
- पोलिस आस्थापना मंडळ स्थापन करा.

३. नीती आयोगाने खालील सुधारणा सुचवल्या

- पोलिसांच्या कार्याचे आधुनिकीकरण करताना '२०१५ चा आदर्श पोलिस कायदा' लागू करण्यासाठी राज्यांना
- आर्थिक प्रोत्साहनांसह प्रोत्साहित केले पाहिजे.
- मनुष्यबळ वाचवण्यासाठी आणि पोलिसांच्या कामाचा ताण कमी करण्यास मदत करण्यासाठी आउटसोर्स करता येणारे गैर-कोअर फंक्शन्स ओळखण्यासाठी गृह मंत्रालयांतर्गत एक टास्क फोर्स तयार करणे आवश्यक आहे.
- पोलिस दलात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढेल याची खात्री करण्यासाठी राज्यांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- वाढत्या आंतरराज्यीय गुन्हेगारी आणि दहशतवादाला एकात्मिक चौकटींतर्गत रोखण्यासाठी पोलिस तसेच सार्वजनिक सुव्यवस्थेला समवर्ती यादीत हलवणे.

मूल्यवर्धन

बातम्यांमधील माहिती

सुप्रीम कोर्टाचा निकाल

अलीकडेच, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की १९८६ पासूनच्या बॅचमधील केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दलाच्या (CAPF) गट अ अधिकाऱ्यांना "सर्व उद्देशांसाठी" "संघटित सेवा" म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे.

गृह मंत्रालयाचा डेटा

- गृह मंत्रालयाने (MHA) संसदीय पॅनेलला दिलेल्या आकडेवारीनुसार, गेल्या पाच वर्षांत ५०,००० हून अधिक केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दलाच्या (CAPF) कर्मचाऱ्यांनी नोकऱ्या सोडल्या आहेत. २०२२ मध्ये ११,८८४ कर्मचाऱ्यांनी नोकऱ्या सोडल्या होत्या.

सीएपीएफमध्ये आयपीएस पदांची नियुक्ती

- अलीकडेच, सर्वोच्च न्यायालयाने एका ऐतिहासिक आदेशात, सीएपीएफमध्ये महानिरीक्षक पदापर्यंतच्या आयपीएस अधिकाऱ्यांची प्रतिनियुक्ती दोन वर्षांत "क्रमशः कमी" करण्याचे निर्देश दिले आहेत जेणेकरून कॅडर अधिकाऱ्यांना अधिक संधी मिळतील.

सामान्य विषयांवर तयार टेम्पलेट्स सुरक्षा दलांसमोरील संचित आव्हाने

शीर्षक	उपशीर्षके
राजकीय	<ul style="list-style-type: none">● दहशतवाद● बंडखोरी● राजकीय संलग्नता
आर्थिक	<ul style="list-style-type: none">● निधीचा अभाव● पायाभूत सुविधा
सामाजिक	<ul style="list-style-type: none">● सांप्रदायिक तणाव● दबाव गट
तंत्रज्ञान	<ul style="list-style-type: none">● सायबर धोके● तंत्रज्ञानाच्या उत्क्रांतीचा वेग
भौगोलिक	<ul style="list-style-type: none">● सच्छिद्र सीमा● कठीण भूभाग● हवामान

संक्षिप्त रूप

STRIFE- सुरक्षा दल आणि एजन्सींना भेडसावणारे प्रश्न

- **S**- मनुष्यबळ आणि आधुनिक उपकरणांची कमतरता: अनेक दल कालबाह्य तंत्रज्ञान आणि कमी कर्मचाऱ्यांसह काम करतात
- **T**- प्रशिक्षणातील तफावत: आधुनिक युद्ध, सायबर धोके आणि तंत्रज्ञान-सक्षम गुन्हेगारीचा मर्यादित संपर्क
- **R**- भूमिकांचे आच्छादन आणि अधिकारक्षेत्रातील संघर्ष: समान आदेश असलेल्या अनेक एजन्सी गोंधळ आणि अकार्यक्षमता निर्माण करतात
- **I** – आंतर-संस्था समन्वय कमतरता: गुप्तचर, पोलिस आणि निमलष्करी युनिट्समधील कमकुवत समन्वय
- **F** – थकवा आणि मानसिक ताण: दीर्घ पोस्टिंग, प्रतिकूल परिस्थिती, विश्रंती आणि समर्थन प्रणालींचा अभाव
- **E** – बाह्य दबाव आणि राजकीय हस्तक्षेप: ऑपरेशनल स्वायत्तता आणि मनोबलावर परिणाम

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031